

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ**

Рибалка Валентин Васильович

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ НАУКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Посібник

Київ 2017

ББК 88.37.73

УДК 159.922.6

Р93

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (протокол № 13 від 26 грудня 2016 року).

Р93 Рибалка В.В.Методологічні проблеми наукової психології: посібник.- К.: ІПОД НАПН України, 2017. - 144 с.

У посібнику висвітлюються деякі проблеми побудови методології сучасної психологічної науки, в центрі якої стоять категорії особистості, її діяльності, здібностей, духовності. Посібник підготовлений на основі курсу лекцій, прочитаних студентам, магістрантам та аспірантам психологічних факультетів вищих навчальних закладів, тому він адресований саме цій категорії читачів, а також викладачам психології, слухачам інститутів післядипломної освіти та професійним психологам.

Рецензенти:

Балл Георгій Олексійович – член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії методології і теорії психології Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України,

Помиткін Едуард Олександрович - доктор психологічних наук, професор, завідувач відділу психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України,

ЗМІСТ

Вступ.....	4
1. Загальна характеристика методології науки і специфіка методології наукової психології.....	8
2. Значення терміну «психологія» у методологічному контексті.....	15
3. Категорія особистості як предмету, мети та мега-методу наукової психології, її атрибутивні визначення та контент-частотна характеристика.....	19
4. Антиномічна природа особистості та методологічні проблеми її дослідження, розвитку і функціонування.....	25
5. Концепція тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості.....	32
6. Категорія діяльності особистості як поліметодичного утворення, психологічна діяльність як методологічний феномен.....	49
7. Категорії соціально-психолого-індивідуальних та психогенетичних властивостей особистості як здібностей до підвищення ефективності її діяльності.....	58
8. Рівні методологічного простору наукової психології: закони, принципи, методи.....	60
8.1. Філософсько-психологічний рівень та його закони як загальні методи.....	61
8.2. Закономірності і методи загальнонауково-психологічного рівня.....	63
8.3. Основні закони, принципи і методи теоретико-психологічного рівня.....	64
8.4. Принципи, проекти, технології психолого-прикладного рівня.....	67
8.5. Принципи і напрямки діяльності з вирішення проблем особистості на практично-психологічному рівні.....	68
8.6. Правила, максими, сповіді онтопсихологічного рівня.....	69
8.7. Освітні програми та методичні засоби підготовки професійних психологів на академічно-психологічному рівні.....	70
9. Методологічні підходи наукової психології до вивчення, творення й функціонування особистості.....	72
10. Методологічні питання розробки особистісно центрованих методів і технологій діяльності професійних психологів.....	80
11. Комплексна комп'ютеризована психодіагностика особистості на основі тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури її властивостей.....	85
12. Здійснення теоретико-експериментального дослідження професійним психологом як пізнавальна психологічна діяльність.....	93
13. Творчість як креативна психологічна діяльність з особистісно визначеними мотивом, предметом, метою, методами досягнення результату та емотивом його вживання.....	98
14. Професійна діяльність практичних психологів і соціальних робітників як поліметодична психологічна діяльність.....	108
15. Психологічна діяльність особистості як центральна для сукупності предметних діяльностей та життєдіяльності людини.....	111
16. Духовність особистості як спосіб гуманізації та піднесення життя людини.....	113
17. Перспективи розвитку методології наукової психології в ході виконання міждисциплінарної наукової програми «Особистість, суспільство, життя - XXI століття».....	125
Висновок.....	127
Запитання для розмірковування.....	132
Список використаних джерел.....	134-144

Присвячується пам'яті видатних методологів української психології - Григорія Силовича Костюка, Олександра Миколайовича Ткаченка, Володимира Андрійовича Роменця, Івана Андрійовича Зязюна, чий ідеї ще довго житимуть психологічну думку фахівців.

ВСТУП

Бурхливий розвиток наукової психології у XX та XXI столітті значною мірою визначений досягненнями соціально-економічного та науково-технічного поступу людства, а з іншого боку - драматизмом цього буремного періоду історії цивілізації, з його двома світовими війнами, трагічними соціальними катаклізмами, технічними та екологічними катастрофами, тероризмом, реальною небезпекою самознищення людства у термоядерному пеклі, масовими людськими трагедіями і проблемами тощо. Усі ці обставини потребують зміцнення психологічної науки як незаперечної гуманістичної сили цивілізації. А це означає, передусім, необхідність упорядкування методологічних засад психології, систематизації її теоретичного і методичного оснащення, щоб посилити її унікальну, з-поміж інших наук, життєтворчу спроможність у подоланні гострих психологічних проблем окремої людини та суспільства.

Вітчизняна психологія завжди відрізнялася серед світового ансамблю національних психологій (німецької, французької, американської тощо) своєю методологічністю. Згадаймо в цьому зв'язку славетні імена І.М.Сеченова, М.Я.Грота, М.М.Ланге, В.М.Бехтерева, О.Ф.Лазурського, І.П.Павлова, С.Л.Рубінштейна, Л.С.Виготського, О.М.Леонтьєва, Б.Г.Ананьєва, Г.С.Костюка, Б.Ф.Ломова, О.М.Ткаченка, В.А.Роменця та багатьох інших представників класичної вітчизняної психології. Саме завдяки їх науковим пошукам детермінується поступ сучасних вітчизняних і навіть зарубіжних психологічних шкіл, течій, напрямків, авторських розвідок тощо.

Розмаїття теоретичних концепцій, підходів, методів, технологій, нових експериментальних фактів і гіпотез сьогодення потребує, як і в усі попередні періоди, їх своєчасної наукової систематизації, узгодження одне з одним на основі створення інтегруючих методологічних конструкцій, котрі, як своєрідний "магічний кристал", дозволили б краще зрозуміти складну психологічну реальність, розробити нові концептуальні інструменти її осягнення, удосконалення, використання. Тому такими актуальними є спроби, на жаль нечисленні, побудови нових методологічних систем наукової психології. І даний посібник не є винятком, оскільки автору також довелося доторкнутись до пекучих методологічних проблем.

Причини, що безпосередньо привернули нашу увагу до розв'язання методологічних питань психології, пов'язані з етапами власного професійного становлення. Вперше ми зіткнулися з ясністю розуміння та можливостями використання вихідних теоретичних ідей і методів у

психологічному дослідженні на методологічному семінарі академіка Г.С.Костюка для аспірантів Інституту психології України у 1974-1975 навчальному році. Пізніше нас вразила завершеність, гармонійність системи методологічних принципів і категорій вітчизняної психологічної науки, розробленої професором О.М.Ткаченком і представленої у його відомій монографії 1979 року. Нарешті, на початку 90-х років нам пощастило вести в якості асистента семінари із загальної психології для студентів-філософів тоді ще Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка під керівництвом доктора психологічних наук, професора, дійсного члена АПН України Володимира Андрійовича Роменця (1926-1998), який читав молоді відповідний лекційний курс. В.А.Роменець упродовж багатьох років блискуче викладав історію психології, загальну психологію, методологічні проблеми психології тощо студентам і аспірантам Київського Національного університету Тараса Шевченка,

Однак, вирішальною обставиною стало те, що після передчасного відходу з життя цього видатного українського психолога нам довелося прочитати протягом одного семестру 1998-1999 навчального року спецкурс методологічних проблем психології для магістрантів факультету соціології і психології цього провідного університету України. Зрозуміло, що ми ніяким чином не намагалися замінити великого енциклопедиста української психології. Скоріше, це стало для нас серйозним методологічним випробуванням, стимулом для власних спроб узагальнення та систематизації категоріально-поняттєвого апарату психологічної науки.

Звичайно, створення відповідної до масштабу і динаміки сучасної вітчизняної психології методології - це дуже складна справа майбутнього, до якої мусять залучитися провідні спеціалісти нашої науки. Однак, спроби побудови певної методологічної схеми бачення наукової психології треба здійснювати вже зараз і неперервно, адже минулі методологічні наробки застарівають на очах, що само собою потребує їх постійного удосконалення. Окрім цього, відсутність уявлення про адекватну сучасним вимогам, обґрунтовану систему принципів і методів наукової психології спричиняє розростання методологічного вакууму, що є небезпечним для самого існування психологічної науки, враховуючи ще й ту обставину, що поряд із науковою психологією піднімає "голову" і позанаукова.

Нам довелося не один раз апробувати власний варіант спецкурсу методологічних проблем психології у заняттях зі студентами, магістрантами та аспірантами факультетів психології різних вишів, після чого і виникла думка про доцільність презентувати основні ідеї прочитаних лекцій у формі методичного посібника. Особливістю представленого в ньому авторського погляду на теорію і методологію сучасної наукової психології є переконання, що в її центрі мають стояти категорії особистості, її діяльності, властивостей та розвитку. Особистість, як про це говорив академік Г.С.Костюк, є своєрідною, унікальною «системою систем», в тому числі – і методологічною системою. Мова йде про те, що вона постає у методології наукової психології як

найскладніше утворення, як визначальна мета, і, водночас, як мега-метод. В цьому відношенні ми підтримуємо також відповідні погляди відомого вітчизняного, українського психолога - доктора психологічних, доктора філософських і доктора медичних наук, професора Костянтина Костянтиновича Платонова (1906-1985), фундатора принципу особистісного підходу у психології.

Підкреслимо, що саме особистість, як найскладніший у науці предмет пізнання, має детермінувати, структурувати, методично визначати, у міру свого концептуального, категоріально-поняттєвого, інструментального розкриття, розвиток психологічної науки, її багатокomпонентного і багаторівневого теоретичного і практичного інструментарію. Тобто, особистість має, так би мовити, раз від разу "обертатися", за слушним виразом О.М.Леонтьєва, на, методологічні, концептуальні і методичні, конструкції наукової психології, сприяючи розвитку як цієї, «своїї», науки, так і, через неї - самої себе, як об'єкту і суб'єкту пізнання і творення предметного світу. Цим та іншим аспектам був присвячений виданий 2003 року навчально-методичний посібник «Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно-центрированої систематизації категоріально-поняттєвого апарату)». Через 14 років після його виходу постала потреба уточнення змісту цього посібника та розгляду нових аспектів методології наукової психології, що і визначило підготовку даного видання під назвою «Методологічні проблеми наукової психології». Його особливістю є розуміння автором необхідності більш послідовного врівноваження теоретичних та практичних, концептуальних і методичних складових методології.

Слід відмітити, що в українській психології та педагогіці за означений період відбулися помітні позитивні зміни в її методології – вийшли цікаві наукові праці, запропоновані перспективні методологічні ідеї, які тією чи іншою мірою враховані у посібнику. Тому слід з вдячністю відзначити таких видатних методологів, з якими в останні десятиліття довелося спілкуватися і які відійшли у вічність, як доктор педагогічних наук, дійсний член НАПН України, професор С.У.Гончаренко (1926-2013); доктор педагогічних наук, професор Б.О.Федоришин (1930-2007); кандидат психологічних наук, професор П.С.Перепелиця (1930-2008); доктор психологічних наук, член-кореспондент НАПН України, професор Г.О.Балл (1936-2016); доктор філософських наук, дійсний член НАПН України, професор І.А.Зязюн (1938-2014); доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України Ю.Л.Трофімов (1944-2007); доктор психологічних наук, професор Б.Й.Цуканов (1946-2007) та ін.

Хочемо також висловити свою щирю подяку доктору психологічних наук, дійсному члену НАПН України, професору І.Д.Беху; доктору психологічних наук, дійсному члену НАПН України, професору С.Д.Максименку; доктору психологічних наук, дійсному члену НАПН України, професору В.О.Моляко; доктору педагогічних наук, дійсному члену НАПН України, професору

Н.Г.Ничкало та іншим відомим спеціалістам - за їх зусилля у створенні гуманістичного методологічного простору в українській психолого-педагогічній науці.

Висловлюємо подяку доктору психологічних наук, члену-кореспонденту НАПН України, професору О.Ф.Бондаренку; доктору психологічних наук, професору С.К.Шандруку; доктору педагогічних наук, професору А.В.Вихрущу; доктору психологічних наук, професору В.Г.Панку; кандидату психологічних наук, доценту П.А.Гончаруку - за підтримку та сприяння в апробації викладених у посібнику методологічних положень в умовах підпорядкованих ним кафедр і вищих навчальних закладів, а також моїм шановним колегам – дійсному члену НАПН України, доктору психологічних наук, професору М.Л.Смольсон; доктору психологічних наук, професору Е.О.Помиткіну - за дружню підтримку методологічних пошуків в умовах творчого наукового спілкування.

Особлива вдячність - моїм студентам, магістрантам, аспірантам і слухачам, прийняття якими запропонованої особистісно центрованої методологічної системи стало у свій час і залишається дотепер головним критерієм доцільності здійсненої спроби.

Будемо вдячні також тим читачам, хто візьме участь в обговоренні дискусійних питань цієї книги і висловить конструктивні зауваження і поради з її удосконалення, які чекаємо за адресою: 04060, Київ-60, вул. М.Берлінського 9, кімната 632 (631, 628), сл. т. 440-63-88 (112), e-mail: rybalkavv_ps@mail.ru - автору.

1. Загальна характеристика методології науки і специфіка методології наукової психології

Термін “методологія” походить від грецького “methodos” (шлях пізнання, дослідження) та “логос” (поняття, учення) і означає “систему принципів і способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також учення про таку систему” [136, с. 209].

З розвитком матеріального і духовного виробництва логічні принципи і методи організації діяльності людини набувають особливої значущості і тому виділяються в окрему форму нормативної, регулятивної, методичної діяльності людини, яка і отримала назву методології.

Сучасна методологія визначає вихідні теоретичні, логічні положення, шляхи і методи, засоби побудови знань, процесу досягнення результату, в якості якого виступають нові категорії і поняття, знання, теорії, закони, закономірності, гіпотези, проблеми і завдання - в науці, а у практиці - позитивні зрушення у предметному світі та житті людини. Ці результати включаються як організуюче начало у подальшу пізнавальну і перетворювальну діяльність людства.

Методологія тісно пов'язана з філософією, гносеологією, теорією пізнання, яка досліджує всезагальні характеристики пізнавальної і перетворювальної діяльності. Вітчизняна методологія у своєму становленні традиційно базується на діалектико-матеріалістичному світогляді, хоча в останній час постають питання про його оновлення і доповнення за рахунок інших філософських систем.

Усяке наукове пізнання, видобування нових його результатів завжди пов'язане із критичним переглядом та удосконаленням існуючого категоріально-поняттєвого апарату науки, теоретичних передумов і практичних підходів до предмету даної науки. Тому методологія виступає як своєрідна форма наукового самопізнання, рефлексії та самоудосконалення дослідником свого наукового апарату. Потреба в цьому особливо гостро відчувається на зламі епох, при зміні парадигм, стратегічних орієнтацій у науці [168, с. 278].

Основними функціями методології є орієнтація, спрямування, організація, регуляція, ефективне інструментальне оснащення та здійснення пізнавальної і перетворювальної діяльності людини в усіх галузях науки, техніки, виробництва, економіки, політики, менеджменту, освіти, культури тощо. Методологія систематизує накопичені в теорії і практиці на даний історичний момент знання про передумови і засоби організації діяльності та узагальнює їх у вигляді певної методологічної системи. Ця система використовується для постановки нових теоретичних і практичних проблем і задач, для видобування в процесі їх розв'язання нових ідей і технологій,

виходячи з методичних можливостей теорії та практики. Тобто методологія виконує евристичну, творчу, продуктивну функцію, є своєрідним інноваційним інструментом удосконалення і здійснення діяльності людини. Методологія здійснює також важливу свідоглядну функцію, оскільки спирається в процесі науково-технічного поступу на наявний світогляд, але не задовольняється ним, неперервно оновлює його у відповідності з вимогами часу.

Важливою функцією методології є визначення об'єкту і предмету наукової діяльності.

Об'єкт наукової діяльності людини в широкому сенсі - це та об'єктивна реальність, яка постає перед людством, науковим товариством, окремими науковцями як суб'єктами пізнання та перетворення дійсності. Це та "проблемна" частина Всесвіту, від макрокосмосу до мікрокосмосу, що входить в коло інтересів, запитань, проблем, які охоплюються наукою, технікою, культурою як загальнолюдськими інституціями. Звичайно, що при переході до конкретних наук, їх галузей, до окремих досліджень і практик, об'єкт диференціюється, вичленовується, визначається відповідно до специфіки науки та її проблем. Безпосередня об'єктивна реальність "перетворюється в об'єкт науки, якщо виявляються стійкі і необхідні зв'язки у даній області явищ, що закріплюються у системі наукових абстракцій, а також - відокремлюється зміст об'єкту, незалежний від суб'єкту пізнання, від форми відображення цього змісту" [52, с. 25].

При цьому слід відмітити, що постановка і формулювання проблеми передбачає не тільки знаходження неповноти наявного знання, але і деяке "передзнання" про спосіб долання цієї неповноти. Провідну роль при цьому як раз і відіграє критична рефлексія, актуалізація систем наявних знань, відкриття їх недостатності, суперечливості або помилковості. Саме на цьому шляху і відшуковується предмет науки.

Предмет наукової діяльності входить в об'єкт, але він вужчий, специфічніший за нього, оскільки відповідає конкретній науковій меті, задачі, системі методологічних принципів і засобів даної науки, гіпотезі, логіці і послідовності їх застосування, відповідним методам і технологіям. Предмети наукової діяльності "можуть бути різного ступеня узагальнення, найбільш масштабним є предмет даної науки в цілому, який виконує по відношенню до предмету часткових досліджень методологічну функцію" [52, с. 25]. При методологічному "обґрунтуванні предмета дослідження здійснюється розгортання проблеми, включення її до системи існуючого знання. Методологія виконує тут скоріше конструктивну, аніж критичну функцію, коректуючи дії дослідника. На цьому етапі частіше за усе включаються нові поняття, методи обробки даних та інші засоби, що придатні до розв'язання поставленої задачі.

На етапі побудови конкретно-наукової теорії та перевірки отриманих результатів основне смислове навантаження покладається на методичний рух у предметному змісті проблеми. Традиційними методологічними проблемами вважаються [136, с. 209]:

а) системний розгляд різних рівнів методології - філософського, загальнонаукового, конкретно-наукового — і властивих для них компонентів наукового апарату - філософських передумов, принципів, підходів, категорій, понять, теорій, концепцій, методів, технологій;

б) вивчення категоріально-поняттєвого апарату, мови науки як її засобів;

в) аналіз етапів, процедури наукового дослідження, роз'яснення, доведення експериментальних даних, їх втілення у практику;

г) наукове обґрунтування та проектування методів і технологій практичної діяльності.

Водночас виникають нові методологічні проблеми, пов'язані із диференціацією та інтеграцією сучасного наукового знання, з ускладненням категоріально-поняттєвого апарату науки, що розвивається, зі зростанням рівня узагальнення та теоретизації наукового мислення, зокрема, з висуванням нових парадигм, з необхідністю неперервного удосконалення пізнавальних й перетворювальних методів і засобів, їх систематизації тощо.

Отже, розглядаючи структуру методології науки по “вертикалі”, можна виділити як мінімум такі її рівні [52, с. 18]:

- рівень філософської методології;
- рівень загальнонаукових принципів і форм дослідження;
- рівень конкретно-наукової методології;
- рівень методики і техніки дослідження та практичної діяльності.

Додамо також, що вказані рівні мають бути тісно пов'язані із життям людини та суспільства. Зазначені вище дані щодо загальної характеристики методології повною мірою відносяться і до наукової психології. У зв'язку з цим, відомі методологи вітчизняної психології В.П.Зінченко і С.Д.Смирнов слушно зауважують, що між методологією в широкому сенсі і методологією психологічної науки існують тісні двосторонні стосунки (52, с.27). У зв'язку з цим, значення методології для психології полягає в тому, що:

а) методологія необхідна психології для досягнення, пізнання і перетворення самого об'єкту та предмету психології, якими все виразніше виступає особистість в різних її аспектах, що є найскладнішими, найбільш багатоплановими і якісно своєрідними серед об'єктів і предметів усіх наук;

б) без оновлення методологічних систем психологія нездатна охопити безліч фактів, емпіричних матеріалів, експериментальних даних, що отримуються в ході наукової психологічної діяльності;

в) науковий психолог має бути методологічно грамотним, оскільки на нього покладена величезна відповідальність за отримання і використання наукових даних у теоретичному дослідженні та психологічній практиці.

Водночас, наукова психологія має величезне значення для загальної методології на усіх її рівнях:

а) як наука передусім про особистість, психологія отримує наукові дані на основі розробки і застосування специфічної, найбільш гуманістично забарвленої методології, що включає принципи, категорії, поняття, підходи, методи і технології і має яскраво виражене світоглядне значення, оскільки пов'язана з уявленнями про сутність людини та її відношення до світу: через це методологія психологічної науки та результати наукової психологічної діяльності суттєво впливають на філософське, загальнонаукове, культурологічне, загальне методологічне знання;

б) наукова психологія та її методологія має величезне значення для філософії, гносеології, логіки та інших наук, адже вона здатна видобувати знання про самий процес пізнання і самопізнання, про розвиток і саморозвиток, про діяльність і самодіяльність особистості;

в) у науковій психології отримуються дані, які сприяють обґрунтуванню необхідності методологічного знання як певного "передзнання", на основі якого і стає можливим розв'язання пізнавальних і перетворювальних завдань колективним та індивідуальним суб'єктом діяльності у різних галузях науки [52, с. 27].

В даному посібнику, поряд із зазначеними вище, також розглядаються у проблемній постановці наступні специфічні особливості методології наукової психології:

По-перше, значно більше враховується та обставина, що сучасні тенденції розвитку теоретичної, прикладної та практичної психології вимагають значно більшого втілення у розуміння поняття методології наукової психології, як головних і провідних, разом із цільовими, саме методичних, інструментальних, технологічних аспектів усіх складових категоріально-поняттєвого апарату психологічної науки. Концептуальні та методичні аспекти в методології мають бути більш послідовно врівноважені. При цьому має бути подолане традиційне домінування у відомих методологічних схемах концептуальних складових над методичними. Це неприпустимо хоча б з тієї причини, що у широкому сенсі розуміння поняття «слово», «мова» мають трактуватися як суто людські психологічні знаряддя, засоби. Це впливає із першого закону розвитку вищих психічних функцій, сформульованого Л.С.Виготським в межах культурно-історичній теорії [34; 143]. За цим законом опосередковуюча, знаряддєва, інструментальна, методична функція слова, мови як знакової основи концептуальних, теоретичних будов постає як головна у людській психіці, у діяльності особистості.

В теорії Л.С.Виготського, за першим законом, розвиток вищих психічних функцій у філогенезі й онтогенезі здійснюється переходом від безпосередніх, природних форм і способів поведінки до опосередкованих, штучних психічних функцій, що виникають в умовах культурного розвитку. Цей перехід полягає у «складному сполученні елементарних функцій, в удосконаленні форм і способів мислення, у виробленні нових способів мислення, що спираються головним чином

на мову або на яку-небудь іншу систему знаків» [143, с. 77]. В широкому сенсі уся психіка людини, її особистість виступає як гігантська мега-методична система, як унікальний спосіб буття людини.

З першим законом тісно пов'язаний другий закон – соціогенезу вищих форм поведінки, та третій закон – закон переходу функцій іззовні всередину, тобто інтеріоризації. Вчений формулює також четвертий «вищий фундаментальний закон психології поведінки», який ґрунтується на визнанні ідентичності поведінки індивіда соціальної поведінці. Ще один закон стосується так званої «зони найближчого розвитку» і ролі дорослого у психічному розвитку дитини. Можемо додати в цьому місці, що вказані закони Л.С.Виготського у подальшому були доповнені його послідовниками, зокрема - у діалектичному, антиномічному плані і можуть розглядатися як закони безпосередності-опосередкування, індивідогенезу-соціогенезу, інтеріоризації-екстеріоризації, своєрідності-ідентичності, зони найближчого-найвіддаленішого розвитку поведінки та діяльності особистості [143, с. 77].

Отже, саме за допомогою слова, поняття, знаку, мови психологічно формуються і формулюються головні категорії методології наукової психології, якими є, на наше переконання, **предмет**, **мета** і **метод** - як центральні компоненти поведінки і діяльності особистості. Це співзвучно відомим філософським положенням про взаємозв'язок мети і засобу, коли мета визначає засіб, але і наявний засіб визначає мету. Тобто метод не існує сам по собі, так само як і мета без методу. Поряд з цим, ми припускаємо і намагатимемося довести це далі, що остання формула діади «мета–метод» у психологічному, діяльнісному контексті має бути розширена, принаймні до вказаної тріади «**предмет** (перед-**мета**) діяльності – **мета** його пізнання і перетворення – **метод** отримання результату».

По-друге, є всі підстави, розглядаючи в межах методології усі складові категоріально-поняттєвого апарату психології у широкому інструментальному плані як певні методи, засоби, вважати їх такими, що мають єдину структурну характеристику, в якій однотипно, але дещо по-різному, специфічно виражені різні її елементи. Найбільш доцільно взяти в якості єдиної характеристики будь-якого методу структуру діяльності з такими її психологічними компонентами, як: а)потребнісно-мотиваційний; б)інформаційно-пізнавальний; в)цілеформувальний; г)операційно-результативний; г)емоційно-задовільняючий [138; 139; 140; 141; 143]. Забігаючи наперед, висловимо тут ще одне припущення, що, в контексті наведених і наступних розмірковувань, логічно перейти від суто психологічної до методологічної характеристики діяльності як складного особистісного мета-інструменту і говорити про таку п'ятикомпонентну послідовність її етапів, як «**мотив** – **предмет** – **мета** – **метод** – **емотив**». Відмітимо, що саме в українській мові існує унікальна можливість охарактеризувати вказану цілісну методологічну схему діяльності особистості як визначену самим життям людини.

Отже, кожний метод може бути описаний через компоненти діяльності і розглядатись як своєрідна квазі-діяльність. В такому разі, скажімо концепцію і технологію доцільно методологічно характеризувати через єдину діяльнісну структуру. Але в першому випадку (концепція) буде значно більша питома вага потребнісно-мотиваційно-сміслових та інформаційно-пізнавальних компонентів (а менш питома – цілеформувальних, операційно-результативних та емоційно-задовільняючих компонентів). У другому ж випадку (технологія) – менш питома вага перших двох компонентів діяльності, а більш питома – наступних компонентів, тобто цілеформувальних, операційно-результативних та емоційно-задовільняючих. Таким чином визначається методологічна характеристика, своєрідність кожної особистісної властивості саме як здібності, засобу, інструменту особистості.

Підкреслимо, що головний у методологічному плані діяльнісний вимір структури особистості та сама діяльність включає компоненти, які можна стисло позначити як: **мотив** діяльності, її **предмет**, **мета**, **метод** досягнення результату, **емотив** його використання чи переживання, вживання як продукту.

Отже, існують вагомі теоретичні і практичні підстави розглядати всі психологічні явища як своєрідні знаряддя, методи, засоби, інструменти особистості, а саму особистість – як мега-мета-метод, як суб'єкт поведінки та діяльності із «сумою технологій» (за влучним виразом С.Лема, хоча точніше було б говорити про «систему технологій»). За культурно-історичною ж теорією розвитку вищих психічних функцій Л.С.Виготського – це складна «система опосередкування» (в рос. мові – *система опосредствования*) життєдіяльності людини.

По-третє, слід враховувати, що саме через зростання рівня опосередкування, інструменталізації, знаряддевого оснащення особистості як суб'єкта відбувається саме становлення людини. При цьому необхідно відмітити, що методологічно розвиток особистості відбувається і як індивідуальний, і як соціальний, культурно-історичний процес. Останній має два головних виміри, один із яких може бути названий культурно-біографічним, а другий – історико-генеративним. Культурно-біографічна складова розвитку особистості міститься в часових межах її життєвого шляху, котрий разом з тим включений в історико-генеративний процес, коли особистість розвивається не в абстрактних соціальних умовах, а у взаємодії з представниками різних поколінь оточуючого її людства. Спочатку дитина взаємодіє із переважно дорослими людьми, залежить від них, пізніше підліток і юнак – з дітьми, однолітками та дорослими, на засадах взаємозалежності, потім зріла людина як основний генератор і визначник життя людства – взаємодіє з віковими категоріями молоді, однолітків і старших за неї людей, а похила й стара людина – з однолітками та молодшими за неї людьми. Все це також методологічно визначає діяльність різних вікових категорій людства.

Звичайно, що методологічні проблеми в означених ситуаціях можуть суттєво відрізнятися. Особливо слід відмітити опосередкування такого «методологічного» розвитку особистості як чинниками «свободи», так і необхідними формальними засобами – законами, нормами, правилами, стандартами поведінки, що є професійними, громадянськими, національними, гендерними, віковими, особистісно-рольовими тощо.

Вказаний культурно-біографічний та історично-генеративний процеси утвердження та зміни поколінь має враховуватися системою освіти, яка з методологічної точки зору виступає як система мета-знаряддєвого, інструментального, технологічного оснащення особистості кожного покоління, як певна методологічна «матриця», за допомогою якої формується спроможність кожного покоління у черзі поколінь утверджувати життя усього людського суспільства і кожної особистості. В ході життєвого шляху особистість безпосередньо переживає свою (свого покоління) частку історії, а опосередковано – усю пізнану історію людства, та його уявлюване майбутнє. Зміна поколінь найбільш очевидним чином може формально спостерігатися в системі освіти та у віковій періодизації професійної діяльності (приміром, по стажу і кар'єрі). Неформально ж особистість в ході життєвого шляху взаємодіє з усіма поколіннями людства конкретної біографічно-історичної епохи і через них реалізує свої методологічні спроможності.

По-четверте, у зазначених вище умовах аналіз методологічних проблем стикається зі значними складнощами, якщо не врахує взаємозв'язок індивідуального, соціального та соціально-технічного характеру діяльності людини, коли її суспільно-особистісна організація опосередковується складними технічними системами. Сучасна особистість має справу зі складними соціо-технічними, суспільно-інформаційними, політико-економічними, культурно-екологічними, психолого-педагогічними системами, вона включена до їх складу як об'єкт і суб'єкт, що взаємодіє з іншими об'єктами і суб'єктами спільної соціальності та кооповедінки. В цих умовах методологічно послідовною буде постановка проблеми розвитку та здійснення особливої психологічної діяльності особистості, яка все чіткіше виділяється як професійна діяльність теоретичних і практичних психологів і педагогів, а також - як суттєва стрижнева складова інших предметних діяльностей та цілісної життєдіяльності людини у суспільстві.

Всі зазначені та інші питання слід враховувати при визначенні методологічних проблем, що постають перед професійними психологами. Ми вказуємо на них для того, щоб позначити більш широкий методологічний контекст, в якому будуть розглядатися у стислому викладі ті ключові аспекти авторської версії сучасної методології наукової психології, без яких вона не може розвиватися далі. Почнемо їх розгляд з розуміння базової категорії «психологія».

2.Значення терміну «психологія» у методологічному контексті.

Специфіка методології наукової психології значною мірою залежить від розуміння самої суті психології, зокрема від значення поняття психології, яке трактується по-різному і потребує свого глибшого і точнішого розгляду, зокрема і в означеному вище методологічному контексті. В останні роки відбувається уточнення як самого моменту появи, та і сутності поняття «психології». Так, з'явилися підстави для перенесення часу введення в обіг цього поняття майже на сторіччя вглиб історії психологічної думки. Дотепер кожний вітчизняний викладач історії психології знав, що поняття «психологія» було введено у науковий обіг 1590 року німецькими схоластами Р.Гокленіусом і О.Кассманом [51, с. 83]. Але 12 січня 2014 р. відбулася наукова конференція «500 років використання поняття «психологія» в літературі, мистецтві, науці і практиці за фактом першої згадки цього поняття у бібліографії робіт Marko Marulic". Члени оргкомітету конференції, Г.Вержібок (Білорусь), Є.Головаха (Україна, Київ), А.Кронік (США), Н.Родіна (Україна, Одеса), Л.Чупров (Росія, Черногорськ), фактично ввели нову дату появи у побуті терміну «психологія» - майже на 100 років раніше [137].

Підкреслимо, що досвід професійного використання поняття «психологія» вже давно вимагає поглиблення його сенсу, що викликається серйозними, але не врахованими досі даними по цій проблемі. Аналіз хрестоматійного твердження про походження цього поняття від грецьких слів *psyche* (душа) і *logos* (наука, вчення) викликає все більший сумнів і бажання пояснити, доповнити його значення.

Традиційне трактування психології як науки, вчення про душу, чому сприяли спочатку трактат «Про душу» Аристотеля [4], а згодом аргументація Ф.Меланхтона, Х.Вольфа, Р.Геккеля та інших мислителів при використанні терміну «психологія», вже є недостатнім і неточним. Питання про уточнення значення поняття психології особливо чітко постало після відомого твердження Гегеля, висловленого ним у «Філософській пропедевтиці», про те, що психологія вивчає «дух, взятий у відповідності з визначенням його діяльності всередині себе самої» [36]. Іншими словами, психологія постає після цього твердження класика також і як наука про дух, який імманентно містить у собі діяльнісну, творчу сутність, тобто має методологічні ознаки.

На наш погляд, можливо об'єднати ці дві версії в одну і трактувати психологію як науку про душу та пов'язаний з нею певним чином, похідний від душі дух. Перешкодою для цього могла б виступити інтерпретація поняття «логос» (що входить до складу терміна «психо-лог-і-я»), що означає «наука» або «вчення». Однак це смислове протиріччя може бути знято, якщо ми з численних значень слова «логос» (а їх близько двох десятків) виберемо ті, які можуть бути об'єднані в розумінні логосу саме як духу [2]. Інакше кажучи, термін «психологія» може бути інтерпретований як такий, що складається як мінімум із двох понять - «душа» і «дух». Відмітимо також ту обставину, що ще Аристотель розглядав душу як сукупність психічних функцій, засобів,

таких як мислення, пам'ять, сприймання тощо. Згадаємо в цьому плані «Стислий посібник з досвідного душеслів'я», виданий 1815 року магістром Харківського університету, вчителем Слобожансько-української гімназії М.М.Любовським [див. в 64, с.238].

Для подальшого уточнення значення поняття «психологія», якщо дотримуватися його зазначеної складної етимології, важливо врахувати й інші погляди, приміром, Б.Спінози, котрий розглядав людину як цілісну тілесно-духовну істоту [см. в 51, с. 23], а також особливості ставлення до духу того ж Гегеля, який використовував його в контексті антропології, феноменології і власне психології. У цій потрібній сфері пізнання духу бере свій початок розрізнення і водночас єдність духу, душі і тіла. Відмітимо думку Гегеля, що психологія займається передусім духом. Проте, він розглядав дух у взаємозв'язку із душею та тілом. Про це свідчать наступні «тріадні» психологічні дослідження вчених, що особливо чітко проявилось, на наш погляд, у християнській антропології філософа, теолога і педагога, професора В.В.Зеньковського в його понятті трихотомії духу, душі і тіла [143], а також у роботах відомого хірурга, філософа, педагога, психолога і теолога В.Ф.Войно-Ясенецького (він же - святий Лука, Предстоятель Кримської єпархії Православної Церкви). У роботі В.Ф.Войно-Ясенецького «Дух, душа і тіло» [150,] була доведена єдність цих понять і з цієї точки зору психологія виступає саме як наука про дух, душу і одушевлено-одухотворене тіло. Останнє, частиною якого є мозок, одушевляється, безперервно одухотворюється і породжує дух.

Якщо вважати, що мозок має розвинені центральний і периферійний відділи і при цьому периферійна нервова система пронизує увесь організм майже так само тотально і щільно, як, скажімо, кровоносна судинна (капілярна) система, то таке трактування психології як науки про дух-душу-тіло перестає бути невірогідним. При цьому ми звертаємося до поняття духу не стільки в релігійному, скільки в науковому, методологічному, розумінні. А це передбачає трактування духу як сукупності всієї, що породжується і оперується душею, ідеальної продукції, субстанції (образи, поняття, уявлення, символи, емоції, почуття, смисли, значення і т.п.), як власне всіх духовних предметів роботи душі, взятих у просторово-часовій єдності, нескінченності і вічності. До такого розуміння духу наближається вже не тільки філософія, але і сучасна психологія, педагогіка та інші науки. Разом з тим, вказані духовні утворення виступають ідеальними засобами, методами здійснення поведінки та діяльності людини, які еволюційно й історично генеруються і відбираються людством у процесі його розвитку.

Для підтвердження цього положення доцільно звернутися до галузевої структури наукової психології, що позначається за допомогою інших термінів і підкріплює запропоновану логіку розуміння терміна «психологія» в його зазначених складових частинах як методологічних утворень. У такому випадку може йтися, наприклад, про наративну психологію (дух), психофізіологію (душа), психосоматику (тіло). Зрештою таке духовно-душевно-тілесне значення

терміну «психологія» може бути прийняте і на спільно обґрунтованій договірній основі у психологічному співтоваристві. Тим більше, що зазначена вище і поки ще мало розроблена, але очевидна проблема тріади «дух-душа-тіло» вже інтенсивно обговорюється в українській психології - і в силу тієї важливої обставини, що за нею ховається, мабуть, певний закон (триєдності, «Трійці» і т.п.). При цьому кожний рівень побудови особистості – психосоматичний, душевно-мозковий, духовно-ідеальний - має очевидне знаряддєве, інструментальне, методичне, методологічне значення для особистості

За нашими спостереженнями, методологічна дія цього «закону тріади» часто проявляється, наприклад, у техніці, в педагогіці, у психології, в житті. Так, ми вважаємо за можливе, у зв'язку з цим, використовувати в якості деякої метафори тріади «тіло-душа-дух» сучасний комп'ютер. Адже, при відомому спрощенні, його металева, кремнієва, пластикова конструкція може розглядатися як «тіло», що включає процесор, тобто запрограмовану («одухотворену») певним логіко-математичним алгоритмом (або духом, виробленим раніше сукупним людським інтелектом) «душу». А згенерована цим «процесором-душею» інформаційна продукція - це «вироблений самим комп'ютером дух». Зрозумілим при цьому постає опосередкований методологічний ізоморфізм такої структури комп'ютера тілесно-душевно-духовної сутності особистості людини як його творця. Логічно припустити, що згаданий «закон тріади» визначає певну суперметодологію породження, творення зовнішнього штучного світу людською особистістю через самотрансценденцію в цей світ своїх основних внутрішніх методичних властивостей.

Цікавою може бути подібна ж метафора «закону тріади» для педагогіки, де, спрощено кажучи, зростаючий організм, **тіло** дитини з його **душею**, що має в своїй основі складну мозкову, нейронну, центральну і периферичну, психосоматичну, психогенетичну, особистісногенну організацію, одухотворяється в процесі навчання і виховання (самонавчання і самовиховання) цілою системою відповідних навчальних і виховних програм, **духом** цих програм. Дитина стає, зростаючи, здатною вже як особистість виробляти ту чи іншу духовну продукцію. Ми віддаємо собі звіт у навмисному спрощенні зазначеного таким методологічним моделюванням даного процесу - заради з'ясування більш точного трактування поняття психології. Зрозуміло, що подібна постановка проблеми повинна і може стати предметом особливого міждисциплінарного методологічного дослідження.

Але при цьому встають несподівані психолого-педагогічні питання. Наприклад, а чи не є сучасний освітній процес штучно односторонньо орієнтованим, приміром, лише на центральну нервову систему, ігноруючи її периферійну, психосоматичну частину, що породжує певного роду неусвідомлювані фахівцями душевні та духовні дисгармонії.

Концентрація усіх традиційних педагогічних впливів тільки на головному мозку історично призвело до «запустіння» і невикористання психосоматичних ресурсів людини, які потенційно зосереджені і в периферичній нервовій системі, в таких її епіцентрах, як серце і руки. Адже недарма існують «філософія і психологія серця», а мануальні здібності екстрасенсів все більш переконливо демонструються і вивчаються фахівцями (згадаємо В.Месінга, Вангу, Джуну та ін.). Про те, що мануальна чутливість може бути суттєво розвинена, свідчать відомі експерименти О.М.Леонтьєва і С.Я.Рубінштейн по виробленню фоточутливості шкіри рук при використанні спеціальної умовнорефлекторної методики [76, с. 66-114]. Є підстави вважати, що ці здібності з часом стануть предметом більш глибокого вивчення і використання у певних галузях наукової психології і педагогіки.

Цікавою, хоча і викликає певне заперечення, є буквальна інтерпретація останньої літери терміна «психо-лог-і-я», як прямої вказівки на вивчення психологічною наукою феномену «Я» (Я-тілесного, Я-душевного і Я-духовного), в якому певним чином рефлексивно інтегруються поняття тіла, душі і духу в запропонованому рефлексивному трактуванні. Зрозуміло, що для згоди з таким занадто очевидним і спрощеним твердженням необхідне проведення більш ґрунтовних історико-психологічних, психолінгвістичних та інших досліджень, внаслідок яких, однаке, може несподівано з'ясуватися, що в категорії «психологія», в межах даної інтерпретації, ймовірно був спочатку закодований важливий закон життя людини, завдяки чому, можливо, наша наука володіє такою привабливою силою. Методологічно же, за таким закодованим в терміні «психологія» особистісним значенням стоїть необхідність певної організації психологічного дослідження й практикування, в ході якого слід вивчати духовну, душевну, психосоматичну та рефлексивну складові людини як важливі засоби особистості, що філогенетично й онтогенетично розширюють її життєві можливості! Головним при цьому постає очевидна для такої нової трактовки поняття психології методологічна спрямованість «духу» по відношенню до «душі», а душі - до «тіла», що потребує на певних етапах розвитку людини регуляції її поведінки та діяльності вищою психологічною функцією - «Я». В ході подальшого розкриття значення терміну психології логічним є встановлення системних, зокрема порівневих взаємозв'язків між вказаними складовими як методологічними утвореннями. При цьому доцільною видається така послідовність рівнів «методологізації» вказаної тріади: психосоматичний (тіло), психофізіологічний (душа), психологічний (дух) та рефлексивний рівень (Я), що об'єднує їх. А це висуває певні вимоги до відбору і конструювання системи методів пізнання психології людини і технологій її формування та функціонування, тобто до методології наукової психології.

Разом з тим, специфіка проблематизації сучасної методології наукової психології залежить не тільки від значення самого терміну «психологія», але і від розуміння центральної для неї категорії, її головного предмету – «особистості». Розглянемо це питання докладніше.

3. Категорія особистості як предмету, мети та мега-методу наукової психології, її атрибутивні визначення та контент-частотна характеристика

У вітчизняній і зарубіжній психології існують десятки визначень особистості. Якщо орієнтуватися на цю дефініцітарну множину, то з неї можна вивести численні, акцентовані на ті чи ті аспекти особистості варіанти її теоретичного розуміння і відповідні методи роботи в психології та педагогіці. Тому постає проблема розробки єдиної формули особистості на основі існуючих процедур. В якості такої процедури доцільно використати контент-частотний аналіз змісту наявних визначень особистості.

До теперішнього часу вітчизняними філософами, психологами та педагогами запропоновані теорії особистості, число яких сягає, за нашими даними, більше 50 [7; 10; 15; 20; 21; 27; 33; 48; 53; 64; 72; 75; 87; 95; 103; 113; 120; 122; 125; 134; 138; 139; 143; 148 та ін.]. Зауважимо, що у 2012 році виповнилося 125 років вітчизняної персонології, якщо враховувати той історичний факт, що в січні 1887 року російський «лікар-психолог» П.П.Вікторов виступив із пропозицією про створення теорії особистості та представив її проект у своїй доповіді на Першому з'їзді психіатрів у Москві. Кількома місяцями пізніше вийшла з друку його книга «Учение о личности как нервно-психическом организме. Выпуск первый. - Москва: Изд. К.Т.Солдатенкова, сентябрь 1887 года. - 180 с.» [143]. Почалося становлення вітчизняної персонології.

Дефініції особистості є стислими вихідними положеннями про її сутність, що входять до складу теорій і конкретизуються в її розділах. Звичайно, розробка визначень і теорій особистості у вітчизняній персонології вимагала наявності в їх авторів особливого мислення (якщо говорити повніше – інтелекту), яке ми називаємо персонологічним - по головному його предмету - особистості. Персонологічне мислення має не менше право на існування, ніж інші види предметного мислення людини, наприклад, філософське, математичне, медичне, екологічне, педагогічне, методологічне, будучи найважливішим видом загального психологічного мислення. Проте, незважаючи на очевидну значущість, персонологічний інтелект не помічається психологами та педагогами, тобто начебто і не існує, принаймні - не усвідомлюється як один із найважливіших факторів розуміння, розвитку, функціонування особистості.

Саме з вивчення визначень особистості і формування персонологічного інтелекту логічно починати знайомство з теоріями особистості. Зазначений інтелект повинен відображати специфічні особливості особистості як свого унікального предмету - перш за все її надзвичайну складність (ортономічність у понятійному відображенні). Мабуть, це повинно проявлятися і в не менш складному якісному і кількісному, смисловому співвідношенні між собою безлічі

властивостей і відповідних до них атрибутивних ознак, зокрема - частотності їх використання у сукупності визначень, наявності як в реальній особі, так і в її теоретичних визначеннях таких протилежних характеристик, як, наприклад, внутрішня єдність і суперечливість, та відповідна до цього антиномичність її атрибутів і т.д. Саме тому доцільно провести відповідне дослідження визначень особистості як найбільш узагальнених її характеристик.

Що ж стосується конкретних визначень особистості, то нами виявлені в ході пошукової роботи, виконаної під час написання трьох видань посібника «Теорії особистості...», 48 визначень особистості в умовному хронологічному порядку, котрий відповідає датам народження їх авторів. Наведемо лише частину, приблизно половину, цих визначень з їх повного переліку, які є виразними у методологічному плані, оскільки надають особистості інструментального, ресурсного, «мега-методичного» сенсу:

П.П.Вікторів (1853-1929): «Наша особистість є все той же наш організм, тільки виражений в об'єктивно-суб'єктивних термінах нервово-психічного апарату» [см. в 143].

М.Я.Грот (1852-1899): «Очевидно, особистість людини є не тільки її тваринно-психічна індивідуальність, а поєднання цієї останньої зі світовим духовним началом, з божественною творчою силою, яка створила світ, і в цій останній містяться коріння всього нашого морального життя... Особистістю є не тільки органічна індивідуальність, але і «над-індивідуальне», божественне, творче начало» в людині... Безпосереднє завдання кожної особистості - створити і підтримати, зберегти або врятувати якомога більше інших життів, хоча б і з пожертвуванням свого власного одиничного життя... Любити, жаліти, пестити, зберігати і рятувати від смерті все живе - ось загальна формула» [143].

С.Л.Рубінштейн (1889-1960): «При поясненні будь-яких психічних явищ особистість виступає як воєдино пов'язана сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються всі зовнішні діяння (в ці внутрішні умови включаються і психічні явища - психічні властивості і стани особистості» [143].

В.М.М'ясищев (1893-1973): «Особистість характеризується перш за все як система відношень людини до навколишньої дійсності. В аналізі цю систему можна дробити на нескінченну кількість відношень особистості до різних предметів дійсності, але якими б частковими в даному сенсі відношення не були, кожне з них завжди залишається особистісним» [143].

Г.С.Костюк (1899-1982): «Людський індивід стає суспільною істотою, особистістю у міру того, як у нього формується його свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, яка внутрішньо визначає його поведінку, робить його здатним брати участь в житті суспільства, виконувати ті чи інші суспільні функції. Від рівня розвитку цих властивостей

залежить ступінь його можливої участі у створенні необхідних для суспільства матеріальних і духовних цінностей» [143].

О.М.Леонт'єв (1903-1979): «Дослідження процесу породження і трансформації особистості людини в її діяльності, здійснюваній у конкретних соціальних умовах, і є ключем до її дійсно наукового психологічного розуміння» [143].

К.К.Платонов (1906-1985): «Особистість - це конкретна людина як суб'єкт перетворення світу на основі його пізнання, переживання і ставлення до нього» [143].

Б.Г.Анан'єв (1907-1972): «...Особистість є об'єкт і суб'єкт історичного процесу, об'єкт і суб'єкт суспільних відносин, суб'єкт і об'єкт спілкування, нарешті, що особливо важливо, суб'єкт суспільної поведінки - носій моральної свідомості» [143].

Л.І. Божович (1908-1981): Особистість - це людина, «яка досягла такого рівня розвитку, при якому її погляди і відносини набувають стійкості і вона стає здатною свідомо і творчо перетворювати дійсність і саму себе» [143].

В.А.Роменець (1926-1998): «Особистість як субстрат, носій морального вчинку разом з цим формується завдяки йому, є результатом сукупності вчинків, моральних дій, це стосується і таких рис особистості, як характер, темперамент, обдарованість і т.д.» [143].

О.К.Дусавицький (1928-2012): «Особистість є особливий орган у структурі психіки індивіда, відповідальний за прийняття рішень та їх наслідки» [143].

Г.О.Балл (1936-2016): «Особистість - це здатність людини ... бути автономним носієм культури... З огляду на активність... соціальних спільнот і особистостей в культурному просторі, вони постають не просто носіями, а й суб'єктами культури» [143].

В.О.Моляко (1937): «Творча особистість... має психологічну готовність до творчої праці в сучасних умовах, ...самостійно вибирає свої дії і рішення, досягає істотного рівня розумового розвитку та професійної майстерності, здатна до нестандартних дій, усвідомлює свою відповідальність перед собою, колективом і суспільством» [143].

І.А.Зязюн (1938-2014): «Суб'єктом культури може бути суспільство в цілому як виразник певним чином певної культури; особа як носій специфічних уявлень, свого «особистісного» культурного досвіду; група як сукупність особистостей з подібними культурними характеристиками» [143].

Н.А.Побірченко (1937): "Особистість підприємця... проявляється в його ініціативності, сміливості, динаміці поведінки, економічному мисленні, наполегливості, схильності до ризику, творчому діяльному підході до постановки та вирішення проблем, здатності «Я» приймати рішення в ситуаціях вибору і докладати зусилля до подолання труднощів, постійному прагненні до постановки завдань і успіху в їх вирішенні; підприємливість є інтегративним феноменом

особистості і ґрунтується як на інтуїтивності, так і раціональності її діяльності та поведінки» [143].

О.М.Ткаченко (1939-1985): «Особистість – це «вершинний» рівень в ієрархічній структурі психіки людини... якісно новий спосіб організації поведінки... високий рівень взаємодії людини зі світом» [143].

В.Ф.Моргун (1947): «Особистість - це людина, яка активно освоює і свідомо перетворює природу, суспільство і саму себе, яка має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребнісно-вольових переживань, змістовних устремлінь, рівнів оволодіння і форм реалізації діяльності. Цим співвідношенням визначається свобода самовизначення особистості в її вчинках і міра відповідальності за їх (включаючи і непередбачувані) наслідки перед природою, суспільством і власною совістю» [143]

І.Д.Бех (1940): «...Розвиненою особистістю може вважатися та, яка досягла найвищого рівня духовного освоєння навколишнього світу. Щоб це сталося, вона на тому ж рівні повинна освоїти і свій внутрішній світ, який часто для неї буває закритим. Тому необхідно формувати у вихованця здатність все більшої відкритості самому собі, а також наближення до істотного в собі» [143].

С.Д.Максименко (1941): «Особистість - це форма існування психіки людини, яка представляє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, і має свій унікальний і неповторний внутрішній світ» [143].

В.Г.Кремень (1947): «У новій філософії освіти особистість виступає соціокультурною істотою, яка постійно розвивається разом із оточуючою її соціокультурною системою... Особистість - це неповторна - не тільки в межах обмеженого цілого, а й взагалі, в принципі - людська істота, унікальний мікрокосм, ... суб'єкт і носій оновлених духовно-моральних цінностей... Особливе значення має особистісне самоствердження», завданням якого є утворення, «побудова»... цього «унікального людського мікрокосму» [143].

В.В.Рибалка (1947): «Особистість - це людина із соціально, психологічно, індивідуально зумовленою системою вищих психічних властивостей, яка визначається залученням людини до оволодіння і створення громадських, культурних, історичних, життєвих цінностей. Ця система виявляється і формується в процесі свідомої прогресивної, продуктивної, предметної діяльності, міжособистісного спілкування і життєдіяльності. Особистість опосередковує та визначає творчий рівень її взаємозв'язків із культурним та природним середовищем. У філософсько-психологічному аспекті особистість - це об'єкт і суб'єкт соціального, культурного, історичного процесу і власного життя. В аксіопсихологічному плані особистість є найвищою цінністю суспільства, джерелом створення інших - матеріальних і духовних, природних і суспільних цінностей. Цінність і самоцінність особистості визначають її честь і гідність» [143].

О.П.Саннікова (1948): «Особистість професіонала, яка формується та існує в діяльності, являє собою складне динамічне утворення, яке стає головним компонентом професійної діяльності, організовує, контролює, оцінює і перетворює діяльність і себе» [143].

Т.М.Титаренко (1950): «...Особистість - відкрита, не застигла цілісність, яка постійно змінюється, самовизначаючись в соціокультурному просторі та індивідуально-психологічному часі. Вона є інструментом оволодіння власною поведінкою і життям, власним майбутнім. Існування особистості полягає в постійному перетворенні засвоєваної культури в живій індивідуальній життєтворчості... » [143].

П.В.Лушин (1956): «Особистість - самоорганізована відкрита й динамічна система, що забезпечує підтримку життя індивіда в певному середовищі... Поняття зміни є логічно невід'ємним атрибутом особистості: щоб підтримувати, зберігати себе, особистість зобов'язана постійно дезорганізовуватися, змінюватися...» [143].

О.В.Вознюк (1958): «Особистість - це божественна за своєю природою трансцендентальна сутність людини і світу, яка проявляється як спочатку задана мета їх еволюції і характеризується рядом діалектично взаємопов'язаних особистісних властивостей, що впливають з процесу трансцендентування людиною основних сторін буття (часу, простору, руху, речовини, поля) і виражаються в її здатності до творчої діяльності, свободи, волевиявлення, самосвідомості, цілепокладання на основі любові...» [143].

О.І.Власова (1960): «Особистість - соціальна форма існування людської психіки, яка формується в умовах соціального життя як її особлива інтегральна властивість, що дозволяє людині продуктивно функціонувати в суспільстві, забезпечуючи її соціальне відтворення і розвиток, а також самореалізацію і подальший розвиток особистості» [143].

Е.О.Помиткін (1967): «Духовно розвинену особистість слід розглядати як суб'єкт життєтворчої активності, спрямованої на усвідомлене самовдосконалення, як носія ідеалів, цінностей і смислів Добра, Краси та Істини, що прагне до гармонізації поведінки і способу життя, збагачення духовних надбань людства результатами власної діяльності» [143].

В ході уважного контент-частотного прочитання усіх 48 визначень особистості можна помітити певну закономірність: одні її атрибути зустрічаються значно частіше, ніж інші. Але спільним для всіх визначень можна вважати те, що вони носять саме цільовий, інструментальний, методологічний характер, охоплюючи іноді в одному визначенні цілий перелік цілей і функцій впливу її як потужного суб'єкту на зовнішній та внутрішній світ людини. Особистість як цілісний мега-мета-метод являє собою систему різноманітних властивостей як засобів і тому є методологічною категорією.

Результати проведеного контент-частотного аналізу атрибутів представлені далі у вигляді відповідної формули особистості з убуванням частотності (див. число у дужках) атрибутивних

понять 48 вітчизняних визначень особистості. При цьому найбільш часто вживані поняття (деякі з них об'єднані під час підрахунку в загальні групи як значною мірою синонімічні), розташовані на початку і далі всередині переліку, а найменш частотні - на передостанніх та останніх його позиціях.

Таким чином, сукупна «контентно-частотна атрибутивна формула» категорії особистості утворюється структурною ієрархією ряду основних понять, в яких відображаються її фундаментальні, передусім методологічні властивості, функції, здібності, такі як:

1.Соціальність (37). - 2.Самосвідомість, «Я-концепція» (28). - 3.Творчість (25). - 4.Духовність (24). - 5.Гуманізм (21). - 6.Життєвість (20). - 7.Цінність і самоцінність, честь та гідність (18). - 8.Культурність (16). - 9.Розвинутість (16). - 10.Діяльність (14). - 11.Наявність сукупності, структури специфічних властивостей (14). - 12.Індивідуальність (12). - 13.Динамічність, мінливість (11). - 14.Поведінка, здатність до вчинку (10). - 15.Психологічність (10). - 16.Суб'єктність (9). - 17.Відносність (наявність відносин) (9). - 18.Формальність (8). - 19.Системність, інтегративність (8). - 20.Здатність до оволодіння, засвоєння світу (8). - 21.Вершинність (7). - 22.Свідомість (7). - 23.Якісність (6). - 24.Історичність (6). - 25.Організованість (6). - 26.Унікальність (5). - 27.Об'єктивність (5). - 28.Здатність до вирішення проблем на основі інтелекту, мислення, інтуїції (5). - 29.Колективність (5). - 30.Комунікабельність (5). - 31.Продуктивність, результативність (4). - 32.Світогляд (наявність поглядів, принципів, переконань) (4). - 33.Відповідальність (3). - 34.Наявність внутрішнього світу (3). - 35.Ідеальність (3). - 36.Матеріальність (3). - 37.Трансцендентальність (2). - 38.Антиномічність (2). - 39.Гармонійність (1) ...

Ми зупиняємося на атрибуті «гармонійність», хоча на її частотне місце (1) претендують десятки і сотні інших понять, наприклад, «темперамент», «самоактуалізація», «дезорганізація», «актор» і та ін. Але в уявленні авторів розглянутих визначень, як певної історичної групи експертів, вони не займають пріоритетного смислового місця в дефініціях, так само, як і сотні інших робочих психологічних понять, з яких складаються відповідні теорії особистості. В цьому - відносне значення даної контентно-частотної атрибутивної формули, з якої можна робити лише відносні, а не абсолютні висновки. Це впливає із самої природи особистості і особливостей її опису, помічених багатьма дослідниками. Наприклад, це відповідає положенням С.Д.Максименка і його колег про ортономічність, додатковість і нескінченність особистості [100]. Особистість дійсно нескінченна, а уявлення про неї - відносні, що не знижує її важливості, про що не можна забувати і теоретичному, і практичному психологу!

Зауважимо особливо ту методологічну обставину, що дана формула визначає необхідність комплексного ієрархічного підходу в процесі підбору методів вивчення, розвитку та організації діяльності особистості. Тобто, відповідно до отриманої формули, необхідною є полідіагностика (а

не монодіагностика) особистості, комплекс методів (а не якийсь окремих метод) її вивчення, розвитку та організації її успішної діяльності. Іншими словами, для методологічно послідовного розуміння, становлення й організації діяльності та поведінки особистості необхідний особливий особистісний підхід, який має поступово включати в себе соціальні, рефлексивні, креативні, духовні, гуманістичні, культурні, життєві, індивідуальні, ціннісні, діяльнісні та інші атрибути і методи, засоби її вивчення, розвитку та організації діяльності.

Кожний з наведених пріоритетних атрибутів може вивчатися, розвиватися і здійснюватися за допомогою десятків існуючих у психології методик, технік, технологій. Всі разом вони утворюють цілісний особистісний макрометод, що кореспондується із всеособистісною здатністю до все більш досконалої регуляції успішної діяльності і поведінки людини як працівника і громадянина. Окремі способи діяльності та поведінки особистості інтегруються у цілісну здатність, систему здібностей особистості (див. у рос. мові «способ» - «способность»).

Інакше кажучи, атрибутивна складність особистості виключає спрощене ставлення до неї психолога і педагога, а вимагає формування в них персонологічного та методологічного інтелекту, що передбачає передусім установку на бачення особистості в людині через систему відповідних атрибутів, що об'єднуються у контент-частотну формулу і виступають як її ресурси, методи, інструменти.

Особистість в цьому означеному методологічному контексті виступає водночас і як мета, і як метод (мета-метод) пізнання, перетворення та діяльності! Проте і в процесі вивчення особистості, організації її діяльності та розвитку, слід враховувати повну методологічну структуру її діяльності, що включає розглянуті раніше компоненти, етапи: мотив – предмет – мета – метод – емотив. Це постає як важлива методологічна проблема для теоретичної і практичної психології.

4. Антиномічна природа особистості та методологічні проблеми

її дослідження, розвитку і функціонування

При ознайомленні з визначеннями особистості не можна не помітити наявності в більшості з них протилежних атрибутів, тобто їх явної або неявної антиномічності. В цих визначеннях, так само, як і в «живій» особистості, співіснують полярні, амбівалентні атрибути з наявними або знятими протиріччями, що важливо як для теоретичної, так і для практичної психології. Нагадаємо, що в антиномії (з грецької - протиріччя в законі) висвітлюються «протиріччя між двома судженнями, кожне з яких вважається в рівній мірі обґрунтованим в межах певної системи, ... в антиномії протилежні висловлювання співіснують, але не виводяться одна з одної» [168, с. 24].

Згідно з фактом наявності антиномічності, нами були виділені три групи визначень: а) явно антиномічні, в змісті яких чітко представлені протилежні атрибути особистості з наявними або

певним чином знятими, тобто в тій чи іншій мірі психологічно узгодженими або врівноваженими, протиріччями (таких антиномій виявилось більше, ніж інших - приблизно в двох третинах із 48 визначень); б) неявно антиномічні визначення, в яких протилежності, в їх узгодженості та суперечності, намічені контекстуально, зокрема - фактом вже введенного в науковий обіг, в зміст теорії особистості, хоча і не вказаної в дефініції, протилежної представлений у ній ознаки (таких менше третини) і в) неантиномічні визначення, в яких відсутні - і в тексті і в контексті - протилежні суперечливі ознаки особистості (це притаманне приблизно десятій частині всіх визначень).

Отже, антиномічність є майже закономірною характеристикою персонологічного інтелекту і його понятійного особистісного предмету, який відображає, охоплює найскладніше в світі явище, особистість, через її полярні атрибути і відразу ж намічає або знімає психологічні протиріччя між ними. Антиномічність пронизує і наше звичайне повсякденне мислення й уяву, спілкування і поведінку, коли ми характеризуємо, наприклад, людину водночасно протилежними, амбівалентними ознаками. Це відома формула сприймання й оцінки іншого: «так (це так), але не так (не зовсім так...)», - оскільки будь-яка істина про людину не є абсолютною, а виступає як відносна... В цьому сенсі можливо не зовсім правий був А.Адлер, коли вважав формулу «так, але» ознакою неврозу.

Мислення людини про особистість по суті своїй антиномічне, оскільки допускає одночасне існування в ній протилежних, полярних, суперечливих, діалектичних, тією чи іншою мірою знятих або не знятих, зрозумілих чи незрозумілих характеристик. Коли Ф.М.Достоевський і той же А.Адлер говорять про небезпеку надмірного опосередкування людини в поняттях високого рівня абстрагування, то, можливо, ця загроза частково знижується саме за допомогою антиномій, завдяки одній з яких свідомість намагається утримати на ґрунті земного життя неминуче опосередковане розуміння такого складного феномену, яким є особистість... А це має важливе методологічне значення, оскільки визиває необхідність антиномічної же організації методів діагностики, розвитку та організації діяльності особистості.

Важливо відзначити, що в деяких визначеннях особистості представлені не тільки парні антиномії, а й послідовні антиномічні ланцюги, якими охоплюється складна і часто суперечлива сутність особистості. На наш погляд, слід об'єднати ці антиномії в цілісний комплекс, щоб побачити ще один сукупний, тепер уже антиномічно суперечливий методологічний портрет особистості... Ця обставина вимагає подальшого та більш глибокого вивчення методологічних особливостей персонологічного мислення, інтелекту психолога і педагога. Підкреслимо ще раз, ця антиномічність вже використовується в деяких психодіагностичних методиках при вивченні особистості, наприклад, в особистісному опитувальнику Г.Айзенка (див. фактично антиномічні шкали «екстраверсія - інтраверсія», «емоційна стабільність - нейротизм»), в семантичному

диференціалі і т.д. Цікавим прикладом зняття протиріч в антиномії є запропоновані автором теорії стресу Г.Сельє поняття «альтруїстичний егоїзм» та «егоїстичний альтруїзм» і т.д. [151]. Можна стверджувати, що завдяки антиноміям та відповідно побудованим методам особистість діагностується, розвивається та функціонує більш точно, діалектично, що утворює перспективний напрямок методології наукової психології. Разом з тим, необхідно відмітити, що традиційного діалектичного підходу вже недостатньо для опису особистості як складного мега-мета-методу. Адже розвиток особистості, який переважно описується законами діалектики, не є вичерпною її характеристикою. Для опису методологічної сутності особистості потрібні й інші філософські підходи, до числа яких, на нашу думку, доцільно віднести сучасні розробки метафізичного підходу (з його принципами феноменального, сутнісного, вершинного та глибинного, опису особистості) та системно-психологічного підходу, що об'єднує попередні два підходи та вносить нові можливості у характеристику будови та функціонування особистості.

Вищесказане дозволяє розробити ще одну сукупну, тепер уже контентно-частотну антиномічну формулу особистості. Для цього логічно повернутися до контентно-частотної атрибутивної формули і представити її в антиномічному вигляді. При цьому перші члени антиномій в такій формулі ми будемо вибирати згідно з їх рейтинговим порядком наведення в контентно-частотній атрибутивній формулі, а другі альтернативні члени - виявляти в цій же формулі або в загальному атрибутивному списку визначень (в тій їх частині, яка не увійшла до контентно-частотної атрибутивної формули), або в тексті самих теорій особистості. Відповідний аналіз і синтез наявних даних дозволив розробити наступну контентно-частотну антиномічну формулу особистості, в якій у квадратних дужках сумативно (через знак +) представлені впорядковані антиномічні пари (із зазначенням у дужках після кожного атрибуту частоти його приведення у визначеннях або теоріях особистості):

- [1.Соціальність (37) - 12.Індивідуальність (12)] +**
- [2.Самосвідомість, «Я-концепція» (28) - 22.Свідомість (7)] +**
- [3.Творчоскість (25) - Нормативність (1)] +**
- [4.Духовність (24) - 36.Матеріальність (3)] +**
- [5.Гуманізм (21) - Варварство (1)] +**
- [6.Життєвість (20) - 18.Формальність (8)] +**
- [7.Цінність і самоцінність, честь та гідність (18) -Індиферентність (1)] +**
- [8.Культурність (16) - Природність (1)] +**
- [9.Розвинутість (16) - Вродженість (1)] +**
- [10.Діяльність, продуктивна здатність (14) - Поведінка, здатність до вчинку (10)] +**
- [11.Наявність сукупності, структури специфічних властивостей (14) - Випадковий набір ознак (1)] +**

[13.Динамічність, мінливість (11) - Стабільність, стійкість (1)] +
 [15.Психологічність (10) - Біологічність (1)] +
 [16.Суб'єктність (9) -27.Об'єктність (5)] +
 [17.Відносність (наявність відносин) (9) - Абсолютність (1)] +
 [19.Системність, інтегративність (8) - Сумативність, диференційованість (1)] +
 [20.Здатність до оволодіння, засвоєння світу (8) - 34.Наявність внутрішнього світу (3)] +
 [21.Вершинність (7) - Глибинність (1)] +
 [22.Якісність (6) - Кількісні характеристики (1)] +
 [24.Історичність (6) - Еволюційність (1)] +
 [25.Організованість (6) - Спонтаність (1)] +
 [26.Унікальність (5) - Звичайність (1)] +
 [28.Здатність до вирішення проблем на основі інтелекту, мислення (5) – Інтуїція (1)] +
 [29.Продуктивність діяльності (4) – Результативність поведінки (1)] +
 [29.Колективність (5) - Автономність (1)] +
 [30.Комунікабельність (5) - Аутичність (1)] +
 [32.Світоглядність (наявність поглядів, принципів, переконань) (4) - Обмеженість, поверховість сприйняття і розуміння світу (1)] +
 [33.Відповідальність (3) - Беззвітність (1)] +
 [35.Ідеальність (3) - Реальність (1)] +
 [38.Антиномічність, багатополарність (діалектичність) (2) – Мономірність, однополарність (метафізичність) (1)]...

Слід підкреслити, що в антиномічній контент-частотній формулі дійсно втілюється як діалектичний підхід з його законами єдності та боротьби (врівноваження) протилежностей, заперечення заперечення та переходу кількісних змін у якісні, так і метафізичний підхід, в якому втілюються принципи феноменального якісно-кількісного, вершинного та глибинного, опису та прояву сутнісних сил особистості. Якщо особливості прояву і дії в особистості законів першого підходу очевидні, то характер і вплив вершинних та глибинних властивостей особистості можна відмітити у таких антиноміях, як «соціальність-індивідуальність», «ідеальність-реальність», «історичність-еволюційність» тощо. Системність психологічної характеристики особистості буде розглянута у наступному розділі.

До вказаної антиномічної формули можна додати й інші парні антиномії, що притаманні вищенаведеним визначенням особистості. Значення такої контентно-частотної антиномічної формули полягає, по-перше, в тому, що особистість характеризується в ній у всій своїй складності, нелінійності, релятивності, за допомогою своєрідних змістовних дихотомічних квантів, що дещо полегшує її розуміння, а по-друге - відразу ж, вже на етапі свого первинного визначення,

представляє її як таку, що має в собі протиріччя, тобто природні й штучні детермінанти розвитку і саморозвитку, функціонування і разом з тим – вказує крайнощі, в межах яких можливе узгодження, врівноваження її протилежних ознак. А це, як відомо, відповідає теоретичним і методологічним положенням вітчизняної психології, що визнає протиріччя джерелом розвитку й діяльності психіки й особистості. Про це неодноразово заявляли такі відомі психологи, як С.Л.Рубінштейн, О.М.Леонтьєв, Г.С.Костюк та ін.

Особистість «за антиномічним визначенням» насичена різноманітними протиріччями, розв'язаними або не вирішеними, рівновагами, збалансованими або розбалансованими, знятими або незнятими, конструктивними чи деструктивними, що розвивають або гальмують її розвиток і т.д. Ці протиріччя і рівноваги виступають предметом теоретичного дослідження проблеми особистості або вирішення проблем особистості засобами практичної психології. При цьому перший, більш рейтинговий член кожної антиномії у формулі свідчить про те, що протиріччя вирішуються у розвитку та діяльності особистості в цілому на її користь, а перші пари усього ланцюга антиномій є домінуючими в цьому відношенні над наступними парами в особистісно орієнтованій роботі психологів і педагогів.

Можна стверджувати також, що в антиномічному розумінні особистості фіксуються теоретичні протиріччя, в яких узагальнені реальні, розбалансовані й врівноважені суперечності, проблеми особистості. Іншими словами, в антиноміях такої особистості потенційно представлена єдність теорії і практики психології і педагогіки. При цьому деякі антиномії ще недостатньо або зовсім не засвоєні практичними психологами, що звужує перелік методів вирішування проблем конкретної особистості. Це особливо відноситься до роботи з обдарованою, талановитою особистістю, антиномічність, суперечливість, діалектичність якої часто буває більш виразною, ніж у звичайній особистості. Дійсно, в перелік проблем такої особистості, так би мовити, просяться такі антиномії, як тваринно-психічна індивідуальність; індивідуальність - божественна творча сила; збереження - порятунок життя на основі самопожертви; прагнення до максимально повного розвитку своїх духовних сил - духовний занепад їх; багатство обдарованості - бідність примітивності; ідеальна - реальна особистість; становище в суспільстві - автономність у суспільстві; різнобічність - однобічність розвитку особистості; високий рівень духовного освоєння зовнішнього - і внутрішнього світу, їх закритість - і відкритість самому собі; наближення - і віддалення до суттєвого в собі і т.п.

Отже, є достатньо підстав вважати ортономічність, багатоатрибутивність, контентно-частотну атрибутивну ієрархічність та антиномічність важливими специфічними змістовними ознаками узагальненого визначення особистості і наукового персонологічного інтелекту представників вітчизняної психології, які виступають зразком їх творчої продуктивності у

зазначений сфері. Водночас, виявлені особливості особистості ставлять складні методологічні проблеми її вивчення, розвитку та функціонування як мега-мета-методу.

Як видно із порівняльного аналізу представлених атрибутивної та антиномічної контент-частотних дефініцітарних формул особистості, останні переплітаються між собою, збагачують один одного і утворюють певну концептуальну призму, через яку можна краще зрозуміти сутність особистості та практично використовувати це розуміння як певний еталон, ідеал, спільну мету психолого-педагогічної методологічної роботи по розвитку особистості в процесі соціалізації, життєвого і професійного її самовизначення тощо.

Звичайно, зазначені особливості сукупної формули особистості, зокрема, антиномічні особливості, вимагають додаткової верифікації, що необхідно для більш обґрунтованого методологічного використання цієї формули в роботі фахівців. Наведені вище контентно-частотна, атрибутивна й антиномічна, формули особистості можуть методологічно виступати як план («шлях», «засіб», «метод») роботи з людиною як особистістю! Згідно з цим методологічним планом, практичний психолог повинен сприймати і оцінювати свого клієнта в мега-мета-методичному контексті соціальності, рефлексивності, креативності, духовності, людяності, культурності, життєвості, індивідуальності, цінності і самоцінності і т.д. Ці якості особистості повинні співвідноситися з їх протилежностями. Соціальний педагог повинен формувати, доформовувати, переформовувати у свого учня соціальність, рефлексивність, креативність, духовність, людяність, культурність, життєвість, індивідуальність, честь та гідність і т.д. Роботодавець, вивчаючи продуктивні можливості особистості як кандидата на робоче місце, може підбирати персонал свого підприємства в процесі тестування, в ході профорієнтаційної бесіди з кандидатом і його стажування на виробництві - шляхом перевірки ступеня його відповідності професійним критеріям соціальності, самоорганізації, креативності, духовності, гуманізму, культурності, життєвості, індивідуальності, цінності і т.п.

Як інтегративне методологічне утворення особистість найвиразніше реалізує свою мега-мета-методичну сутність, котра втілюється, як це буде показане далі при висвітленні її діяльнісної природи, в таких психологічних (методологічних) компонентах діяльнісного виміру, як: **мотиваційно-смисловий**; **предметний** інформаційно-пізнавальний; **ціле(мета)утворювальний**; **методичний**, **операційно-результативний** і **емоційно(емотивно)-задовільняючий** аспекти.

Виявлена атрибутивна й антиномічна різноманітність характеристик головного предмету психології - особистості - створює унікальні можливості для підбору та використання оригінального методологічного інструментарію, тобто нових методів пізнання, розвитку та діяльності особистості на всіх вікових етапах її становлення – від дитячого до дорослого і старечого. Зрозуміло, що при цьому персонолог повинен застосовувати психологічні операції персонологічного мислення, що дозволяють працювати з особистістю в масштабі її складних

динамічних мікро-, міні- та макропроявів. Саме для цього призначені специфічні розумові психологічні операції аналізу, синтезу, узагальнення, конкретизації, індукції, дедукції, конгломерації, систематизації і т.п., завдяки яким психолог і педагог може охопити особистість як складну дійсність. Останнє має бути покладено в основу оновленої методології наукової психології.

Теоретична й практична робота з особистістю, як показує досвід вивчення психіки, свідомості і мислення людини видатним вітчизняним філософом, психологом і педагогом С.Л.Рубінштейном, ставила й раніше методологічну проблему «антиномічного» об'єднання зазначених логічних операцій - на зразок рубінштейнівського «аналізу через синтез» (і «синтезу через аналіз») [146; 148]. Тому, за аналогією із запропонованою ним схемою зняття антиномічних протиріч доцільно продовжити антиномізацію інших логічних операцій і використовувати «узагальнення через конкретизацію» (і, навпаки, «конкретизацію через узагальнення»), «індукцію через дедукцію» (і протилежний процес «дедукції через індукцію»), «систематизацію через конгломерацію» і т.д. На наступному етапі ці антиномічні психологічні операції можна використовувати комплексно і послідовно, що дозволить методологічно максимально повніше охопити особистість і краще її розуміти, розвивати й актуалізовувати.

Ці формальні психо-логічні розумові операції доцільно доповнити також стратегіями і тактиками творчого сприйняття, мислення, уяви, на зразок запропонованих В.О.Моляко особистісних стратегій творчої діяльності: аналогізування і реконструювання (протиставлення); комбінування і спонтанної; універсальної й моностратегії - і відповідних до них творчих тактичних дій та операцій [см. в 143]. Стратегії і тактики виступатимуть в такому разі як максі- й міні-методи виявлення, розвитку і організації творчої діяльності особистості, її відповідних здібностей й обдарованості.

Слід також не виключати можливість об'єднання особистісних, мега-мета-методичних, антиномій, на зразок мислительних операцій (типу аналізу через синтез) за С.Л.Рубінштейном, одне через одне, приміром, соціального через індивідуальне, творчого через нормативне, самосвідомого через свідоме, духовного через матеріальне, гуманного через варварське і навпаки. Хоча це і ускладнює зміст і форми методологізації персонологічного інтелекту, але робить характеристику особистості більш точною.

Звичайно, робота з особистістю як найскладнішим у світі явищем вимагає неабиякої філософської, психологічної та педагогічної майстерності, сучасні основи якої обґрунтовані у дослідженнях академіка І.А.Зязюна та його колег [53; 54]. Ця робота не терпить ділетантизму, спрощення, примітивізму, за що доводиться відразу або згодом розплачуватися неефективністю, поверховістю, помилковістю, невдачами, трагедіями - як результатом фактично «неособистісного» підходу і т.д.

Зазначене вище намічає шляхи формування персонологічного та методологічного інтелекту сучасних фахівців, який повинен поєднуватися з мисленням і уявою попередніх і наступних поколінь вітчизняних персонологів і, набуваючи сукупного продуктивного, творчого потенціалу, отримувати перспективи свого вдосконалення. Сучасним філософам, психологам, педагогам, соціологам слід розвивати в собі специфічні мотиваційні, змістові, цілеформувальні, операційно-результативні та емоційно-почуттєві методи свого персонологічного інтелекту, що допоможе їм у виявленні, розвитку та самореалізації потенціалу особистості учнівської молоді. Разом з тим, необхідно продовжити дослідження даної проблеми, з огляду на попередній характер отриманих даних і необхідність їх подальшої перевірки та уточнення.

Представлену в даному параграфі атрибутивну й антиномічну формулу можна розглядати як своєрідну контентно-частотну структуру особистості, яка має своє теоретичне і методологічне значення. Однак в персонології існує більш ніж столітній досвід побудови психологічної структури особистості на основі різних варіантів систематизації її категорій і понять.

5. Концепція тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості

Проблема психологічного аналізу і синтезу структури особистості як методологічна реально виникла понад століття тому і в наш час серйозно цікавить теоретичних і практичних психологів. Слід згадати, що одним із перших варіантів психологічної структури став «Опитувальний лист для психофізіологічної характеристики професій і спеціальностей», запропонований на початку XX століття О.Ліпманом, завідувачем Інституту прикладної психології в Берлін [116]. Лист містив у собі 151 пункт, яким охоплювався вичерпний для того часу, хоча і мало упорядкований, перелік якостей особистості, важливих для успішного виконання трудової діяльності. Цей перелік використовувався в 30-ті роки минулого століття Центральним інститутом праці в Москві як методична схема для складання психограмм різних професій, для проведення консультацій щодо визначення професійної придатності, що значно покращувало підготовку професіоналів [116].

Майже одночасно з цим, учень В.М.Бехтерева, О.Ф.Лазурський, розробив програму дослідження особистості, яка відображала вже досить структурований список психологічних понять, в якому на різних рівнях узагальнення і конкретизації була фактично представлена психологічна структура якостей особистості, що відповідала умовно-рефлекторній логіці. На її основі можна було скласти змістовне наукове уявлення про можливості особистості, яку сам О.Ф.Лазурський вважав справжнім багатством людини [143].

Про методологічну цінність структурного аналізу і синтезу якостей особистості свідчить досвід розробки психологічної структури особистості і так званої карти особистості, створених К.К.Платоновим на основі запропонованої ним у другій половині XX століття психологічної, динамічної, функціональної теорії особистості, що відкривала психологам праці можливість систематизувати свою методичну роботу з робітниками різного профілю [116; 118]. Методологічно ця методична робота означала появу перших варіантів професійної психологічної діяльності. Заслуговує на увагу в цьому плані запропонована у 70-ті роки минулого століття В.Ф.Моргуном монистична теорія і структура багатовимірної розвитку особистості [95].

Саме в такій структурі цілісно, системно збирається, складається, зберігається у згорнутому вигляді якісний культурно-психологічний потенціал особистості як мега-мета-методичної системи, як неабиякий методологічний ресурс, готовий розгорнутися та актуалізуватися у формі психологічної діяльності в ситуаціях подальшого творення предметних цінностей культури і себе, як вищої цінності. Поряд із трудовою, науковою, виробничою, технічною, педагогічною, постає психологічна діяльність зі своїм мотивом, предметом, метою, методичним інструментарієм досягнення наміченої в меті результату, емоціями задоволення вихідних потреб і мотиву тощо.

Слід зазначити, що психологічна структура, виступаючи спочатку як концептуальний інструмент кращого розуміння феномену особистості, з часом набуває сама по собі значну теоретичну, методологічну, методичну цінність у науковій психології, оскільки за її допомогою стає можливим краще усвідомлювати всю складність і цінність особистості, більш конструктивно здійснювати теоретичні і практичні заходи, зокрема комплексну психодіагностику особистості, психорозвивальні, психокорекційні, психотерапевтичні, консультативні дії як складові професійної діяльності психолога.

У зв'язку з цим, доцільно зазначити, що існують два основні напрямки створення структури особистості, які протилежні один одному за своїми цілями, методами та результатами. Їх можна умовно позначити, як індуктивний і дедуктивний. В індуктивному напрямку структура особистості виводиться із безлічі конкретних життєвих психологічних понять звичайного словника за допомогою певної статистичної процедури. В ході ж реалізації дедуктивного напрямку структура особистості складається на основі загальних вихідних методологічних принципів і категорій наукової психології, які поступово конкретизуються шляхом використання більш детальних наукових психологічних понять.

Перший з цих напрямків може бути представлений, зокрема так званими діспозиціональними теоріями особистості. Відомий представник цього напрямку, Р.Б.Кеттелл, використовував певні правила індуктивного умовиводу при побудові 16-факторної структури особистості. Він проаналізував 4,5 тисячі рис особистості, які раніше були виділені серед 18 тисяч термінів англійського словника Г.Г.Олпортом і Х.С.Олдбергом. Ці риси були пізніше зведені

Р.Б.Кеттеллом у 171 групу синонімічних понять. Далі усі ці групи оцінювалися експертами і підлягали кореляційному аналізу. Внаслідок цього були виділені 46 кореляційних плеяд, подальший факторний аналіз яких призвів, нарешті, до формування 16 відомих факторів [22].

Аналогічну процедуру використовував при створенні своєї трифакторної структури особистості Г.Айзенк. У сучасній вітчизняній психології цей напрям побудови психологічної структури особистості був підтриманий і реалізований В.М.Мельниковим і Л.Т.Ямпольским. Особливістю структур цього типу є те, що вони охоплюють майже весь масив лінгвістичних даних про особистість і систематизують його шляхом поступового узагальнення - від гранично конкретних одиничних психологічних термінів словника до гранично абстрактних понять, що розглядаються як «чинники» структури особистості.

Однак при цьому як вихідні використовуються переважно життєві поняття звичайної мови, наповнені суб'єктивізмом індивідуальної і суспільної свідомості, на відміну від значно більш високого рівня об'єктивності наукових понять і категорій, котрі будуються на основі експериментального і теоретичного обґрунтування. Якби можна було покластися на людську і суспільну свідомість, то не було б потреби у психологічній науці. Всі необхідні знання про особистість можна було б виводити із словника за допомогою певних логічних або психолінгвістичних процедур. Адже системи життєвих і наукових понять складаються принципово різними шляхами, що відрізняються за своїми сутнісними підставами.

Тому, більш перспективним для наукового розуміння структури особистості постає, на наш погляд, дедуктивний напрямок створення психологічної структури особистості, заснований на накопиченому в науковій психології фонді закономірних знань про особистість: методологічних підходах, вихідних принципах, категоріальних атрибутах визначення особистості і т.д. Сучасний стан психологічної науки дозволяє послідовно реалізувати дедуктивний напрямок «сходження від абстрактного до конкретного» при побудові психологічної структури особистості, поступово створюючи відповідні «поверхи» класифікації все більш конкретних наукових психологічних категорій і понять, забезпечуючи формування об'єктивної, істотної, глибинної психологічної структури особистості і на цій основі здійснювати систематизацію професійно і життєво важливих якостей особистості.

В майбутньому дедуктивний напрямок побудови структури особистості може об'єднатися з індуктивним. Це вимагає наявності у психолога високого рівня логічної культури, тобто важливої для нього здатності успішно працювати з науковими психологічними поняттями різного рівня узагальнення-конкретизації, володіння ним дедуктивно-індуктивними, аналітико-синтетичними, узагальнюючо-конкретизуючими, диференціюючо-інтегруючими логічними операціями, які допомагають досягнути за допомогою спеціально організованого логічного уявного процесу унікальну методологічну складність особистості як мега-мета-методичної системи.

Однак цей дедуктивний напрямок не слід представляти спрощено, лінійно, одновимірно. Необхідно враховувати накопичений досвід розробки психологічної структури особистості на цьому шляху. У зв'язку з цим, можна виділити як мінімум три основні підходи до пошуку варіантів структури особистості в руслі дедуктивної процедури, які, на нашу думку, доцільно позначити, як соціально-психолого-індивідуальний, діяльнісний та генетико-часовий (віковий, розвивальний).

Аналіз наукових даних, які отримані у відповідних дослідженнях, свідчить про те, що в психології все глибше розуміється обмеженість саме одновимірних уявлень про структуру особистості. У роботах О.М.Леонтьєва, С.Л.Рубінштейна, Ф.Лерша, Г.С.Костюка, К.К.Платонова, В.Ф.Моргуна, Ю.Козелецького та інших психологів продемонстрована тенденція до виходу за межі одновимірного і синтезу двовимірних і багатовимірних структур особистості. Розглянемо їх детальніше.

Прикладами одновимірної структури особистості, якщо розглядати її в контексті тільки соціально-психолого-індивідуального (за нашою умовною назвою) підходу (з полярностями «соціум-індивід»), є відомі моделі особистості З.Фрейда, К.Юнга, Б.Г.Ананьєва, О.Г.Ковальова, А.В.Петровського, В.М.Келасьєва та інших психологів. Одновимірною, але в діяльнісному плані, можна вважати структуру особистості, запропоновану М.М.Пейсаховим.

Спробу побудови двовимірної структури особистості здійснив К.К.Платонов. У запропонованій ним «функціональній, динамічній, психологічній структурі особистості», в першому, соціально-психолого-індивідуальному її вимірі, були виділені чотири головні підструктури, такі як: 1)Соціально обумовлена підструктура спрямованості особистості; 2)Підструктура досвіду, в якій, поряд із соціальним впливом, все помітніше відчувається також біологічний; 3)Підструктура психічних, пізнавальних процесів, в якій і соціальні, і біологічні впливи набувають важливу роль і певним чином врівноважуються; 4)Підструктура біопсихічних властивостей особистості, де біологічні впливи переважають соціальні [116]. К.К.Платонов запропонував «накласти» на підструктури соціально-психолого-індивідуального виміру (спрямованості, досвіду, психічних процесів, біологічно зумовленої підструктури) ще дві підструктури - здібностей і характеру. Однак, на наш погляд, принцип накладення правомірно використовувати тільки по відношенню до однієї з цих накладених підструктур - здібностей, розглядаючи в широкому сенсі, услід за К.К.Платоновим, всі (!) якості особистості саме як здатності, як засоби здійснення діяльності, що розвиваються. Додамо, що такого ж погляду на якості після їх формування особистістю через самосвідомість як властивостей, тобто, привласнення, дотримувався Л.С.Виготський і Г.С.Костюк. Такі властивості, тобто привласнені якості, розглядали як здібності відомі вітчизняні психологи П.Я.Гальперін [35] і В.С.Мерлін [87].

Що ж стосується підструктури характеру, як сукупності соціально детермінованих і сформованих у міжособистісних відносинах рис особистості, то вони повинні зайняти своє особливе місце у соціально-психолого-індивідуальному вимірі структури особистості, як це робиться більшістю фахівців. Підкреслимо цю думку К.К.Платонова: всі властивості особистості, в тому числі і характер, на які накладена підструктура здібностей, виступають передовсім у своїй інструментальній функції саме як психологічні функції, як засоби, як особистісні методи зі своїми специфічними завданнями.

Виходячи з універсального значення здібностей, можна стверджувати, що вони фактично представляють у структурі К.К.Платонова (хоча він не стверджував це) ще один - розвивальний, генетичний, віковий, часовий вимір структури особистості, адже здібності є результативним показником розвитку психічних властивостей особистості на її життєвому шляху, відповідно до вимог життєдіяльності, тієї чи іншої діяльності і поведінки, що розгортаються в часі. В цьому вимірі зосереджуються властивості особистості, що мають відношення до її розвитку, тобто за окресленою логікою – психогенетичні, розвивальні, вікові, часові здібності.

Отже, запропонована К.К.Платоновим двовимірною схема психологічної структури особистості може розглядатися як вихідний пункт для переходу до багатовимірних синтетичних її варіантів, в яких виміри особистості пов'язані між собою. На шляху до цього, однак, необхідно певне доповнення та уточнення даної схеми.

Так, у соціально-психолого-індивідуальний вимір структури особистості доцільно вставити, поряд із підструктурою характеру, також такі важливі підструктури, як психосоціальність і спілкування, розташувавши її ближче до соціального полюсу цього виміру. Адже без психосоціальних і комунікативних властивостей, здібностей особистості до взаємодії і спілкування з іншими неможливе існування людини у суспільстві. В центрі ж цього виміру особистості повинна розташовуватися підструктура самосвідомості, Я-підструктура – вона як «ядро» особистості властива більшості наукових уявлень про структуру особистості, приміром, таких відомих дослідників, як У.Джемс, З.Фрейд, К.Юнг, А.Маслоу, К.Роджерс, Л.С.Виготський, Б.Г.Ананьев, С.Л.Рубінштейн, Г.С.Костюк, П.Р.Чамата, М.Й.Боришевський тощо. На іншому ж, індивідуальному, полюсі зазначеного виміру доцільно помістити підструктури психофізіології та психосоматики.

В цілому, на наше переконання, у соціально-психолого-індивідуальному вимірі структури особистості повинні бути представлені в певному порядку, відповідному полярності «соціум-індивід», такі базові підструктури, як:

А - психосоціальність;

Б - спілкування;

В - спрямованість;

Г - характер;
Д – самосвідомість (Я-підструктура);
Е – досвід (компетентність);
Ж - інтелект;
З - психофізіологія;
І - психосоматика.

Синтез даного виміру з розвивальним, генетичним, часовим, віковим виміром дозволяє визначати рівень розвитку у конкретного індивіда властивостей особистості як задатків і здібностей на конкретному віковому етапі становлення усіх перерахованих підструктур особистості. У цьому сенсі цей вимір як раз і можна вважати розвивальним. За цим виміром стоїть цілий ряд методологічних засобів розвитку властивостей особистості як її здібностей.

Слід підкреслити, що К.К.Платонов, так само як і О.Ф.Лазурський, використовував дедуктивний метод у побудові психологічної структури особистості. Це виразилося, зокрема у конкретизації К.К.Платоновим кожної із 6 запропонованих ним загальнопсихологічних базових підструктур (чотирьох основних і двох накладених) на деталізуючі їх психологічні якості (ми, на жаль, не можемо назвати їх властивостями, оскільки автор не передбачив наявності у запропонованому варіанті структури особистості «Я-підструктури»). Завдяки вказаній конкретизації К.К.Платонов побудував так звану карту особистості, що включає в себе вже 61 елемент [116].

Перспективний варіант поєднання двох - «горизонтального і вертикального» - вимірів психологічної структури особистості здійснив у кінці 30-х – на початку 50-х років минулого століття німецький психолог Ф.Лерш. Він фактично спробував об'єднати діяльнісний і соціально-психолого-індивідуальний (за нашою термінологією) виміри особистості - у вигляді двовимірної «горизонтально-вертикальної» схеми побудови особистості. На цей проект структури особистості свого часу звернули увагу українські психологи Г.С.Костюк і П.М.Пелех [112].

За Ф.Лершем, «горизонтальний» параметр або вимір особистості утворюють психічні процеси і функції, які виникають і розвиваються в людській особистості на основі «закону комунікації», тобто взаємодії особистості з навколишнім середовищем, її діяльності та спілкування. Такий «горизонтальний», тобто функціональний, діяльнісний круг внутрішньої психологічної структури особистості складається з чотирьох «членів»: 1) мотиваційного, 2) почуттєвого або емоційного, 3) пізнавального, 4) діяльного (поведінки). Вони мають очевидний методологічний характер.

«Вертикальний» же параметр або вимір особистості розглядався Ф.Лершем як внутрішній результат цієї психічної «горизонтальної» діяльності, як її внутрішні сили. У процесі розвитку вони утворюють внутрішні нашарування у формі «диспозицій», психічних властивостей, навичок,

звичок і т.д. Вони не є чимось статичним, а динамічні, бо беруть участь у «горизонтальній» діяльності особистості. Такими основними нашаруваннями або підструктурами «вертикального» виміру особистості є: а) «особистісна надбудова», «ендотимна основа особистості» - її внутрішні спонукання, прагнення, проблеми і почуття - як мотиви людської діяльності; б) «зовнішній обсяг переживань особистості» - її відчуття, сприйняття, уява, пам'ять, фантазія, мислення, діяльна поведінка і т.п.; в) «життєва основа особистості» - сукупність органічних процесів живої істоти, серед яких найбільш важливими є фізіологічні процеси в нервовій системі.

Введення Ф.Лершем «горизонтального», фактично діяльнісного, виміру у структуру особистості, наділяє її реальними атрибутами суб'єкта діяльності, надає її активності дійсно інструментального, продуктивного характеру. Саме цьому сприяє диференціація ним даного виміру особистості на чотири елементи - мотиваційний, чуттєвий (емоційний), пізнавальний і діяльний.

З огляду на сучасні дані про діяльність, в якій вирішальними є предметно-мета-методичні (операційно-результативні) ознаки, отримані у дослідженнях П.К.Анохіна, М.О.Бернштейна, П.А.Гончарука, О.М.Леонтьєва, О.Р.Лурії, Г.С.Костюка, В.М.Русалова, Н.Ф.Тализіної та інших фахівців, ми вважаємо за можливе уточнити основні структурні компоненти діяльності і, відповідно, діяльнісного виміру особистості, представивши їх у, так би мовити, логіко-психологічних та методологічних (у дужках) термінах, та розташувати їх у такій функціональній послідовності:

- 1) потребнісно-мотиваційний компонент (**мотив**);
- 2) інформаційно-пізнавальний (**предмет**);
- 3) цілеформувальний (прийняття рішення про **мету**, формування задуму, плану, програми діяльності тощо);
- 4) операційно-результативний (**методи**, інструментальні засоби виконання рішення і досягнення результату діяльності);
- 5) емоційно-почуттєвий компонент, що відноситься переважно до задоволення особистості від використання, споживання, переживання результату діяльності у безпосередній чи опосередкованій формі (**емотив**).

Повертаючись до двовимірної «горизонтально-вертикальної» структури Ф.Лерш, слід зазначити, що, на його переконання, кожна підструктура («диспозиція») особистості вносить свій системний методичний внесок у регуляцію діяльності і поведінки. І, навпаки, вимоги щодо ефективної організації та здійснення діяльності в мінливих умовах навколишнього середовища постійно формують порівневу, по підструктурам, функціональну організацію якостей особистості як певних засобів.

Як зазначає Г.С.Костюк, доповнюючи Ф.Лерша, «властивості особистості, які утворюються в ході діяльності, додаються в структуру її подальшої діяльності, зазнають в ній різних змін, диференціюються, інтегруються і стають компонентами більш складного цілого, яким є структура особистості, тобто стійка і разом з тим, динамічна система психічних властивостей» [80]. Відзначимо ще раз ту обставину, що за наявності підструктури самосвідомості особистість опановує власними якостями і тому Г.С.Костюк називає їх властивостями (присвоєними, власними якостями). Це повною мірою відповідає поглядам Л.С.Виготського на особистість, яку він ототожнював із самосвідомістю, завдяки якій вона опановує своєю психікою і поведінкою. Ми будемо дотримуватися саме такого розуміння якостей, властивостей як здібностей особистості.

Цей процес структуризації властивостей особистості, перетворення її на мега-мета-методичну систему, має часову характеристику, він включений у віковий розвиток особистості, здійснюючись впродовж життя людини, тому і виникає необхідність уведення у структуру особистості, поряд із соціально-психолого-індивідуальним і діяльнісним, також розвивального, генетичного, часового, вікового виміру.

Порівнюючи перераховані вище варіанти психологічної структури особистості між собою, зіставляючи виявлені при цьому тенденції з існуючими методологічними підходами до пізнання, розвитку і діяльності особистості, а також із принципами психологічної науки (детермінізму, відображення, єдності психіки і діяльності, розвитку психіки, системно-структурним), ми вважаємо, що доцільно використовувати при побудові психологічної структури особистості саме три взаємопов'язані базові виміри (див. рис. 1):

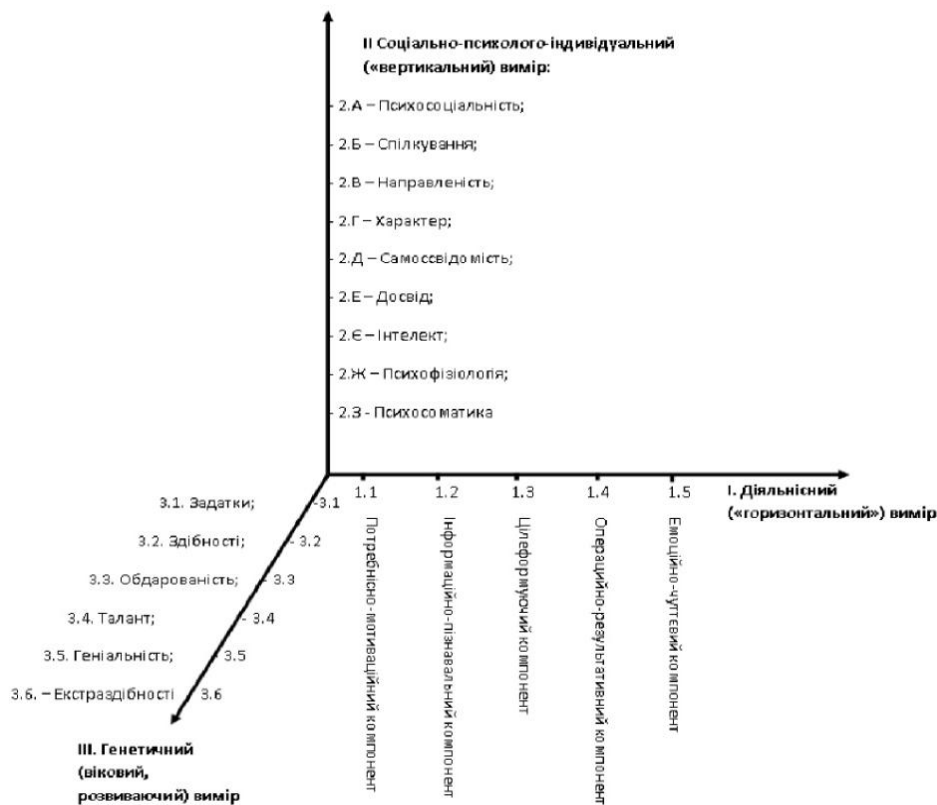

Рис.1.Тривимірна психологічна структура особистості на 1-3 етапах конкретизації відповідних категорій і понять наукової психології.

Перший вимір (I) - діяльнісний, «горизонтальний», який диференціюється на відповідні компоненти, діяльнісні здібності, засоби діяльності та поведінки (1.1 - 1.5).

Другий вимір (II) - соціально-психолого-індивідуальний, «вертикальний», з притаманними йому підструктурами властивостей особистості як її базовими особистісними здібностями (2.А - 2.І).

Третій вимір (III) - розвивальний, генетичний, часовий, віковий, що характеризує рівень розвитку вказаних у перших двох вимірах властивостей особистості - від рівня задатків і здібностей до рівня обдарувань, талантів, геніальності, екстраздібностей (3.1 - 3.6). В межах цього виміру концентруються певні розвивальні методи особистості, її генетичні, часові, вікові здібності, що забезпечують успішність діяльності та поведінки на основі їх розвитку в ході виховання і самовиховання, навчання і самонавчання, розвитку і саморозвитку на різних вікових етапах життєвого шляху особистості.

Вказані три виміри доцільно розглядати як єдину систему базових категоріальних параметрів цілісної психологічної структури особистості. Засобом їх поєднання у систему взаємопов'язаних параметрів особистості доцільно вважати ортогональний принцип, згідно з яким у фізиці і математиці цілісно співвідносяться між собою три виміри простору. Однак, у психологічній структурі особистості він використовується не у строго математичному сенсі, а як

певний спосіб встановлення і презентації внутрішніх системних зв'язків між базовими елементами моделі особистості. За цим принципом, кожен елемент психологічної структури особистості відчуває системні вплив та системно поєднує в собі функції як мінімум трьох основних типів – діяльнісного, соціально-психолого-індивідуального та розвивального (генетичного, часового, вікового), що відповідають трьом базовим вимірам особистості. Разом вони утворюють єдиний психологічний простір особистості.

Поряд з цим, кожний із трьох вимірів має власну внутрішню будову, яка утворюється відповідними підструктурами, компонентами, рівнями розвитку, що є взаємопов'язаними між собою і можуть бути диференційованими далі. З огляду на вищезазначене, можна вважати таку модель психологічної структури особистості дійсно багатовимірною, системною. До речі, вона може бути доповнена додатковими вимірами, наприклад, аксіологічним, валеологічним і т.д. Це означає, що всі елементи зазначеної структури особистості, як вищої цінності, повинні мати при аналізі аксіологічну складову, а в контексті відхилення від норми - валеологічну.

Здійснюючи логіко-психологічний, дедуктивний аналіз і синтез структури особистості, треба постійно усвідомлювати, на якому етапі «сходження від абстрактного до конкретного», тобто узагальнення та конкретизації при застосуванні категоріально-понятійного апарату психологічної науки, ведеться побудова цієї структури. У розробленому нами варіанті тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості поки що розглядаються п'ять етапів конкретизації структурного уявлення про особистість, хоча їх у макроструктурному й мікроструктурному масштабі розгляду може бути більше. Вкажемо в цьому місці на ту обставину, що зміна рівня узагальнення-конкретизації тривимірного уявлення психологічної структури особистості повною мірою стосується її характеристики як мега-мета-методичного утворення, яке також доцільно розглядати як багаторівневе і багатовимірне. В цьому плані система ідеальних, духовних засобів особистості, сконцентрованих в ній та в її діяльнісному потенціалі як «сумі технологій», тобто як у поліметодичному утворенні, відрізняється від матеріальних знарядь діяльності особистості. Хоча складні матеріалізовані засоби й інформаційні методи не існують самі по собі, а реалізуються саме через особистість і тому постають системними з ієрархічною й багатоаспектною побудовою.

Розглянемо більш детально етапи конкретизації уявлення про структуру особистості.

Так, якщо говорити про власне поняття «психологічна структура особистості», як про певну сторону і важливий аспект її системної характеристики, то це поняття можна вважати найбільш узагальненим і таким, що утворює **перший етап** конкретизації.

Другому етапові конкретизації структури особистості властивий розгляд трьох виділених вище вимірів: діяльнісного, соціально-психолого-індивідуального та розвивального (генетичного, вікового, часового) як базових категоріальних параметрів цієї структури. До речі, цей етап

конкретизації зазвичай відповідає рівню конкретності дефініції особистості. Адже особистість - це людина із системою соціально, психологічно й індивідуально визначених вищих функціональних властивостей, котрі виступають системним регулятором ефективної діяльності та поведінки, розвиваються в успішній соціальності і спілкуванні з іншими людьми в організованому суспільстві і мають своїм продуктом культурні, духовні і матеріальні цінності та водночас - власну та іншу особистість, як найвищу цінність. Отже, цей етап конкретизації може бути представлений у вигляді трьох вісей ортогонального типу - див. на рис. вище.

На **третьому етапі** конкретизації структури особистості ведеться диференційований та інтегративний аналіз і синтез складових елементів зазначених трьох вимірів: I – компонентів діяльнісного виміру (потребнісно-мотиваційного, інформаційно-пізнавального, цілеформуального, операційно-результативного, емоційно-почуттєвого компонентів як власне діяльнісних здібностей); II - підструктур властивостей (базових модальних здібностей) соціально-психолого-індивідуального виміру (психосоціальність, спілкування, спрямованість, характер, самосвідомість, досвід, інтелект, психофізіологія, психосоматика) і III - розвивальних (генетичних, часових, вікових) здібностей, що визначають рівні розвитку властивостей попередніх двох вимірів як задатків, здібностей, обдарувань, талановитості, геніальності, екстраздібностей.

Четвертий етап конкретизації полягає у залученні до складу психологічної структури особистості понять загальнопсихологічних якостей, властивостей, функцій, здібностей, що конкретизують категорії попереднього етапу. Вони утворюють систематизовану (на основі організованого певним чином сходження від абстрактних категорій до конкретних психологічних понять) матрицю психологічних якостей, функцій, властивостей, здібностей. Вона зображена далі у вигляді таблиці 1. Фактично, таким чином утворюється єдина загальнопсихологічна класифікація психологічних модальних властивостей і компонентів діяльності особистості як суб'єкта діяльності, що відповідає загальним вимогам виконання особистістю людської діяльності і поведінки. Відзначимо, що в цій матриці наведені тільки компоненти діяльнісного і підструктури соціально-психолого-індивідуального вимірів. Третій, розвивальний (генетичний, часовий, віковий) вимір психологічної структури представлений, зафіксований у віковому статусі даної матриці, тобто у нормативного списку психологічних властивостей і компонентів, що належить особистості дорослої людини. Для презентації інших вікових стадій розвитку особистості необхідно будувати відповідні до них нормативні вікові матриці, в яких будуть визначені наявність, характер і ступінь розвитку зазначених психологічних властивостей для кожного віку.

Як видно з огляду матриці, обраний принцип побудови психологічної структури особистості можна використовувати для систематизації психологічних властивостей людини, для їх системного вивчення, розуміння, розвитку і використання. Разом з тим, цей принцип дозволяє здійснити подальший цілеспрямований аналіз і синтез психологічної структури особистості на

наступних етапах конкретизації і перейти до розробки профільних і професійних моделей особистості.

Таблиця 1.

Загальнопсихологічна структура (матриця) якостей, функцій, властивостей, здібностей, обдарувань особистості

Компоненти діяльнісного виміру Д	Потребно-мотиваційний компонент	Інформаційно-пізнавальний компонент (прийом, пошук, переробка інформації)	Цілеутворювальний компонент (прийняття рішення)	Операційно-результативний компонент: (виконання рішення, вироблення духовного продукту діяльності з	Емоційно-почуттєвий компонент
	Психосоціальність	Соціальні потреби, мотиви, установки, очікування	Соціальне пізнання, атрибуція, ідентифікація	Соціальні орієнтації, відношення, домагання, прогнозування, цілеутворення,	Соціальні емоції, почуття, переживання справедливості, солідарності, згуртованості,
	Здатність до спілкування	Потреби і мотиви спілкування (афіліація)	Обмін інформацією (комунікація)	Розуміння партнера по спілкуванню (перцепція)	Міжособистісна взаємодія (інтеракція): різноманітні спільноти – партнерські,
	Спрямованість	Основні бажання і мотиви поведінки	Головні пізнавальні інтереси	Ідеали, переконання, цілі	Прагнення і воля у досягненні мети: установки,
	Характер	Мотиваційні риси характеру	Інформаційно-пізнавальні риси характеру	Риси цілеспрямованості характеру	Риси продуктивності характеру: відношення,
	Самосвідомість	Потреба у самоусвідомленні власної особистості	Самопізнання та самооцінка особистості	Саморегуляція та самоконтроль на основі мети	Самореалізація та самоудосконалення: внутрішній світ
	Досвід	Мотиваційний досвід	Система знань, картина світу,	Система вмінь	Система звичок і навичок: освіченість, досвід, мудрість,
	Інтелект	Атенційні настановлення	Обсяг і переключення уваги	Спрямованість і концентрація уваги	Розподіл уваги: організованість інтелектуальних дій у
		Інтелектуальні настановлення	Сенсорно-перцептивні процеси	Мислительні та імажинативні процеси прогнозування	Уявлення: образи, ідеї, поняття, візуальні
		Мнемічні настановлення	Образна і понятійно-логічна пам'ять	Пам'ять у футурогенній функції	Рухова пам'ять: організованість інтелектуаль-
	Психофізіологія	Психофізіологічні настановлення	Сензитивність, ергічність нервової системи	Рухомість, темп, пластичність нервової системи	Працездатність нервової системи: продуктивність, оперативність,

Психосоматика	Установчі потребово- мотиваційні психосоматичні диспозиції органів та усього тіла (постави, пози і рухи тіла, вирази обличчя)	Орієнтовні інформаційно- пізнавальні стани та рухи органів чуття та усього організму	Цілеспрямовані позиції органів тіла та усього організму («Мислитель» Родена), програмуючі рухи	Продуктивні перетворюючі сенсо-моторні, перцептивно- дійові, інтелектуально- діяльнісні рухи органів тіла та усього організму, оснащені певними	Експресивні, пластичні емоційно- почуттєві вирази обличчя (міміка), окремих органів та усього тіла (пантоміміка), що особливо виявляються у акторів театру,
---------------	---	---	---	---	---

Далі, на **п'ятому етапі** конкретизації, стає можливою класифікація спеціальних якостей, властивостей, власне здібностей, обдарованості особистості по відношенню до певних видів професійної діяльності, наприклад, природничо-наукової, виробничої, управлінської, економічної, педагогічної тощо. Такий підхід повною мірою узгоджується із загальноприйнятим визначенням здібностей як індивідуально-психологічних особливостей людини, що сприяють успішному виконанню нею тієї чи іншої діяльності. Таке розуміння здібностей властиве Б.М.Теплову, К.К.Платонову, Г.С.Костюку, О.О.Голубевій та іншим психологам.

Отже, перехід від четвертого до п'ятого етапу конкретизації пов'язаний з урахуванням вимог, що пред'являються до особистості при її включенні у виконання конкретних видів професійної діяльності, рольової поведінки, що мають свій специфічний предмет, цілі та засоби. Іншими словами, створену таким чином класифікацію спеціальних психічних властивостей, здібностей особистості можна розглядати як детальну систематизовану психограмму певного профілю або професії, як основу складання відповідної профілограми, професіограми особистості.

У теоретичному та методологічному плані запропонована концепція психологічної структури особистості повинна розвиватися і далі, зокрема, на шляху уточнення характеристик особистості як системи, зокрема, встановлення сутності взаємозв'язків між її елементами. Однак уже на цьому етапі своєї розробки вона може використовуватися і в практичному плані. Це стосується, перш за все, профільних і професійних психологічних моделей особистості, на основі яких можливо значно ефективніше здійснювати психологічний відбір кандидатів на професійну підготовку, проводити оптимальну розстановку кадрів, краще виявляти і реалізувати продуктивний потенціал працівників.

Розробка ідеальної моделі особистості конкретного профілю - складне завдання. Її рішення вимагає вивчення відповідних наукових даних, виділення в спеціальній літературі професійно важливих для даного профілю або професії якостей, властивостей, спеціальних здібностей особистості, складання досить повного їх переліку і його систематизації за логікою побудови психологічної структури особистості. Відповідно до концепції тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості нами розроблений ряд ідеальних моделей

особистості, які належать до природничо-наукового, громадянського та управлінського профілів. Вони містять систематизовані переліки професійно важливих якостей, здібностей особистості вченого (155 якостей), громадянина (162 якості) і менеджера (250 якостей) [145; 146; 149; 151; 154; 155].

Таке концептуальне категоріально-понятійне уявлення про особистість має очевидне теоретичне і методологічне значення. Його теоретичне значення полягає в тому, що завдяки йому особистість понятійно виступає як ідеальна «системна якість», як результат прогресивного, культурного, гуманістичного розвитку (згадаємо положення К.Юнга про «парад прогресу» в його теорії особистості) і як фактор детермінації процесу створення предметного світу і нових поколінь особистостей з певними людськими якостями, олюднення світу.

З методологічної точки зору, саме на таку якісно структуровану, ціннісну характеристику особистості слід орієнтуватися при побудові методів вивчення, психодіагностики, виховання, профільного навчання, розвитку особистості, особистісного та професійного самовизначення учнівської молоді, її самоактуалізації на основі «проекту життя» (О.К.Дусавицький [див. в 48]) і т.д. Звичайно, що це утворює непросту методологічну проблему побудови системи методів психодіагностики, психорозвитку, організації діяльності особистості.

Проблема полягає передусім у тім, що для кожного етапу конкретизації підходять методи з відповідним рівнем конкретності методик, точніше – з певною кількістю шкал та якостей, що підлягають діагностиці, розвитку, використанню при організації діяльності. Так, на першому етапі, на якому говориться про особистість у найузагальнішому вигляді, достатньо мати, приміром, один тест з однією шкалою і одним параметром – особистість. Така діагностика є в логічному плані майже «порожньою». Але вже на другому етапі, коли з'являються три виміри, загальна характеристика активності, якостей та становлення особистості може стати більш змістовною – діяльнісною, соціально-психолого-індивідуальною, генетичною. На третьому етапі конкретизації структури цей процес деталізації особистісних орієнтирів для організації діяльності (5 компонентів), психодіагностики якостей, властивостей (9 підструктур) та генетичних здібностей (6 позицій) збільшується до 270 одиниць (5x9x6). При цьому зростає обсяг параметрів особистості, які підлягають організаційному, психодіагностичному та розвивальному контролю. На четвертому етапі хоча вказаних одиниць матриці сягає кількості 55, але при цьому слід враховувати інструментальні засоби певного вікового періоду. На п'ятому ж етапі конкретизації виникає необхідність значного збільшення професійної роботи психолога, щоб охопити усю особистість, Адже, як вже вказувалося вище, систематизовані переліки професійно важливих якостей, здібностей особистості кожного профілю має велику кількість елементів – у вченого 155 якостей, у громадянина 162 якості і менеджера 250 якостей [138; 139; 140; 143]. Тут, як і у О.Ф.Лазурського виникає проблема переходу від доступних для програми роботи з особистістю переліку якостей до

їх майже упорядкованого художнього опису у вигляді об'ємистої книга. Або пошуку нових комп'ютеризованих технологій роботи з конкретною особистості. Досвід відповідної комплексної комп'ютеризованої психодіагностики накопичений у наших дослідженнях [139].

Наведена категоріально-понятійна структура особистості є, звичайно, абстрактною, узагальненою моделлю, котра, однак, необхідна для ефективного розуміння конкретної емпіричної структури реальної особистості. Для досягнення цього дана модель повинна бути наповнена конкретним психологічним змістом - через системні методи спостереження, опитування, тестування, експерименту і т.д.

В цілому ж, здійснений зазначеним вище чином тривимірний психологічний "аналіз через синтез" і "синтез через аналіз" властивостей особистості, разом із процедурою сходження від абстрактного до конкретного і, навпаки, (низ)сходження від конкретного до абстрактного, завдяки поетапної конкретизації і поетапного узагальнення наукових психологічних категорій і понять, - дозволяє отримати по-справжньому цілісне, наближеного до системного психологічне уявлення про особистість як "систему систем". Таке уявлення має важливе теоретичне і методичне значення. У теоретичному контексті пропонується узагальнений варіант цілісної концепції особистості, що, з огляду на її нескінченну складність, дозволяє підійти до створення єдиної теорії особистості. Ще один аспект теоретичного значення такого підходу полягає в тому, що особистість представляється як вирішальна "системна якість", як результат прогресивного, культурного, гуманістичного розвитку, що детермінує творення предметного світу і нових поколінь особистостей з певними людськими якостями.

Методологічна характеристика особистості як «системи систем», за Г.С.Костюком, не виключає, а за законом опосередкування Л.С.Виготського, передбачає розгляд її саме як унікального системно-методичного утворення. Властивості особистості слід розглядати в методологічному контексті як здібності, як сукупність різномірних методів. Цікаво, що це розмаїття особистісних методів можна описати у переліку синонімів до цього поняття, таких як: методика, шлях, орієнтир, установка, засіб, знаряддя, система, спосіб, функція, спосіб життя, організація, прийом, знання, вміння, навичка, манера, рецепт, алгоритм, макрометод, мікрометод, порядок, схема, план, програма, технологія, інструмент, ікс-метод, вектор, відношення, вимір тощо (див. також у Вікіпедії). В межах запропонованої психологічної структури особистості у методологічному контексті всі наведені в ній властивості доцільно розглядати як здібності, як її набуті психологічні знаряддя! Відповідно до трьох вимірів структури ми виділяємо три роди таких особистісних засобів, методів.

До особистісних знарядь, **методів першого роду** відносяться компоненти діяльності як діяльнісні здібності особистості. Це мотиваційно-сміслові здібності (орієнтуючі, настановлюючі, мотивуючі, упорядковуючі тощо); інформаційно-пізнавальні здібності (формуєчі систему знань,

наукові погляди); цілеформувальні здібності (планувальні, програмуючі тощо); інструментально-продуктивні здібності (знаряддя, способи, алгоритми, прийоми, навички, технології, інструменти досягнення результату) та емоційно-почуттєві здібності (що свідчать про задоволення вихідних потреб і мотивів, про споживання результатів і продуктів діяльності) особистості. В останньому випадку емоційно-почуттєві методи пов'язані передусім з оцінкою усієї діяльності з вироблення певного результату, його опосередковому вираженню в системі розподілу праці у фінансовій формі та придбанні необхідних для життя продуктів та їх споживанні особистістю. Серед підструктур особистості основним носієм особистісних здібностей цього типу, тобто методів першого роду виступає її досвід, компетентність.

До особистісних здібностей, **методів другого роду** нами відносяться усі властивості базових підструктур соціально-психолого-індивідуального виміру особистості. Мова йде про психосоціальні, комунікаційні, мотиваційні, характерологічні, рефлексивні, інтелектуальні, психофізіологічні, психосоматичні властивості, здібності як методи другого роду, що виконують функцію покращення, більш ефективного функціонування методів першого роду. Саме таку вторинну функцію виконують ці методи, хоча в деяких випадках вони можуть виступати і як методи переходного, другого-першого роду, якщо мати на увазі: деякі психосоціальні (рольові, посадові, громадянські тощо) функції; комунікаційні (афіліаційні, власне комунікаційні, перцептивні, інтеракційні та атракційні) здібності; мотиваційно-сміслові (методи стимуляції, мотивації, осмислення, оцінки вихідної ситуації, стратегіально-тактичної підготовки тощо) установки, орієнтири; характерологічні (відношення до природи і суспільства, до системи знань і світогляду, до планів і перспектив життя, до засобів праці та її результатів, до споживання продуктів тощо) властивості; рефлексивні (само ставлення, самопізнання, саморегуляція, самоорганізація, самоактуалізація, сапопочуття тощо) здібності; компетентнісні (мотиваційної стерео типізації, набуття системи знань, умінь, навичок, стереотипів емоційно-поняттєвого самовираження, зокрема при споживанні результатів діяльності) властивості; інтелектуальні (установчі мнемічно-атенційні, перцептивні, мислительні та імажинітивні, творчо-продуктивні та емоційно-інтелектуальні) здібності особистості; психофізіологічні (темпераментальні, асиметрично-кульові та психофізичні тощо) та психосоматичні (тілесні, рухові тощо) її можливості.

До особистісних знарядь, **методів третього роду**, ми відносимо ті, що забезпечують саморозвиток методичних елементів першого і другого родів, маючи на увазі, приміром, відмічену Г.С.Костюком здатність особистості до саморуху, саморозвитку, самонавчання і самовиховання, які у розвитку її життєвих можливостей займають провідне місце на всіх етапах вікового розвитку, адже на їх основі стає можливим соціальний розвиток, навчання та виховання особистості. Можна стверджувати, що це генетичні здібності, які конкретизують третій вимір особистості. При цьому

питання детермінації становлення особистості у філогенетичному та онтогенетичному плані доцільно розглядати антиномічно, амбівалентно! Говорячи словами С.Л.Рубінштейна, розвиток особистості відбувається через саморозвиток, а з поправкою О.М.Леонтьєва, саморозвиток особистості здійснюється через її розвиток в умовах найближчого оточення та суспільства.

Таким чином, продовження й узагальнення методологічних пошуків класиків наукової психології на основі використання сучасних підходів, дозволяє створити досконаліші схеми аналізу і синтезу цілісної характеристики, "системних якостей" особистості, розглянути її методологічну структуру, методологічно охарактеризувати її спроможності, ресурси пізнання, перетворення зовнішнього та внутрішнього світу. Методологічний контекст розгляду особистості презентує її саме як унікальну мега-мета-методичну систему, що має величезні методологічні можливості по відношенню до об'єктивної та суб'єктивної дійсності. Розглянемо їх детальніше на прикладі методологічних характеристик основних категорій наукової психології, які утворюють зміст трьох вимірів особистості. Адже знаряддевий аспект опису структури особистості значною мірою випущений із поля зору сучасної психології, її методології, що має бути виправлено. Розглянемо цей аспект проблеми передусім на прикладі категорії діяльності особистості.

6. Категорія діяльності особистості як поліметодичного утворення, психологічна діяльність як методологічний феномен

Як філософська категорія, діяльність означає спосіб існування людини і суспільства, який визначає активне відношення людини до світу, спрямоване на його пізнання і цілеспрямоване перетворення. Водночас, у діяльності створюється сама особистість. Ця думка є загальноприйнятою у вітчизняній психології. Тобто діяльність спрямована і назовні, й усередину людини. Різниця полягає передусім у тому, що ця спрямованість краще усвідомлюється в першому випадку, ніж у другому.

Так, за принципом творчої самодіяльності, сформульованим С.Л.Рубінштейном ще 1922 року, "суб'єкт у своїх діяннях, в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляється і розкривається; він в них створюється і визначається. Тому, через те, що він робить, можна визначити те, чим він є; спрямованістю його діяльності можна визначати й формувати його самого... У творчості створюється і сам творець. Лише у створенні (...) етичного, соціального цілого створюється моральна особистість. Лише в організації світу думок формується мислитель; у духовній творчості виростає духовна особистість. Є тільки один шлях - якщо це шлях - для створення великої особистості: велика праця над великим творінням. Особистість тим більше значуща, чим більше її сфера дії, той світ, в якому вона живе, і чим завершенишим є цей останній, тим завершенишою є вона сама. Одним і тим же актом творчої самодіяльності створюючи і його і себе, особистість створюється і визначається, лише включаючись в її об'єктиві цілі" [147, с.106].

Отже, змінюючи зовнішній світ, людина відповідно змінює і саму себе - і через процес, і через результат, який стає новою умовою її існування й розвитку.

У конкретному психологічному контексті “діяльність визначається як сукупність процесів реального бугтя людини, що опосередковане свідомим відображенням” [124, с. 37]. При цьому діяльність містить у собі ті внутрішні суперечності і перетворення, що породжують людську психіку, особистість, які у свою чергу виступають умовами, органами, засобами здійснення самої діяльності.

Через діяльність суб’єкт, людина здійснює взаємозв’язок з об’єктом, об’єктивною дійсністю, зовнішнім світом. Через діяльність відбувається певний перехід від суб’єкта, особистості до об’єкта, світу. Цей перехід відбувається у формі опредмечування і розпредмечування. В ході опредмечування здійснюється активне перетворення оточуючої об’єктивної дійсності, створення предметного світу, фактично - його психологізація. При розпредмечуванні психологізованого об’єктивного світу відбувається протилежний процес - зміна самого суб’єкта, особистості, за рахунок “вбирання”, “всмоктування” людиною в себе все більш широкого об’єму предметного світу. Адже створений суспільством особистостей предметний світ значно ширший за те «навколишнє середовище», що безпосередньо чи опосередковано оточує конкретну особу, особистість. Здійснюючись неперервно, процеси опредмечування і розпредмечування сприяють розвитку як предметної, соціальної і природної, дійсності, так і самої особистості.

Отже, діяльність особистості має такі головні ознаки, як: а) соціально визначена мотивованість та індивідуальна цілеспрямованість; б) предметність; в) соціальність, тобто суспільно-історична природа; г) індивідуальність, тобто індивідуально-еволюційна природа; д) опосередкованість, оснащеність знаряддями, інструментами, методами; е) результативність та продуктивність діяльності; є) споживальність результатів і продуктів діяльності, що є значущою завершальною ознакою діяльності, хоча вона і випускається з поля зору вітчизняних психологів. На вживання, споживання, переживання результату і продукту діяльності орієнтована вся сукупність предметних діяльностей особистості, що утворюють життєдіяльність людини, здійснюють її життя [124, с. 38-39].

Розглянемо ці ознаки докладніше, враховуючи їх методологічну характеристику, адже всі вони реалізуються через слово, поняття, мову як універсальні засоби, способи опосередкування.

а) *соціально визначена мотивованість та індивідуальна цілеспрямованість* діяльності, що відображає структуру соціального розподілу у суспільстві пізнавальних, творчих, продуктивних і споживальних діяльностей між членами суспільства; в ній вони мають знайти своє місце, свій життєвий, професійний особистісний сенс, мотив, мету; водночас, поряд із соціальністю цього процесу, слід враховувати і його індивідуальний характер, що виявляється врешті-решт в особистісному і професійному самовизначенні людини, у формуванні її життєвої мети і системи

проміжних цілей низки діяльностей та відповідних управлінських, менеджерських засобів, методів організації цього процесу;

б)*предметність* діяльності виявляється у наявності предметів культури людства, в яких зафіксовані певні суспільно вироблені способи дій з ними – пізнання, створення, вироблення, споживання. Ці способи предметних дій засвоюються людиною, відтворюються і розвиваються саме в діях з предметами людської культури; разом з тим, у значенні слова «предмет» чітко вказано, що мовиться про частину дійсності, яка передує меті («перед-метою») – в цьому сенсі предмет функціонально пов'язаний з метою, і результатом діяльності в разі з тим відрізняється від них; предмет виступає передусім як матеріал, на якому визначається мета і з якого формується результат і далі – визначений розподілом праці та фінансово-знаковим опосередкуванням продукт діяльності, який споживається;

в)*соціальність*, суспільно-історична природа діяльності полягає в її соціальному походженні. Людська діяльність формується із самого початку як сукупна, групова, колективна діяльність з певним розподілом праці між її членами, розподілом як змістових, так і процесуальних, інструментальних, результативних компонентів. Вона має свої соціально визначені форми і засоби організації, диференціації та інтеграції. Соціальна за своїм походженням, зовнішня кооперативна діяльність виступає джерелом, плацдармом формування індивідуальної, внутрішньої, ідеальної діяльності особистості як складової соціальності членів суспільства. Цей перехід від зовнішньої до внутрішньої форми діяльності, або інтеріоризація, існує в єдності з переходом від внутрішньої до зовнішньої її форми, або екстеріоризації;

г)*індивідуальність*, індивідуально-еволюційна природа діяльності полягає в тому, що життєва енергія, вітальна сила, власна працездатність, динамічність людини забезпечується на рівні організму, індивіда, що і виступає психосоматичною, фізіологічною основою, психодинамічним джерелом самої життєдіяльності, предметної діяльності і соціально організованої поведінки, її процесуальності, яка суспільно модифікується. Організм і мозок людини мають таку анатомічну побудову і такі фізіологічні, психофізіологічні, психосоматичні функції, які тільки і можуть стати реалізаторами суто людських видів діяльності, цілої їх сукупності. В ході інтеріоризації, переходу зовнішніх видів діяльності у внутрішні останні набувають нових можливостей, яких не має зовнішня діяльність. Можна вказати на безліч логічних, продуктивних, креативних, аналітико-синтетичних, індуктивно-дедуктивних, узагальнюючо-конкретизуючих, систематико-комбінуючих, внутрішньо-рефлексивних, моделюючо-просторово-часових, дискурсивно-інтуїтивних тощо засобів, дій і операцій у внутрішньому ідеальному плані діяльності людини. Відмітимо, що цей важкодосліджуваний ідеальний інструментальний план діяльності безумовно відчуває на собі вплив з боку інтимних генетичних, геномічних механізмів, глибинної емоційної регуляції. Можна припустити, що в

ідеальному плані діяльності особистості відбувається зустріч глибинних, зумовлених геномічно, й зовнішніх, вершинних, зумовлених соціально, тенденцій організації суто людських форм активності, тобто предметної діяльності та соціальної поведінки;

д) *опосередкованість* діяльності людини виступає в її оздобленні численними, штучно створеними засобами, знаряддями, інструментами, як матеріальними, так і ідеальними. Як приклади цих засобів можуть розглядатися вербальні і невербальні способи спілкування, знакові, символічні системи різних видів (у науці, техніці, мистецтві, освіті, культурі тощо). Усі психологічні функції людини побудовані і діють як опосередковані, що значно підсилює їх ефективність. Поряд із внутрішніми ідеальними, людство створило і неперервно оновлює зовнішні технічні, технологічні, інформаційні засоби, які вже набули масштабу глобальної, космічної дії. Водночас створені і створюються також засоби дослідження й оперування об'єктами мікрокосмічного наноплану — на атомарному і молекулярному рівні як неживої, так і живої природи. Ідеальний план діяльності особистості виступає головним плацдармом пізнання і перетворення макро- і мікрокосмосу; в широкому сенсі всі психологічні явища, стани і процеси виступають як методи життєдіяльності, предметної діяльності та соціальної поведінки — в цьому виявляються панметодологізм людської психіки, особистості людини; прикладом цього є опосередкованість отриманого в ході трудової діяльності результату, який може безпосередньо не вживатися самим працівником, але він отримує можливість отримувати і вживати необхідні для життя продукти через опосередковуючі засоби, зокрема знаковий грошовий еквівалент результатів його праці;

е) *результативність та продуктивність* діяльності виражає важливу завершальну її ознаку, адже у творенні ідей, у виробництві на їх основі результатів формується предметний світ людства. І знову у такій творчій, продуктивній діяльності зустрічаються, безпосередність та опосередкованість (при цьому опосередкованість фактично має багаторівневий характер, оскільки діяльність має складне знаряддєве, суспільне, економічне, інформаційне, технологічне, навіть споживальне опосередкування). Соціальність опосередковується і реалізується через індивідуальність особистості і навпаки, що характеризує особистість як суб'єкта пізнавальної і перетворювальної трудової соціальної поведінки і предметної діяльності з їх виробничим інструментарієм;

є) *споживальність результатів і продуктів діяльності*, що є, як ми вже відмічали, важливим елементом життєдіяльності, адже на досягненні результату діяльності остання не закінчується, в її склад включається також етап використання, вживання, споживання продукту життєдіяльності; цей етап виявляється як у безпосередніх, так і в опосередкованих формах; працівник в умовах розподілу праці рідко споживає її результати безпосередньо — він використовує такі її еквіваленти, як гроші, на які можна придбати продукти, необхідні для

забезпечення життєдіяльності; безпосередньою психологічною формою, в якій виявляється використання, переживання, споживання результату, продукту трудової діяльності, виступають емоції задоволення потреб і мотивів самої діяльності; тому доцільно говорити про мотиви та емотиви діяльності, про прямі та зворотні, позитивні чи негативні зв'язки між ними, залежно від того, чи відповідає результат і продукт діяльності мотиваційним очікуванням особистості, чи ні. Через прямі та зворотні зв'язки мотиву та емотиву замикається круг, точніше спіраль предметної діяльності, сукупності предметних діяльностей, в цілому – оберт (за виразом М.Я.Грота) життєдіяльності, а через неї – здійснюється життя людини.

Отже всі зазначені вище ознаки діяльності та поведінки мають у своєму складі методологічні елементи, які ми і об'єднуємо у понятті особистісно-діяльнісних методів першого роду.

Поряд із головними, в тому числі і методичними, атрибутами діяльності, для психології важлива її психологічна структура. У зв'язку з цим, спеціалістами ведуться пошуки побудови діяльності як у "вертикальному", так і у "горизонтальному" плані.

Цікавою є порівнева характеристика діяльності, запропонована О.М.Леонтьєвим. Він пов'язує рівні аналізу будови діяльності та її складових із мотивом, предметом, метою та умовами, за наявності яких розгортається активність людини [75]. Усього ним виділено три рівні побудови діяльності:

1) Масштабу мотиву людини відповідає цілісна діяльність, як система дій і операцій людини, на цьому етапі намічається потрібний предмет, мета та інструментарій предметної діяльності.

2) Масштабу мети адекватна окрема дія, як складова предметної діяльності; дії утворюють певну послідовність використовуваних засобів - відповідно до диференціації основної мети на проміжні цілі.

3) Предметним, цільовим та методичним умовам діяльності відповідають операції як способи виконання дій.

О.М.Леонтьєв рідко використовує поняття «результат», але він не виключає досягнення мети у результаті діяльності, говорячи про «виконання дій» на третьому рівні її організації. Діяльність складається з певної диференціально-інтегративної системи дій і операцій. При цьому дії можуть переходити, розгортатись як в окрему діяльність, так і автоматизуватись і згортатись в операції. Відповідні переходи пов'язують дії і операції, операції і діяльність - залежно від того, чим вони детермінуються - мотивами, цілями або умовами. І додамо – в залежності від проміжних цілей, методів і результатів діяльності. Отже ми маємо уявлення про особистість як про складну методологічну систему, яка включає в себе різнокомпонентні та різнорівневі засоби діяльності, тобто є поліметодичним утворенням і в цьому плані може асоціюватися з поняттям «суми технологій» С.Лема.

У вітчизняній психології, у дослідженнях П.Я.Гальперіна [35] був показаний один із можливих механізмів інтеріоризації, тобто переходу діяльності із зовнішньої форми у внутрішню. Цей перехід може бути спеціально організований на основі планомірного, поетапного формування розумових дій. П.Я.Гальперіном передбачено шість етапів такого переходу:

- 1- й етап - мотиваційний;
- 2- й етап - орієнтовний;
- 3- й етап - матеріальний або матеріалізований;
- 4- й етап - зовнішньомовленнєвий;
- 5- й етап - усного мовлення або мовлення про себе;
- 6- й етап - внутрішньомовленнєвої або розумової дії.

Відмітимо той аспект концепції П.Я.Гальперіна, який виявляється в опосередкованості інтеріоризації зовнішньою та внутрішньою мовою – саме через це вона носить методологічний характер. Відмітимо, що на початку своєї наукової діяльності під керівництвом О.М.Леонтьєва П.Я.Гальперін спеціально вивчав орудійні дії людини, відрізняючи їх від засобів поведінки тварин [35].

Запропонована вченим розгорнута схема поетапного формування розумових дій, операцій, навичок може бути згорнута, скорочена за умов сформованості певних етапів, при успішному опрацюванні цілісної поетапної процедури. В іншому випадку, приміром, при виникненні труднощів, уся процедура може бути розгорнута з докладним опрацюванням кожного етапу [35].

Актуальним є питання вивчення протилежного переходу — із внутрішнього плану діяльності у зовнішній - тобто екстеріоризації, що важливо, приміром, для кращої організації процесів самовираження особистості. Можна припустити, що ланкою, яка пов'язує між собою інтеріоризацію та екстеріоризацію, може бути саме внутрішня індивідуальна розумова дія, якою закінчується інтеріоризація та з якої починається екстеріоризація.

Поряд із “вертикальною”, ієрархічною, існує також і “горизонтальна”, послідовна, компонентна, сукцесивна логіка побудови діяльності. Вона поступово вичленовувалась у спеціальних дослідженнях, проведених О.М.Леонтьєвим, Н.Ф.Тализіною, П.А.Гончаруком і може бути представлена, на наш погляд, у вигляді певної схеми, що включає в себе 5 базових компонентів (див. далі).

Слід відмітити, що патріарх української психології Г.С.Костюк також запропонував своє бачення діяльності особистості. Воно викладено у розділі «Методологічні проблеми психології» в його вибраних психологічних працях, виданих за редакцією Л.М.Проколієнко 1988 року [64]. Так, говорячи про працю як про «основний вид свідомої діяльності людини», Г.С.Костюк виділяв «взаємозв'язок таких компонентів, як мета трудової діяльності (передбачення майбутнього її результату), її мотив (те, заради чого людина прямує до даної діяльності), предмет діяльності

(об'єкт, шляхом перетворення якого досягається мета), способи і засоби досягнення мети (дії й операції, уміння й навички їх виконання)... Віддалена мета діяльності розчленовується на ряд часткових цілей, що є сходинками на шляху досягнення кінцевої мети. Часткові цілі у своєму взаємозв'язку та обумовленні ними дії складають план, програму діяльності, що включає у своє здійснення різноманітні пізнавальні, емоційні й вольові процеси» [64, с. 67].

Все вищесказане дає нам підстави запропонувати стислу методологічну формулу діяльності як **«мотив – предмет – мета - результуючий метод – емотив»**. Вона майже повністю співпадає з формулою Г.С.Костюка, доповнюючи її лише останнім компонентом – **емотивом**, під яким ми розуміємо увесь комплекс переживання, вживання, споживання результату діяльності в його опосередкованій формі продукту, що задовільняє вихідний мотив. Дана методологічна формула майже повністю співпадає, але і доповнює запропоновану нами раніше психологічну формулу діяльності (див. у розділі 5 та 6 даного посібника). Наведемо їх компоненти у взаємозв'язку, беручи елементи стислої методологічної формули діяльності у дужки:

- 1) потребнісно-мотиваційний (стимулюючий **мотив**);
- 2) інформаційно-пізнавальний (орієнтуючий **предмет**);
- 3) цілеутворюючий (програмуюча **мета**);
- 4) операційно-результативний (результативний **метод**);
- 5) емоційно-почуттєвий (**емотив**, утверджуючий чи відхиляючий - внаслідок задоволення чи незадоволення особистістю - від характеру споживання результату та продукту діяльності).

У діяльності особистості мають бути представлені усі п'ять базових компонентів її послідовного розгортання і здійснення.

По-перше, діяльність має починатися з усвідомлення певної потреби (матеріальної чи духовної, природної чи культурної), як стану нестачі чогось в організмі, індивіді, особистості, та визначення мотиву діяльності (адже опосередкування потреби в умовах розподілу праці, що й утворює **мотив** діяльності).

По-друге, мотив визначає напрямок орієнтації в дійсності, пошуку необхідного **предмету**, інформації про нього, пізнання об'єктивних умов його отримання, дослідження предметної ситуації; на цьому етапі в деяких випадках може бути знайдений вже готовий предмет задоволення потреби, а тому і зупинитися сама діяльність; проте, у більшості випадків такий предмет відсутній, що спонукає до подальшого розгортання діяльності і пошуку засобів її здійснення.

По-третє, якщо на попередньому етапі не буде знайдений повноцінний предмет (предметом!) потреби, але визначиться шлях, засіб його отримання чи створення, то формується **мета**, як уявлення про необхідний результат, та програма дій з її досягнення.

По-четверте, відповідно до мети віднаходяться або розробляються **методи**, засоби її досягнення, формується і реалізується система дій і операцій, що призводить до отримання результату діяльності.

По-п'яте, результат діяльності, що відповідає потребі, мотиву, предмету й меті діяльності, споживається, безпосередньо або опосередковано, через систему суспільно організованого розподілу продуктів праці, що викликає певну емоційно-почуттєву реакцію особистості, власне **емотив**, що підкріплює діяльність з усіма її компонентами, або коригує чи відкидає її - якщо вона є незадовільною у певних відношеннях.

Внаслідок успішного здійснення усіх зазначених компонентів та емоційного закріплення усього послідовного їх ланцюгу, діяльність фіксується, згортається у певних якостях, властивостях, здібностях особистості, щоб у відповідних умовах повторитись або виступити основою для розгортання нової діяльності.

Саме в цьому плані, за діяльнісним підходом О.М.Леонт'єва, сукупність діяльностей може бути визнана основою особистості. Проте, це положення має і може бути уточнене, якщо розглядати кожную особистісну якість, властивість як певну квазі-діяльність. Саме такої думки дотримувався, на наш погляд, Г.С.Костюк, коли стверджував, що кожна властивість особистості має мотиваційну, змістову й операційну складову, тобто виступає у своїй згорнутій діяльнісній формі. Підкреслимо ту обставину, що Г.С.Костюк виділяє як завершальну саме операційну, методичну складову діяльності особистості. Відповідно до вищезазначених положень, можна виділити здібності особистості до діяльності, або діяльнісні здібності, які ми позначаємо як здібності першого роду.

Це положення підтримується "діяльнісними" поглядами В.П.Зінченка, О.В.Запорожця та інших вітчизняних психологів на психічні функції, зокрема на сприймання як дію. Особистість та її якості виступають в контексті цих даних дійсно як суб'єкт діяльності, як певний системний її організатор, як власне система потенційних, готових до розгортання і здійснення в певних умовах діяльностей, в цьому плані особистість і є системою діяльностей в їх потенційній та здійснюваній, згорнутій та розгорнутій, загальмованій та збудженій (за термінологією І.П.Павлова) формах. Саме це дає підстави вважати особистість у методологічному плані особливою мега-мета-методичною системою систем.

В контексті цих поглядів особистість дійсно виявляється, реалізується і розвивається через засоби предметної діяльності. В системі ж освіти, як слушно зауважив академік С.У.Гончаренко, особистість розвивається саме через предметну навчальну діяльність, через навчальний предмет, але за умов насичення цього процесу продуктивними, творчими, емоційними тощо елементами, в тому числі і методами [41].

Як на наш погляд, зафіксована традиційною психологією у терміні особистість якісна атрибутка не повинна маскувати її процесуальну, діяльнісну, поліметодичну, інструментальну природу, що особливо чітко виступає при макроструктурному та мікроструктурному аналізі діяльності як базису особистості [52].

Разом з тим, подана вище загальна методологічна характеристика предметної діяльності особистості може бути визнана теоретичною моделлю головного виду людської діяльності, власне мета-діяльності, якою є праця, що неможлива без знаряддевого, інструментального оснащення. Тому постає нагальним і доцільним розгляд будь-якої іншої діяльності, особливо інших її провідних видів (гри, навчання, спілкування, особистісного та професійного самовизначення, громадянської поведінки, трудового і професійного навчання, творчої, інноваційної, продуктивної, власне трудової і професійної діяльності, генеративної поведінки, самообслуговування тощо) як вікових інваріантів трудової діяльності. В цьому плані відкривається можливість значно підсилити сенс виконання зростаючою особистістю цих провідних видів діяльності через їх зіставлення саме з працею, з методами виконання і вивчення, становлення й здійснення трудової діяльності.

Разом з цим, слід звернути увагу на ту обставину, що психологічна характеристика діяльності особистості вже давно потребує розгляду діяльності людини як особистісної, психологічної. Зазначимо, що вже Г.С.Костюк та інші класики психології правомірно вживають поняття психічної діяльності. Проте для розвинутої особистості доречніше було б говорити про феномен психологічної діяльності. Цікаво те, що теоретичне право на це дає масове вживання психологами і педагогами термінів психосоціальної діяльності, комунікативної діяльності, мотиваційної діяльності, характерологічної діяльності, рефлексивної діяльності, компетентної діяльності, інтелектуальної (сенсорної, перцептивної, мислительної, імажинативної, атенційної, мнемічної, творчої, логічної тощо діяльності та дій), психофізіологічної діяльності, психосоматичної діяльності, психогенетичної діяльності тощо. Тому у методологічному плані доцільно говорити про феномен свідомої (через самосвідомість, рефлексію) психологічної діяльності, головним мотивом, предметом, метою, результуючим методом, емотивом продуктивного споживання є саме особистість, її проблеми, її властивості, здібності тощо. Ця діяльність є центральною, інтегруючою для сукупності інших видів предметної діяльності – соціальної, педагогічної, наукової, технічної, економічної, транспортної, екологічної тощо. Ця сукупність є всеопосередковуючою відносно життєдіяльності особистості, в цілому – життя людини.

Продовжуючи наш аналіз, перейдемо до більш детальної характеристики особистісних методів другого і третього роду, до числа яких ми відносимо ті, що висвітлюються через категорію властивостей як здібностей, що представлені у другому, соціально-психолого-індивідуальному

вимірі структури особистості та у третьому вимірі, на якому вони представлені у вигляді психогенетичних, розвивальних здібностей

7. Категорії соціально-психолого-індивідуальних та психогенетичних властивостей як здібностей до підвищення ефективності діяльності

Говорячи про особистісні властивості, здібності, методи другого та третього роду, ми маємо на увазі ту їх функцію, що полягає у підвищенні ефективності дії методів першого роду, що розташовані у діяльнісному вимірі, в різних компонентах діяльності особистості. Ці вторинні та третинні методи сгруповані у соціально-психолого-індивідуальному (С-П-І) та у генетичному (Г) вимірах і сприяють кращому функціонуванню первинних властивостей, здібностей, методів особистості.

Так, з боку С-П-І виміру це передусім стосується психосоціальних здібностей другого роду, які сприяють виконанню діяльності, приміром, запозиченими в інших кращих трудових установках, правовими нормами і диспозиціями, різноманітними ролями, правилами плідної соціальної поведінки, особливостями групової емоційно-почуттєвої атмосфери тощо. Широко відомим прикладом цього є покращення громадянської поведінки і трудової діяльності американських робочих на основі соціальних пропозицій Е.Мейо, етичних нововведень у бізнес його співвітчизника Д.Карнегі, норм організації педагогічного трудового процесу шляхом введення в систему освіти елементів громадянського суспільства А.Макаренком тощо.

Комунікаційні засоби можуть виступати як особистісні методи другого роду, що впливають на якість виконання діяльності такими властивостями особистості, як афіліація, перцепція, власне комунікація, інтеракція, атракція.

Мотиваційні здібності забезпечують краще настановлення, обґрунтування, осмислення, мотивування, емоційне спрямування діяльності. Найбільш виразно вони виступають тоді, коли людина намагається свідомо мотивувати інших і себе.

Характерологічні здібності виявляються у певному відношенні особистості до природи та людей, до пізнання та удосконалення світу, до минулого, теперішнього та майбутнього, у ставленні до праці та справ, до почуттів тощо. Особливо чітко ці здібності виявляються в роботі актора над собою при входженні у роль, при вихованні та самовихованні учнівської молоді, особливо якщо домінують позитивні духовні риси характеру, в яких виявляється ціннісне ставлення особистості до таких вищих вартостей, як Світ, Життя, Людина, Віра, Надія, Любов, Добро, Краса та Істина.

Рефлексивні здібності як методи другого роду необхідні при самомотивуванні, самоінформуванні та самопізнанні, самооцінюванні та саморегуляції, самоорганізації та

самоактуалізації, самопочуванні та самоемоціюванні. Останнє особисто властиве при емоційно-інтелектуальній організації поведінки та діяльності.

Досвідні, компетентнісні здібності забезпечують краще формування і використання норм мотивації, системи знань, різнобічних умінь та навичок, емоційно-почуттєвої оцінки результатів і продуктів діяльності. У підструктурі досвіду, компетентності містяться конкретні мотиваційні стереотипи, знання, уміння, навички, емотивні засоби.

Інтелектуальні здібності реалізуються при актуалізації та використанні сенсорних та перцептивних настановлень, при пошуку інформаційних та пізнавальних ресурсів, здійсненні функцій футурогенного мислення та уяви, реалізації інтелектуальних операцій досягнення результату, при споживанні якісної інтелектуальної продукції на високому емоційно-почуттєвому рівні задоволення.

Психифізіологічні здібності актуалізуються при налаштуванні на раціональне використання власних психофізіологічних властивостей (темпераменту, асиметрії півкуль мозоку, психофізики тощо), на краще ознайомлення зі своєю психофізіологією та інших людей, на врахування власних психодинамічних спроможностей та психофізіології інших при плануванні діяльності та поведінки, при повноцінній реалізації психофізіологічних ресурсів для досягнення потрібних результатів, при емоційному задоволенні від правильного застосування власних психофізіологічних можливостей.

Психосоматичні здібності як методи другого роду забезпечують успішну орієнтацію, врахування власних фізичних та антропологічних даних, точне їх знання, прогнозування правильного їх використання, успішну самоактуалізацію рухового потенціалу власного організму при досягненні бажаного результату діяльності та поведінки, емоційно-почуттєве тілесне задоволення від споживання отриманого продукту. Без психосоматичної підструктури, без відповідних рухових, м'язових, мімічних, очних, ручних, в цілому, тілесних функцій неможливе самовираження через будб-яку іншу підструктуру особистості.

Зазначимо ще раз, що властивості особистості є багатифункціональними утвореннями, які вже традиційно розглядають у психології і як явища, і як процеси, і як стани тощо. В даному місці ми розглядаємо властивості як здібності, підтримуючи погляди таких вчених, як П.Я.Гальперін [], В.С.Мерлін [] тощо.

У третьому генетичному, розвивальному вимірі структури особистості представлені властивості, здібності, методи третього роду, які визначають здатність особистості до розвитку в цілому та тих її властивостей, здібностей, які містяться у першому діяльнісному та другому соціально-психолого-індивідуальному вимірах. При цьому ми спираємося на величезний теоретичний та експериментальний матеріал щодо закономірностей розвитку психіки, особистості, який накопичений вітчизняними психологами, приміром, у культурно-історичній теорії розвитку

вищих психічних функцій Л.С.Виготського, у принципі розвитку Г.С.Костюка, у відповідних поглядах С.Л.Рубінштейна, О.М.Леонтьєва, П.Я.Гальперіна та багатьох інших спеціалістів. Ми узагальнюємо їх у розглянутому методологічному контексті у декількох положеннях, які стосуються як функціональних, процесуальних, так і результативних аспектів цієї проблеми.

В першому випадку мова йде про наявність у особистості особливих розвивальних властивостей, методів третього роду, які було б доцільно розглядати як певні психогенетичні здібності особистості до розвитку і саморозвитку, до навчання і самонавчання, до виховання і самовиховання. Ці розвивальні, психогенетичні здібності даного (третього) виміру функціонують через компоненти діяльнісного (першого) виміру (такі як мотив-предмет-мета-метод- емотив) і мають свою модальну специфіку на кожній підструктурі соціально-психолого-індивідуального (другого) виміру особистості (психосоціальність-спілкування-спрямованість-характер-самосвідомість-досвід-інтелект-психофізіологія-психосоматика).

У другому випадку результативна сторона дії цих розвивальних, психогенетичних здібностей виявляється в тім, що завдяки ним усі представлені у першому та другому вимірах властивості можуть бути розвинуті на рівні задатків, власне здібностей, обдарованості, таланту, геніальності та екстраздібності.

Отже, методологічний погляд на проблему розвитку особистості у зазначеному контексті призводить до виявлення особливих розвивальних, психогенетичних властивостей, здібностей особистості, які виступають фундаментальним ресурсом її саморозвитку як мега-мета-методичного утворення, як суб'єкта поліметодичної діяльності.

8. Рівні методологічного простору наукової психології: закони, принципи, методи

Методологічний простір наукової психології можна представити через сукупність наступних рівнів:

1.Філософсько-психологічний рівень пізнання та творення особистості через найбільш абстрактні закони, категорії, світоглядні проблеми (філософська психологія) та загальні методи.

2.Загальнонауково-психологічний рівень пізнання особистості (міждисциплінарна психологія).

3.Теоретико-психологічний рівень дослідження, пізнання закономірностей психіки, особистості (теоретична психологія).

4.Психолого-прикладний рівень удосконалення, формування, проектування психологічної діяльності особистості (прикладна психологія).

5. Практично-психологічний рівень розв'язання проблем особистості (практична психологія).

6. Онтопсихологічний рівень психологічного буття людини (онтопсихологія конкретної особистості).

7. Академічно-психологічний рівень підготовки до професійної психологічної діяльності (освітня психологія).

Представлена порівнева модель методологічного простору наукової психології має свою внутрішню логіку. Вона виявляється в тому, що дозволяє здійснити послідовне (ни)сходження від конкретного до абстрактного, тобто від академічно-психологічного (освітнього) й онтопсихологічного до теоретико-психологічного, загальнонауково-психологічного і філософсько-психологічного рівня, і, навпаки, - сходження від абстрактного до конкретного психологічного, особистісного рівня, тобто у зворотньому напрямку. Такий двосторонній "рух" по методологічній "вертикалі" методологічного простору не є чимось абсолютно новим для діяльності професійного психолога. В ідеалі він може бути властивий і занадто "затеоретизованому" психологу і психологу-прикладнику, і практичному психологу. Адже жодний професійний психолог не може відмовити собі виступати, приміром, в якості психологічно рефлексуючого філософа, використовувати у власній психологічній творчості досвід теоретичної, міждисциплінарної та філософської психології. Ніхто не може йому заборонити застосовувати цей досвід у вирішенні проблем своєї та іншої особистості.

Отже методологічний простір наукової психології має потужний "вертикальний" методологічний вимір, який представлений відповідною для кожного з окреслених рівнів сукупністю принципів, підходів, категорій, робочих понять, методів, технологій тощо, що утворює його «горизонтальний» вимір. Зазначимо, що два окреслені виміри утворюють змістовну характеристику методологічного простору і "руху" в ньому професійного психолога. Така його двовимірна побудова полегшує орієнтацію професійного психолога у власній науці. Розглянемо докладніше кожний рівень вказаного простору.

8.1. Філософсько-психологічний рівень та його закони як загальні методи

Цей рівень ґрунтується на положенні, що філософія виконує функції загальної методології, які пронизують усі розділи науки і практики. На філософсько-психологічному рівні як найбільш універсальні застосовуються закони і принципи діалектики, тобто закони єдності і боротьби протилежностей, закон взаємного переходу кількісних змін у якісні, закон заперечення заперечення.

Універсальність цих законів означає, що їх дія поширюється на усі явища об'єктивної і суб'єктивної дійсності, включаючи психіку і особистість. У відповідності із законами діалектики

психічні якості особистості мають розглядатися в процесі свого виникнення, становлення і функціонування в єдності, врівноваженні протилежних тенденцій, приміром, прогресивних і регресивних, розвитку і занепаду, збагачення і руйнування тощо, як процес невпинного зростання через збереження найбільш цінного і необхідного і відкидання застарілого, непотрібного, як еволюційний процес, що не виключає фактів стрибкоподібного переходу кількісних змін у якісні психологічні новоутворення.

На даному рівні методологічного простору слід також враховувати такі важливі для психологічного дослідження принципи теорії пізнання, як [24, с.160]:

- принцип можливості пізнання внутрішнього світу особистості;
- принцип єдності суб'єкта і об'єкта психологічного пізнання;
- принцип відзеркалення;
- принцип визначальної ролі практики у психологічному пізнанні.

Дані принципи теорії пізнання знаходять своє вираження у більш конкретних принципах наукового дослідження в гуманітарних і природничих науках. Разом з тим, наведені закони і принципи можна розглядати в їх прямій дії як «настанов мудрості» при розв'язанні теоретичних і практичних психологічних проблем. Так, закони діалектики можна успішно використовувати при консультуванні клієнтів як загальний алгоритм вирішення, приміром, сімейних проблем, розв'язання міжособистісних конфліктів у групах тощо. Таким є передусім перший закон діалектики, коли конфлікт між протилежними сторонами часто має пройти фазу боротьби і завершитися мирним врівноваженням інтересів, компромісом. Особливо дивує закономірний розвиток особистості через заперечення заперечення, коли клієнт не хоче слухати начебто розумних прямих порад, а мусить зануритися у стихію заперечень, пережити їх сенс і подолати власним запереченням. А закон переходу кількісних змін у якісні виступає як необхідний у накопиченні власного життєвого досвіду і професійної компетентності. Даний світоглядний, психорозвивальний, психотерапевтичний сенс законів діалектики розуміють філософи і психологи, котрі проводять практичну психологічну роботу з клієнтами на основі притаманної цим законам гуманістичної сили! Те ж саме стосується і принципів інших філософських напрямків, зокрема метафізики як вчення про надчуттєве пізнання і першооснови буття, антропологізм, позитивізм, екзистенціалізм, релятивізм, прагматизм, структуралізм, космізм, модернізм тощо. З іншого боку, деякі психологічні закономірності виступають основою філософських вчень, прикладом чого є психоаналіз. Психологія, яка значною мірою зароджувалась у філософії, відчула у своєму становленні і відчуває й дотепер значний вплив з боку різних розділів філософії, приміром, логіки, етики, гносеології, аксіології, естетики, та її методів – аналізу і синтезу, дедукції та індукції, порівняння й аналогії, абстрагування та

конкретизації, сходження від абстрактного до конкретного, рефлексії, розмірковування над проблемами розвитку матеріального та духовного, зовнішнього та внутрішнього світу тощо.

8.2.Закономірності і методи загальнонауково-психологічного рівня

На загальнонауково-психологічному рівні методологія психологічної науки враховує її тісний зв'язок із природничими та гуманітарними науками. Через це ряд загальнонаукових принципів природньо входить у методологічний простір психології. Мова йдеться, зокрема, про принцип системності (системного аналізу, системного підходу), принцип відносності (у його не лише фізичному розумінні), принцип зворотнього зв'язку, принцип збереження енергії, принцип додатковості, принцип синергічності тощо. У психології ці принципи використовуються як у своїй загальнонауковій формі, так і у психологічній модифікації, в інтеграції з суто психологічними закономірностями. Приміром, стало вже звичайним використання у психологічному дослідженні принципу системного аналізу у його системно-структурному, системно-психологічному тощо різновидах.

В американській психології особистості загальнонаукові принципи розглядаються як основні вихідні положення, що стосуються природи людини й особистості. Цікаву дихотомічну класифікацію таких положень наводять Л.Хьелл і Д.Зіглер [173, с. 10]. Це такі принципи, як:

а)“Свобода - Детермінізм” (визначають ступінь внутрішньої свободи, якою володіють люди при виборі напрямку своїх думок і вчинків);

б)“Раціональність - Ірраціональність” (характеризують ступінь здатності розуму людини чинити певний вплив на її поведінку);

в)“Холізм - Елементаризм” (пояснюють поведінку людини як певної цілісності, єдиного цілого, чи як наслідок дії окремих фікцій);

г)“Конституціоналізм - Інвайренменталізм” (визначають залежність поведінки від конституції людини або від зовнішнього середовища);

д)“Змінність - Незмінність” (особистість розуміється як переважно гнучка, мінлива сутність, або як незмінна);

е)“Суб'єктність - Об'єктність” (сприймання особистості як суб'єкта, як чинника поведінки, або як об'єкта, чию поведінку визначають зовнішні обставини);

є) “Проактивність - Реактивність” (витоки, стимули поведінки знаходяться або у внутрішньому світі особистості, або у зовнішньому світі);

ж)“Гомеостаз - Гетеростаз” (внутрішня рівновага, баланс, або, навпаки, дисбаланс, невірноваженість внутрішнього світу особистості);

з)“Пізнаванність - Непізнаванність” (чи є сутність особистості повністю пізнаваною, чи в її природі є те, що в принципі є непізнаваним, що перевищує можливості наукового пізнання).

Перераховані закономірності та принципи науки утворюють основу методологічного підходу й вихідних методів вирішення проблем теоретичної, прикладної та практичної психології.

8.3. Основні закони, принципи і методи теоретико-психологічного рівня

На теоретико-психологічному рівні представлені методологічні принципи наукової психології, здобуті у дослідженнях вітчизняних психологів - С.Л.Рубінштейна, Л.С.Виготського, Б.Г.Ананьєва, О.М.Леонтьєва, Г.С.Костюка, К.К.Платонова, Б.Ф.Ломова, М.Г.Ярошевського. Спеціалісти виділяють такі варіанти презентації методологічних принципів теоретичної психології:

а)первісний набір, неупорядкований перелік принципів, що сформульовані у працях видатних психологів;

б)“ланцюг”, “ієрархія” принципів, один з найбільш вичерпних, але недостатньо упорядкованих, зразків яких був запропонований 1971 року О.В.Шороховою [89]: 1)принцип діалектико-матеріалістичного монізму; 2)рефлекторний принцип; 3)принцип відображення; 4) принцип зв'язку свідомості і діяльності; 5) принцип детермінізму; 6) принцип розвитку; 7) принцип суспільної зумовленості; 8) принцип історизму; 9) принцип єдності індивідуального і суспільного; 10) принцип особистісного підходу;

в)найбільш упорядкованою є система принципів, що розроблена О.М.Ткаченком на основі повного, вичерпного їх набору, встановлення ієрархічних зв'язків між ними, опосередкованості центральною, інтегруючою категорією особистості. Узагальнюючи методологічні здобутки вітчизняної психології, О.М.Ткаченко уточнив та об'єднав у єдину систему основні принципи психології - принцип детермінізму, принцип відображення, принцип єдності психіки та діяльності, принцип розвитку психіки, системно-структурний принцип. Розглянемо їх докладніше [143; 163].

Принцип детермінізму визначає причини виникнення психіки у філогенезі та онтогенезі, закономірну обумовленість психічних явищ, психічної діяльності і психічних властивостей людини. Принцип детермінізму має величезне значення не тільки для пізнання психіки і розробки психологічної теорії, але і для пошуків шляхів передбачення, прогнозування, керування, формування, виховання психічних властивостей у людини.

Розглядаючи запропоновані раніше формули принципу детермінізму С.Л.Рубінштейна (“переломлення зовнішнього через внутрішнє”) та О.М.Леонтьєва (“внутрішнє, суб'єкт, діє через зовнішнє і цим само себе змінює”), О.М.Ткаченко запропонував не протиставляти та не ізолювати дані формули одну від одної. Дійсними детермінантами психіки є процес і продукт взаємодії суб'єкта з об'єктом. В цьому процесі взаємодії представлене у взаємозв'язку переломлення як зовнішнього через внутрішнє, так і внутрішнього через зовнішнє. Психіка суб'єкта детермінується процесом і продуктами актуальної та постактуальної взаємодії з об'єктом

і водночас виступає як важлива детермінанта поведінки і діяльності людини. Принцип **детермінізму** має також порівневу характеристику, яка пов'язана з рівнями розгляду суб'єкту - як організму, як індивіда та як особистості. На рівні організму суб'єкт підпорядкований біопсихічним детермінантам - спадковим і здобутим, що зумовлюють реактивний характер організації поведінки, єдність суб'єкта на психофізіологічному рівні. Індивід - це суб'єкт суспільних відносин в процесі засвоєння соціального досвіду, який визначається соціопсихічним рівнем детермінації. Особистість - це вищий рівень прояву активності суб'єкта, який утворює особливий "підрівень" соціопсихічної детермінації, що характеризує соціально неповторні, оригінальні властивості психіки людини, її здатність до творення нового суспільного досвіду та самотворення. Отже, у розумінні О.М.Ткаченка детермінація має подвійну спрямованість – іззовні всередину суб'єкта і від суб'єкта у зовнішнє середовище на всіх трьох його рівнях – організму (життєдіяльності), індивіду (репродукування) та особистості (творчості). Така двостороння діалектична спрямованість характеризує усі принципи, роблячи їх дійсно методологічними [163].

За принципом **відображення** всі психічні функції (а не лише пізнавальні) мають відображувальну природу. Психічне відображення має сигнальний характер. Воно випереджає фізичний контакт суб'єкта з об'єктом, які взаємодіють, попереджаючи, сигналізуючи суб'єкту про значущі для нього об'єкти за допомогою нейтральних відносно об'єкту подразників (сигналів). Сигнальність - фундаментальна властивість психічного. Вона характеризується високою вибірковістю та випереджуваністю. Психічне відображення у людини носить знаково-опосередкований характер. Воно є активне на будь-якому рівні. Це або відбір чуттєвих біологічно значимих сигналів на рівні організму, або раціональне, розумове пізнання в процесі засвоєння на рівні індивіду, або творення суспільно-історичного досвіду на рівні особистості. Психічне відображення по-різному "обслуговує" буття і розвиток організму, індивіду та особистості. На рівні організму психічне відображення забезпечує життєдіяльність, на рівні індивіда - діяльність по присвоєнню і репродукуванню загальноприйнятих зразків суспільного досвіду, а на особистісному рівні - діяльність по творенню нових суспільно значимих продуктів і способів діяльності. Тобто спосіб буття і розвитку особистості є діяльність особливого гатунку - перетворююча, творча.

Принцип єдності психіки і діяльності конкретизує принципи детермінізму і відображення. За цим принципом, психіка і діяльність не тотожні одне одному, але і не протилежні. Вони утворюють єдність. Психіка виступає як внутрішній, ідеальний план діяльності. Психічні моделі дійсності дозволяють орієнтуватися в оточуючому середовищі на всіх рівнях детермінації - організму, індивіду та особистості, забезпечуючи життєдіяльність, засвоєння та продукування суспільного досвіду. Принцип єдності психіки та життєдіяльності дозволяє вивчати "таємниці

психіки” через процеси та продукти діяльності і поведінки людини, розкриваючи об’єктивні закономірності внутрішніх психічних явищ.

У принципі розвитку психіки об’єктивно виявляються і реалізуються детермінація поведінки, зв’язок психіки і діяльності. За цим принципом кожному рівню детермінації притаманний свій тип розвитку. На рівні організму суб’єкт розвивається в процесі визрівання і формування психофізіологічних підструктур, на рівні індивіду - у процесі діяльності присвоєння, а на рівні особистості - у процесі перетворюючої діяльності.

В реальному процесі становлення людської особистості типи розвитку представлені не окремо й однозначно послідовно, а інтегрально, з послідовним домінуванням одного з них. Процес розвитку особистості слід пов’язувати з її творчою діяльністю. Особистісні якості спочатку закладаються ще в творчих формах ігрової та навчальної діяльності, а потім досягають повного розквіту у трудовій творчій діяльності. При цьому творчість виступає і як процес створення суспільно цінного продукту, і як процес самотворення, саморозвитку, самореалізації, самооб’єктивації особистості - на основі засвоєння суспільно-історичного досвіду. Всі типи розвитку (шляхом визрівання, навчання, присвоєння, творення) в реальному процесі становлення людини як особистості здійснюються не ізольовано, а діалектично переплітаються. Принцип розвитку психіки дозволяє адекватно зрозуміти психіку, якщо розглядати її не як щось стале, а як результат розвитку на різних етапах становлення особистості та її діяльності (ігрової, навчальної, трудової тощо).

За **системно-структурним принципом** психіка є складною системою взаємопов’язаних елементів, таких, приміром, як пам’ять, воля, мислення, уява тощо, котрі слід розглядати не як щось автономне, а як складові елементи цілого. Психіка виступає при цьому як особлива відкрита система зі зворотними зв’язками. На кожному рівні детермінації психіка ввімкнена у регуляцію взаємодії суб’єкта з більш широкою біологічною системою (на рівні організму), із соціальною системою (на рівні індивіду), зі створюваними культурно-історичними цінностями суспільства та предметного світу (на рівні особистості).

Викладені принципи психології необхідно використовувати у взаємозв’язку в процесі наукового пізнання та пояснення будь-яких психічних явищ. Їх слід розглядати через систему даних принципів як; а)причинно зумовлені; б)продукт і умову відображення; в)внутрішній план організації поведінки та діяльності; г)вияв якісного рівня розвитку психіки суб’єкту; д)особливу систему і разом з тим як елемент іншої, більш широкої природної й суспільної системи [163].

Принципи теоретичної психології визначають шлях до діалектичного розуміння психіки — за умов використання спеціальних методів пізнання та формування складної психічної реальності. Методологічно доцільним є підбір або створення автором дослідження відповідних даним

принципам методів психолого-педагогічного дослідження, з врахуванням специфіки його предмету, мети і методів вирішення завдань.

8.4.Принципи, проекти, технології психолого-прикладного рівня

Принципи і еталони психолого-прикладного рівня методологічного простору представлені тими, що властиві різним галузям прикладної психології. Вони відображають як дослідницьку, так і перетворюючу специфіку цих галузей, їх зв'язок із принципами теоретичної психології.

Так, в **соціальній психології** розглядаються як головні, наступні принципи:

- а) соціальної зумовленості психіки;
- б) суспільної детермінації;
- в) відображення соціальної дійсності;
- г) спілкування [90].

В **інженерній психології** утвердилися наступні методологічні принципи:

- а) гуманізації праці;
- б) активності оператора;
- в) проектування діяльності;
- г) послідовності - інженерно-психологічні вимоги діють на всіх етапах існування систем “людина-машина”: проектування, виробництва й експлуатації;
- д) комплексності, що полягає в необхідності взаємодії інженерної психології з іншими науками про людину і техніку [91].

Принципи **педагогічної психології** найбільш повно сформулював В.А.Крутецький у вигляді такого їх переліку [68].

- а) принцип вивчення учнів у природних умовах навчання і виховання;
- б) принцип цілісності особистості, тобто аналітико-синтетичного її вивчення;
- в) принцип всебічного пізнання особистості на основі строго об'єктивного матеріалу, показників, фактів, що допускають перевірку;
- г) принцип тісного зв'язку розуміння особистості з умовами формування, з навколишнім середовищем;
- д) принцип пізнання особистості в розвитку, динаміці, протягом тривалого часу;
- е) принцип вивчення школяра в колективі і як члена колективу;
- є) принцип вивчення особистості в розмаїтті її проявів у різних умовах, планомірно, систематично й повсякденно.

К.К.Платонов сформулював наступні принципи **медичної психології** [117]:

- а) принцип детермінізму;
- б) принцип єдності свідомості і діяльності;

- в)рефлекторний принцип;
- г)принцип розвитку;
- д)принцип історизму;
- е)принцип структурності;
- є)принцип особистісного підходу.

Можна продовжувати наведення відповідних принципів і методів щодо кожної з галузей прикладної психології, проте ми не будемо робити цього, оскільки вони здебільшого повторюють одне одне і до того ж потребують суттєвого оновлення, а це завдання спеціального методологічного дослідження.

8.5.Принципи і напрямки діяльності з вирішення проблем особистості на практично-психологічному рівні

Принципи практично-психологічного рівня методологічного простору відповідають відносно новій для вітчизняної психологічної науки галузі - практичній психології. Один із засновників української психологічної практики В.Г.Панок слушно визнає необхідність створення саме системи спеціальних принципів цієї галузі, яка має включати в себе принципи теоретичної психології, проте не обмежуватися лише ними [106, с. 71]. Як центральний принцип (метапринцип) практичної психології, В.Г.Панок пропонує вважати принцип гуманізму, який є “вихідною точкою, з якої можливе розгортання практичної роботи, та основною умовою її здійснення” [106, с. 12]. За принципом гуманізму, “або гуманістичного підходу до людини, усі види діяльності у практичній роботі мають бути домірними її об’єктові, виходити з інтересів і прав людини, захисту її особистісного суверенітету, всебічного розвитку її самобутності” [106, с. 31]. Саме з цього принципу випливають етичні правила роботи практичного психолога, що стосуються його відповідальності, компетентності, захисту інтересів клієнта (“не зашкодь”), конфіденційності роботи з ним тощо.

У зв’язку з принципом гуманізму, В.Г.Панок розглядає принцип суб’єктної активності або активності суб’єкта. Зміст цього принципу передбачає розгляд суб’єкта як такого, що протистоїть об’єктивній дійсності у формі активного відображення і взаємодії з зовнішніми обставинами. При цьому суб’єкт або пристосовується, або змінює зовнішні умови існування, виступаючи творцем власної долі. Суб’єктна активність людини “розгортається у конкретному природному і соціальному контексті. Цей контекст передбачає й актуальну ситуацію взаємодії суб’єкта з навколишньою дійсністю, і історію розвитку цієї взаємодії (анамнез), і певні перспективи, що виявляються у мотивах, спрямованості, цілях, планах та бажаннях” особистості [106, с. 74].

Наступним є принцип розвитку як окремих психічних явищ, так і усієї особистості в цілому. “...Особистість і ситуація, в якій вона діє, як системи, що розвиваються”, “ступінь розвиненості

(самостійності, активності) людини й соціальної групи”, сама життєва ситуація розвитку особистості виступають як передумови цілеспрямованого удосконалення, гармонізації, гуманізації, нормалізації суб’єкта в ході психологічної діагностики, просвіти, консультування, реабілітації, тренінгу тощо [106, с. 74].

За принципом індивідуальнісного підходу, особистість, індивід постають перед практичним психологом у своїй унікальності, неповторності, індивідуальності. А тому властиві для клієнта психологічні проблеми також є своєрідними, унікальними, одиничними, що потребує від практичного психолога кожного разу творчого підходу до особистості, розгортання творчої психологічної діяльності - з метою надання адекватної до унікальності клієнта, єдиної за своїм неповторним характером психологічної допомоги.

За принципом синтетичного підходу структура особистості, індивідуальності клієнта розуміються у формі цілісних взаємозв’язків низки функціонуючих елементів, котрі переходять одне в одне, постійно розвиваються, суперечать і узгоджуються одне з одним [106, с. 76].

Зрозуміло, що принципи практичної психології потребують свого подальшого визначення, зіставлення із принципами інших галузей психології. Як на нашу думку, наведеним вище принципам практичної психології надає системності їх центрація навколо особистості.

З цього випливає, що психологічні явища мають за визначенням складну природу. Вони складаються, як про це свідчить вже проведений вище аналіз терміну «психологія», мінімум з чотирьох базових властивостей – психосоматичних, душевних, духовних, рефлексивних – що для свого дослідження потребують різних методів, а тому й відповідної методології. Це стає очевидним у сучасній практичній психології з її психодіагностичними, психопросвітніми, психорозвивальними, психоконсультативними, психотерапевтичними, психореабілітаційними методами і технологіями.

8.6.Правила, максими, сповіді онтопсихологічного рівня

На онтопсихологічному рівні методологічного простору панують принципи, максими, етичні норми, сповіді, правила забезпечення життєдіяльності, міжособистісної взаємодії, мудрість соціальної поведінки та компетентність професійної діяльності. Як приклад, можна навести принцип життєвої доцільності психологічного знання для особистості, різновидом якого є принцип прагматизму. До цієї групи відносяться етичні принципи поведінки, серед яких можна виділити так званий принцип "альтруїстичного егоїзму" Г.Сельє [151]. Йому відповідає “золотий” принцип взаємостосунків: “Не роби іншому те, чого ти не хочеш робити собі”. Можна виокремити також принцип особистісного благополуччя, принцип щастя людини. Принципи свободи, рівності, братерства, честі та гідності характеризують основні права людини у демократичному суспільстві.

Як принципи життєвості особистості, психічного буття людини можна розглядати загальновідомі базові потреби людини у формулюванні А.Маслоу - це принципи забезпечення фізіологічних потреб, потреб у безпеці і захисті, потреб у любові і прийнятті, потреб у самоповазі, потреб у самоактуалізації та в удосконаленні людини. Сюди ж у певних випадках слід додати біблійні заповіді: “не створюй собі кумира, почитай батька свого і матір свою, не вбивай, не прелюбодій, не кради, не проголошуй неправдивих свідчень на ближнього свого, не бажай будинку ближнього свого” [30]. Зрозуміло, що в кожній конфесії, до якої належить та чи інша віруюча людина, діють свої релігійні принципи і постулати.

Принципи онтопсихологічного рівня мають бути спеціально досліджені у психологічному плані, адже саме з ними “зустрічаються” принципи наукової психології в конкретній особистості, психічне буття якої виступає справжньою психологічною ареною співіснування усіх зазначених принципів з усіх рівнів методологічного простору. Наявність останнього утворює як для професійного психолога, так і для споживача психологічних послуг, клієнта психологічної служби, непросту ситуацію вибору. Адже таких принципів та відповідних до них методів, засобів, способів життєдіяльності в усьому методологічному просторі можна нарахувати десятки і сотні.

8.7.Освітні програми та методичні засоби підготовки професійних психологів на академічно-психологічному рівні

На академічно-психологічному рівні методологічного простору відбувається найбільш повна системна презентація наукової психології в освітніх програмах підготовки професіоналів. На цьому рівні, що включає в себе програми, принципи і методи професійної підготовки у вищих навчальних закладах, післядипломних навчальних закладах, в аспірантурі й докторантурі, а також – в умовах неперервної самопідготовки працюючих професійних психологів - наукова психологія відображається у всій своїй повноті та завершеності психологічної освіти впродовж життя.

Мова йдеться про адаптовані до кожного віку учнів принципи виховання, такі як: принцип суспільної спрямованості; виховання особистості в діяльності та спілкуванні; стимулювання внутрішньої активності особистості; гуманізм у поєднанні з високою вимогливістю; оптимістичного прогнозування; опори на позитивність учнів; врахування їх вікових та індивідуальних особливостей; виховання в колективі; єдність і узгодженість вимог і дій школи, родини і громадськості; принципи національного виховання - виховання в громадянському, національному дусі; демократизм, природовідповідність, діяльнісно-особистісний принцип; єдності родинного і шкільного виховання, наступності, спадкоємності поколінь тощо.

Важливо спиратися на принципи навчання, такі як: зв'язку змісту і методів навчання з національною культурою, виховуючого характеру навчання, науковості, систематичності,

наступності, свідомості й активності учнів, наочності, доступності, індивідуалізації процесу навчання, уважного вивчення інтересів, здібностей, нахилів кожного учня.

Вказані принципи і методи педагогіки поєднуються із принципами і методами психології, що сприяє створенню нової комплексної дисципліни – психопедагогіки.

Говорячи про всі перераховані вище методологічні рівні, слід зазначити, що вони мають не тільки концептуальне, «принципове», але і методичне вираження. Адже на цих законах і принципах не закінчується пояснення сутності психології людини, її особистості. Необхідне продовження, поглиблення розуміння природи особистості на основі використання як теоретичних, так і експериментальних засобів, таких як спостереження, опитування, тестування, бесіда, власне експеримент, сучасні комп'ютерні інформаційні технології пізнання в усіх їх формах і різновидах. При цьому мовиться не тільки про методи пізнання як такі, але і про методи формування, розвитку, проектування, творення, функціонування особистості. Відповідно до рівнів методологічного простору можна запропонувати й такі методи, як філософсько-психологічні, загальнонауково-психологічні, теоретико-психологічні, психолого-прикладні, практично-психологічні, онтопсихологічні, психопедагогічні, освітньо-психологічні тощо.

Разом з тим, запропоновані рівні методологічного простору взаємопов'язані між собою і виступають одне для одного не тільки як концептуальні й методичні, але і як творчі та інноваційні. Так, по відношенню до філософсько-психологічного, загальнонауково-психологічного та теоретико-психологічного рівнів, психолого-прикладний, практично-психологічний, онтопсихологічний та академічно-психологічний рівні виступають саме як інноваційні рівні. На методологічних рівнях першої групи виробляються, систематизуються й акумулюються психологічні ідеї, знання, теорії, загальні методи, що інноваційно впроваджуються на рівнях другої групи. Тобто сучасна методологія наукової психології включає до свого складу, поряд із творчими ще й інноваційні методи. Це важливо усвідомлювати, оскільки за цим стоїть, на думку одеських психологів М.Меєровича і Л.Шрагіної, «випереджаюча» педагогіка (і психологія!) та «людинотворче суспільство» з такими його інститутами, як наука і освіта [85].

Проте, «концептуальність-інноваційність» реалізується у методологічному просторі і в межах кожного рівня, і шляхом переходу від першої групи рівнів до другої, про що було сказано вище. Так, закон єдності та боротьби (краще – врівноваження, на чому наголошував у свій час академік І.А.Зязюн) протилежностей може безпосередньо використовуватися як ефективна стратегія, загальний алгоритм, навіть технологія на всіх рівнях, що наведені нижче. А біблійні сповіді онтологічного рівня незамінні як принципи християнської психотерапії віруючої особистості.

Методологічний контекст розгляду теоретичних принципів, законів, закономірностей, норм потребує перегляду співвідношення з ними існуючих засобів, методів, технологій наукової

психології. Це сприятиме подоланню певної суперечності, навіть очевидного розриву між ними, розробці дійсно методологічної системи принципів і методів, що краще відповідатимуть одне одному і тим самим покращить якість психологічних досліджень та інноваційного впровадження їх результатів у життя.

Цьому ж сприяє формування методологічних підходів, адекватних завданням тієї чи іншої психологічної діяльності.

9.Методологічні підходи науковій психології до вивчення, творення й функціонування особистості

Наукове дослідження психіки, особистості здійснюється в межах психологічних напрямів, течій, шкіл, підходів. Це пояснюється певною обмеженістю пізнавальних можливостей психологічної науки при дослідженні такої складної дійсності, як особистість. Тому психіка людини вивчається переважно аналітично, хоча і в контексті більш менш інтегрованих підходів. Кожний з них не охоплює усю особистість, але робить помітний внесок у цілісне її розуміння, виділяючи в ній той чи інший базовий аспект. Універсальний характер підходу як методологічного інструментарію виявляється в тому, що їх іноді називають принципами, хоча це не зовсім точно.

В цьому плані можна виокремити декілька основних підходів, в контексті яких виділялися, вивчалися та інтегрувалися, поступово зростаючою мірою, відповідні наукові психологічні дані про особистість - індивідуальний, соціологічний, віковий, діяльнісний, системний та власне особистісний підходи. Точніше було б говорити про психологічні варіанти цих підходів, оскільки в означеному вище формулюванні ці підходи, окрім останнього використовуються і в інших науках (педагогіці, соціології, біології тощо). Тому цей список можна дещо конкретизувати і говорити про індивідуально-психологічний, соціально-психологічний, віковий, діяльнісний, системно-психологічний та особистісний підходи. Розглянемо їх докладніше, звертаючи увагу на зв'язки між вказаними підходами.

Так, індивідуальний підхід виступає як один із найголовніших у психології та педагогіці, згідно з яким у дослідженні та навчально-виховній роботі необхідно враховувати індивідуальні-антропологічні, статеві, фізіологічні, типологічні особливості кожної людини. Однак, не всі індивідуальні особливості людини належать до розряду психологічних. Тому у психології коректніше було б говорити саме про індивідуально-психологічний підхід, за яким найголовнішими, базовими розглядаються передусім стабільні властивості нервової системи, тобто її психофізіологічні, індивідуально-типологічні властивості, зокрема, темперамент та функціональна асиметрія півкуль мозку тощо. Водночас, при індивідуально-психологічному

підході традиційно враховуються похідні від вказаних базових властивостей індивідуальні особливості інших якостей особистості – психосоматика, інтелектуальні здібності, характер, інтереси тощо. Інакше кажучи, біологічні, індивідуальні, психофізіологічні, індивідуально-типологічні властивості безпосередньо або опосередковано визначають зі свого боку індивідуально неповторну, унікальну характеристику психіки людини, що відбивається у понятті індивідуальності. Тому, на наш погляд, правильніше буде говорити про індивідуальність особистості як про певний бік її унікальності, що визначається базовими якостями індивіда як природної істоти.

При цьому слід зауважити, що визначаючи своєрідність особистості, індивідуальність як поняття не охоплює усіх неповторних ознак особистості, не тотожна їй повною мірою. Окрім індивідуальності, існує й інший важливий бік унікальності особистості, який визначається належністю людини до різноманітних, неповторних соціальних утворень - сім'ї, общини, соціальної групи, нації, народу, держави тощо. Без впливу вказаних соціальних утворень розвиток особистості взагалі неможливий. Тому цей другий бік унікальності особистості доцільно позначати достатньо відомим у психології поняттям соціальності.

Одним з перших це поняття використовував Л.С.Виготський, говорячи про потенційну соціальність новонародженої дитини. Соціальність особистості виступає результатом соціалізації індивіда і характеризує усю сукупність соціально визначених її якостей.

Все це дає підстави розглядати особистість, в тому числі і її своєрідність, як єдність двох взаємопов'язаних сторін - індивідуальності та соціальності. Цей висновок базується також на загальноприйнятому в науці положенні про роль біологічної та соціальної спадковості у психічному розвитку людини. Так, на переконання психолога Г.С.Костюка та генетика М.П.Дубініна, природа людини, особистості визначається не тільки біогенетичними, спадковими, природженими анатомо-фізіологічними задатками індивіда як представника людської біологічної популяції, а і суспільно-спадковими, соціальними, культурно-історичними, національними тощо передумовами формування особистості [47; 64].

Отже, індивідуальність в єдності із соціальністю визначає саму природу особистості, в тому числі її своєрідність, неповторність, унікальність. Це не спрощує характеристику особистості, однак робить її більш точною.

Проте у психології існували і ще й досі існують течії, підходи, які надають вирішального значення лише соціальним чинникам розвитку особистості, припиняючи або усуваючи з поля зору біологічні, індивідуальні психологічні чинники. Прикладом цього є добре відома французька соціологічна школа, представниками якої є П.Жане, Ж.Нюттен, а також первісні варіанти соціологічного підходу.

У сучасних модифікаціях соціально-психологічного підходу вивчаються такі соціально зумовлені характеристики особистості, як її статус, позиція, роль, авторитет, ранг тощо. Великого значення в даному напрямку приділяється соціальній ситуації розвитку та реалізації особистості. Соціальна ситуація розглядається в усьому її діапазоні - від сім'ї та найближчих референтних груп до учбових і виробничих колективів, різноманітних соціальних груп і державних інститутів й людської цивілізації в цілому.

В останні десятиліття усвідомлюється необхідність зближення соціально-психологічного та індивідуально-психологічного підходів при цілісному розумінні особистості. Про це свідчить дослідження Б.Г.Ананьєвим зв'язків "між інтеріндивідуальною структурою того соціального цілого, до якого належить особистість, та ітраіндивідуальною структурою самої особистості" [3]. Такої ж думки дотримується В.С.Мерлін, включаючи до "великої системи інтегральної індивідуальності", а фактично особистості, три основні складові: 1) систему індивідуальних властивостей організму з такими її підсистемами, як біохімічна, загальносоматична, нейродинамічна; 2) систему індивідуальних психічних властивостей з психодинамічною підсистемою (темперамент) і підсистемою психічних властивостей особистості; 3) систему соціально-психологічних індивідуальних властивостей з підсистемами соціальних ролей в соціальній групі, колективі та соціально-історичних спільнотах [88].

Отже, ці та багато інших досліджень свідчать про єдність не тільки індивідуальності та соціальності в особистості, а й про доцільність інтеграції індивідуально-психологічного та соціально-психологічного підходів через особистість, або через особистісний підхід. Як етапний на шляху до такого особистісно центрованого синтезу може розглядатися більш інтегративний соціально-психолого-індивідуальний підхід до особистості. Проміжний характер останнього підходу особливо виразно виступає за наявності у психології інших спеціальних підходів, зокрема, вікового й діяльнісного.

Віковий підхід до особистості спрямований на визначення динаміки і рівня розвитку психіки в цілому та окремих психічних якостей на різних етапах життєвого шляху. Адже весь період життя людини супроводжується неперервними змінами в її психіці. І ці зміни також носять своєрідний характер, визначаючи унікальність особистості, її індивідуальності й соціальності. У кожний момент життєвого шляху віковий розвиток виявляється у певному рівні розвиненості психічних властивостей особистості. Так, С.Л.Рубінштейн підкреслював, що розвиток особистості, на відміну від накопичення досвіду, оволодіння знаннями, вміннями, навичками - це розвиток її здібностей. І, навпаки, розвиток здібностей людини - це те, що є розвитком як таким, на відміну від накопичення досвіду [148, с. 221].

Здібності не з'являються у людини на порожньому місці, "з нуля", в основі розвитку здібностей лежать певні природні індивідуально-психологічні особливості людини, її задатки.

Людина народжується з певними генетичними, природженими анатоμο-фізіологічними передумовами стати особистістю, тобто задатками, на основі яких надалі формуються в певних соціальних умовах, в процесі діяльності та спілкування здібності особистості [148, с. 366].

Вказані анатоμο-фізіологічні задатки, як і здібності, не залишаються незмінними, вони проходять певний віковий розвиток, неперервне визрівання, виступаючи як постійно діючий анатоμο-фізіологічний віковий фактор безперервного становлення та прояву здібностей, особистості загалом. За влучним виразом С.Л.Рубінштейна, розвиток здібностей здійснюється у сукупності із задатками у вигляді спіралі. Реалізація можливостей, які надають здібності одного рівня розвитку, відкриває нові можливості для подальшого розвитку здібностей більш високого рівня і так далі [148, с. 227].

Зовнішні соціальні передумови становлення здібностей точніше було б вважати, за аналогією з індивідуальними задатками, соціальними задатками розвитку особистості, що сконцентровані в оточуючому людину соціально-культурному середовищі. Соціальні та індивідуальні задатки як взаємопов'язані детермінуючі фактори розвитку здібностей особистості визначаються соціальною та біологічною генетичною спадковістю людини

Ми можемо констатувати, у відповідності з поглядами спеціалістів [136], що віковий підхід тісно пов'язаний із індивідуально-психологічним та соціально-психологічним підходами, а разом вони тяжіють до об'єднання в контексті більш широкого підходу, яким є, за нашим переконанням, особистісний підхід.

Інакше кажучи, реальній, живій особистості, що постійно розвивається, притаманні певні рівні розвитку психічних властивостей, здібностей до діяльності, в цілому - певне співвідношення цих рівнів, конкретний профіль розвитку якостей особистості, що визначає неповторність особистості в єдності її соціальності та індивідуальності, що динамічно розвиваються, зберігаючи найбільш цінні риси, в процесі соціалізації та індивідуалізації.

Проте, психологічна характеристика особистості набуває значно більшої цілісності, дієвості, повноцінності, якщо в означений комплекс підходів - соціально-психолого-індивідуального та вікового - залучається ще один важливий підхід - діяльнісний. Діяльнісний підхід набув широкого розповсюдження у вітчизняній психології, але найбільш розроблений у працях О.М.Леонтьєва, який стверджував, що реальним базисом особистості людини є сукупність її суспільних за своєю природою відношень до світу, що реалізуються діяльністю, точніше, сукупністю різноманітних предметних діяльностей особистості. Тільки завдяки діяльності особистість стає суб'єктом пізнання та перетворення дійсності. Сукупність діяльностей, що реалізуються особистістю, утворює багатство та широту зв'язків людини зі світом [75]. Видатний український психолог Г.С.Костюк також вважав, що найбільш продуктивним у процесі розкриття психологічної проблеми розвитку особистості є підхід, що спирається на аналіз її діяльності [64]. Суспільні

умови визначають психологічні якості особистості не самі по собі, а завдяки її діям. Соціально-психологічні та індивідуально-психологічні фактори впливають на психічний розвиток особистості вибірково - залежно від діяльності та поведінки особистості як суб'єкта власної активності. Перспективи вивчення особистості відкриваються, за О.М.Леонтьєвим, на шляху розгортання дослідження міжрівневих переходів, розв'язання проблеми внутрішніх співвідношень, які пов'язують психологічний рівень з біологічним і соціальним, вирішення проблеми співіснування цих рівнів [75, с. 231]. В цьому положенні О.М.Леонтьєва та у відповідних положеннях інших вітчизняних психологів висловлюється необхідність синтезу діяльнісного підходу із соціально-психолого-індивідуальним та віковим підходами, включення діяльнісного підходу в цілісний особистісний підхід.

В останні роки вказана тенденція переходу від діяльнісного до особистісного підходу та їх синтезу практично реалізується у конкретних експериментальних дослідженнях. Вона чітко прослідковується, приміром, у роботах В.І.Андрєєва по вивченню та розвитку творчих здібностей студентів на основі "принципу діяльнісно-особистісного підходу" та у психологічному дослідженні самоконтролю в процесі засвоєння студентами іноземної мови на основі "системного особистісно-діяльнісного підходу", що проведене Л.М.Деркач.

Отже, особистісний підхід може дійсно виконувати об'єднуючу роль по відношенню до розглянутих вище підходів. Умовою інтеграції, системоутворюючим фактором для формування відповідного комплексу підходів має виступати синтетичне, цілісне уявлення про особистість, її структуру, яке має стояти в центрі і особистісного підходу в цілому, і вищезазначених підходів - у відповідних до їх специфіки важливих, базових аспектах.

Розглядаючи методологічні підходи у психології, не можна обійти ролі у вивченні особистості загальнонаукового системного підходу, залученню якого у психологічні дослідження багато сил віддав відомий вітчизняний психолог Б.Ф.Ломов [78]. Він розробив докладну характеристику системного, фактично системно-психологічного, підходу, пов'язуючи його з фундаментальними проблемами дослідження психіки людини. За його думкою, системний підхід має бути "спрямований на розробку такого наукового інструментарію, котрий дозволив би адекватно зрозуміти природу і сутність психічних явищ, розкрити об'єктивні закони їх розвитку" [78, с. 406]. За Б.Ф.Ломовим, на основі системного підходу психіка має розглядатись як диференційована й організована цілісність. При цьому доцільно здійснювати перехід від одного плану дослідження до іншого, від одних категорій психологічної науки до інших - шляхом все більш глибокого аналізу психіки і разом з тим - все більш повного синтезу отримуваних знань про неї [78, с. 402]. Б.Ф.Ломову вдалося довести, що при вивченні таких складних об'єктів, як психіка людини, з її системною побудовою та взаємозв'язками, дослідникам необхідно використовувати ієрархізовану, порівневу процедуру роботи. Відповідно до цього, ним було намічено 4 рівні

дослідження психіки людини - від глобального рівня розгляду особистості у системі суспільних відносин і рівня вивчення структури особистості - до більш детального рівня аналізу психічних процесів, властивостей особистості та рівня дослідження фізіологічного забезпечення останніх, їх матеріального субстрату [78, с. 401-404].

Розробка Б.Ф.Ломовим системного підходу як загальнонаукової основи організації психологічних досліджень відкриває нові можливості у становленні особистісного підходу і наукового уявлення про особистість як центральну категорію психології взагалі.

Водночас, системний та особистісний підходи не тотожні одне одному, бо мають різні витоки. Особистісний підхід виник з надр суто психологічних досліджень і тому тісно пов'язаний з розглянутими вище індивідуально-психологічним та соціально-психологічним підходами (соціально-психолого-індивідуальним підходом як їх єдності), віковим та діяльнісним підходами. Системний же підхід у психології, власне системно-психологічний підхід, має витоки у загальнонауковому системному підході. Як такий, він має ще пройти шлях психологізації, зіставлення з перерахованими вище суто психологічними підходами і перетворення на власне системно-психологічний підхід. Методологічні дослідження Б.Ф.Ломова фактично зробили перший значний крок у процесі становлення системного підходу як власне системно-психологічного підходу.

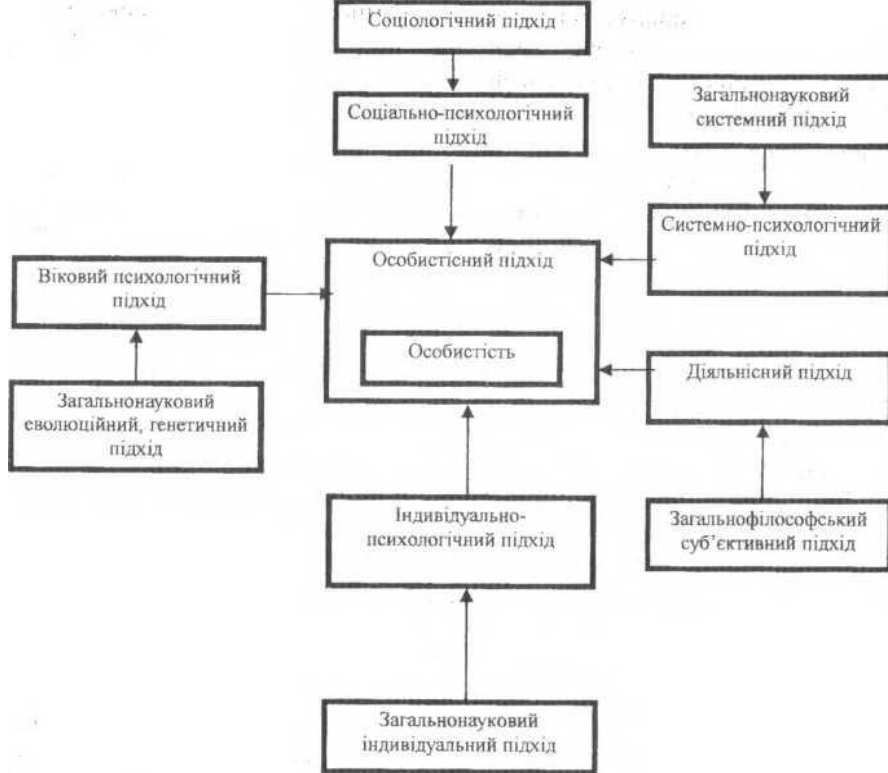

Рис. 2. Особистісно центрований характер співвідношення між методологічними підходами у психології

Як на наш погляд, синтез вказаних вище психологічних підходів доцільно проводити і безпосередньо, тобто зіставляючи їх один з одним, і опосередковано - через особистісний підхід та центральну для психологічної науки категорію особистості. Особистісно центрований характер такого інтеграційного процесу може бути представлений у вигляді певної схеми на рис. 2.

Узагальнюючи характеристики перерахованих вище методологічних підходів у пізнанні, розвитку та функціонуванні особистості, можна стверджувати, що кожний з них сприяє розумінню відповідних до нього базових властивостей, а усі разом - цілісної, системної сутності особистості.

Наведемо ці характеристики у порядку розгляду вказаних підходів:

1) індивідуально-психологічний підхід спрямований переважно на вивчення і розвиток індивідуальності, тобто сукупності біологічно, генетично, природжено, індивідуально зумовлених психологічних якостей особистості, що поступово і неперервно формуються в процесі її індивідуалізації;

2) соціально-психологічний підхід стосується соціальності як сукупності соціально, культурно, історично зумовлених характеристик усіх психічних властивостей особистості, що формуються в процесі її соціалізації. Індивідуальність і соціальність виступають як взаємопов'язані сторони єдиної особистості;

3) віковий підхід має справу з безперервністю розвитку, змінністю і стабільністю у ході постійного становлення особистості, її індивідуально та соціально зумовлених задатків і здібностей, що забезпечує ефективні взаємостосунки суб'єкта з об'єктивною дійсністю;

4) діяльнісний підхід викриває суто людські, соціально та індивідуально визначені, форми організації активності особистості, закономірності становлення і функціонування сукупності

навчальних, репродуктивних, продуктивних і творчих видів діяльності та соціальної поведінки, спілкування як основи особистості;

5) системно-психологічний підхід підкреслює системність побудови та функціонування особистості як певної стійкої та динамічної системи соціально й індивідуально зумовлених психічних функцій, процесів, якостей, що має такі системні атрибути, як цілісність, структурність, взаємозв'язки між складовими психічними елементами і забезпечує адекватну регуляцію розвитку, діяльності та поведінки людини;

6) особистісний підхід інтегрує усі перераховані вище підходи, визначає через їх взаємозв'язок базові аспекти цілісної характеристики особистості - єдність соціальності й індивідуальності, розвиток, діяльність, системність. Через особистість, як через спільний предмет вивчення, усі розглянуті підходи тяжіють одне до одного, виявляють тенденцію до об'єднання і дійсно інтегруються в межах єдиного особистісного підходу. При цьому сам особистісний підхід набуває через співвідношення із вказаними підходами більш повної, аніж у первісних варіантах його побудови у працях Л.І.Божович, К.К.Платонова, Н.С.Лейтеса, Б.О.Федоришина та ін., змістовної структурної характеристики.

За особистісним підходом, психіка людини має розглядатись як складне системне, цілісне, структурно-ієрархічне утворення, що має певну системну психологічну характеристику розвитку впродовж усього життя, системно регулює сукупність діяльностей і актів поведінки в конкретних ситуаціях життєдіяльності, забезпечуючи ефективну взаємодію з об'єктивною дійсністю. Як методологічний інструмент, особистісний підхід складається із концептуального уявлення про особистість, з комплексної психодіагностики якостей особистості, з концептуальної інтерпретації отримуваних при цьому даних, з комплексу методів цілісного, всебічного розвитку якостей особистості та умов цілісної реалізації цих якостей у відповідних видах сукупної діяльності та соціальної поведінки [139].

Особистісний підхід у своєму становленні може бути представлений двома тенденціями - особистісно доцентрованою, яка виявляється у концентрації усіх означених вище підходів при визначенні глибинної системно-психологічної сутності особистості, й особистісно відцентрованою тенденцією, що представлена різними видами особистісно орієнтованих підходів, які виявляються в "орієнтації" на окремі особистісні якості в цілісному особистісному контексті. Це особливо відчувається в освіті - з її особистісно орієнтованими підходами у вихованні, навчанні, професійній підготовці тощо.

Зазначимо, що поряд з цим, на базі особистісного підходу можуть бути розроблені також особистісно детерміновані, особистісно розвивальні, особистісно реалізуючі, особистісно креативні, особистісно утверджуючі тощо підходи, які є частковими, похідними від цілісного фундаментального особистісного підходу. Ми маємо в цих двох, особистісно доцентрованих та

особистісно відцентрованій тенденціях, вияв спіралеподібного руху у становленні методологічних підходів у психології. До речі, вказані тенденції можуть виявитись і у зворотньому процесі - в оновленні, модернізації усіх тих методологічних підходів, синтез яких утворює сучасний особистісний підхід. У відповідності з цим, в останній час інтенсивно розвиваються й інші інваріанти особистісного підходу, до числа яких можна віднести такі, як: синергетично-психологічний, акмеологічно-психологічний, аксіологічно-психологічний, креативно-психологічний, інноваційно-психологічний, трансцендентально-психологічний, онтопсихологічний, духовно-психологічний тощо підходи.

Зазначені вище підходи передбачають вихід на ті чи інші методи вивчення, творення та функціонування особистості.

10.Методологічні питання розробки особистісно центрованих методів і технологій діяльності професійних психологів

У філософії поняття методу (від грецького - “шлях до чогось”) означає в широкому розумінні спосіб досягнення мети, упорядковану певним чином діяльність, спрямовану як на пізнання, так і на перетворення об’єктивної дійсності. Метод пізнання виявляється в таких загальних принципах і прийомах наукового мислення, як індукція, дедукція, аналіз, синтез, аналогія, порівняння, експеримент, спостереження тощо, але, в цілому, базується на всезагальному методі пізнання - діалектиці. Діалектичний метод спрямований на пізнання об’єктивних законів світу та на їх використанні у його перетворенні [168 , с. 278]. Метод як спосіб організації теоретичного і практичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями розглядуваного об’єкта.

Методи сучасної наукової психології визначаються її предметом і принципами. У вітчизняній психології поки що немає єдиного погляду на предмет психологічної науки. Як такий різні автори пропонують свідомість, несвідоме, поведінку, установку, психічну діяльність, значущі переживання, орієнтувальну діяльність тощо [33; 73; 84]. Як на наш погляд, найбільш перспективним є погляди тих психологів, які предметом психологічної науки визнають особистість. Одним із перших у вітчизняній психології таку думку обстоював О.В.Веденов [27]. Фактично ж до визнання особистості центральним предметом наукової психології підійшли такі дослідники, як Б.Г.Ананьєв, К.К.Платонов, Г.С.Костюк та ін.

Вибір предметом наукової психології такого складного психічного утворення, як особистість, котру Г.С.Костюк назвав “системою систем”, не повинно лякати сучасних дослідників. Надзвичайна складність такого системного психологічного предмету обертається при комплексному підході до його вивчення і творення величезними перевагами, адекватністю, точністю, повноцінністю розуміння і використання психіки людини і навіть психіки більш

низького рівня, що притаманна тваринам. Згадаємо при цьому відоме положення Л.С.Виготського про те, що анатомія людини відкриває шлях до пізнання анатомії мавпи, а від складних літературних форм доцільно йти до простіших, а не навпаки.

Зрозуміло, що і методи дослідження особистості повинні мати відповідну специфіку. Передусім, мова може йти про певну “сукупність способів і прийомів вивчення психологічних проявів особистості людини”, до якої, за формою і умовами використання, можуть входити експериментальні й неекспериментальні (приміром біографічний метод), лабораторні й клінічні, прямі й непрямі, дослідницькі й обстежувальні (психодіагностичні) тощо методи [12, с. 211]. Спеціалісти виділяють при цьому суб’єктивні та об’єктивні орієнтації у побудові методів вивчення особистості. Приміром, перші, суб’єктивні, орієнтації виявляються при розробці і використанні інтраспективних, проєктивних і психосемантичних методів. Це, зокрема методи семантичного диференціалу і семантичного радикалу, спрямовані на вивчення смислів і значень як складових свідомості особистості. Другі, об’єктивні, орієнтації реалізуються за допомогою особистісних опитувальників, шкал міжособистісного сприймання, прийомів оцінки розвитку психосоціальних, комунікативних, мотиваційних, характерологічних, рефлексивних, досвідних, інтелектуальних, психофізіологічних, психосоматичних властивостей особистості. Результати використання суб’єктивно та об’єктивно орієнтованих методів вивчення особистості мають оцінюватися цілісно, на основі спеціальної діяльнісної інтерпретації особистості, що базується на розумінні єдності, взаємозв’язку стабільного і динамічного, атрибутивного і процесуального у свідомості особистості [131, с. 212].

Отже, визнання особистості центральним предметом наукової психології визначає потребу у розробці та використанні особистісно центрованої системи методів. При цьому, враховуючи структуру сучасної психології (її теоретична, прикладна і практична базові галузі) не можна обмежуватися лише дослідницькими методами - як рівноправні до них (але генетично похідні від них) виступають методи проєктування, формування, розвитку особистості та практичні методи психологічної допомоги особистості у розв’язанні її проблем (методи психодіагностики, психологічної просвіти, психологічної консультації, психогігієни, психологічної корекції, немедичної психотерапії і психореабілітації, психологічного тренінгу тощо) [12; 19; 21; 22; 25; 48; 54; 59; 91; 100; 123; 128; 172].

Слід зауважити, що доцільно виявляти як особистісно доцентровані, власне, системні, цілісні, комплексні, всебічні, синтетичні методи, так і особистісно відцентровані, тобто, фрагментарні, однобічні, аналітичні методи вивчення і перетворення окремих якостей особистості. Звичайно, що має бути розроблена схема цілісної інтерпретації, інтеграції результатів цих двох, протилежно спрямованих груп особистісно центрованих методів.

Відзначимо також, що методи вивчення і творення особистості мають відповідати загальноприйнятим вимогам до розробки і використання методів у психології, таких як: об'єктивність, генетичний підхід, системність, індивідуалізація, єдність теорії і практики [129, с. 53]. Проте, найбільш специфічним при психологічній роботі з особистістю має стати дотримання вимог особистісного підходу.

Узагальнюючи історичні тенденції становлення особистісного підходу у вітчизняній психології впродовж майже півстоліття, що визначались працями таких відомих спеціалістів, як Л.І.Божович, І.С.Кон, Н.С.Лейтес, К.К.Платонов, Б.О.Федоришин, Л.Ф.Бурлачук, у сучасних умовах доцільно розглядати цей підхід як певну сукупність концептуальних і методичних засобів, які можна структурувати у такі складові:

а)по-перше, особистісний підхід повинен базуватися на цілісному, системному уявленні про особистість з певною структурою її психологічних властивостей. На жаль, у психології ще не склалося загальноприйняте уявлення про психологічну структуру особистості, яке б повною мірою відповідало вимогам системного підходу. За цих обставин пропонується використовувати варіант такої структури, що розробляється автором протягом останніх 25 років (див. у [138; 139; 141; 143]). Ця структура розглядається як база для створення ідеальної моделі особистості (при цьому бажаним є створення варіантів такої моделі згідно з типовими напрямками професійної діяльності й відповідними профілями професійної підготовки). Надалі на основі цієї ідеальної моделі при комплексному психологічному вивченні якостей особистості конкретної людини може бути сформована індивідуальна модель особистості. Остання як мета дозволить надати усій навчально-виховній роботі вчителів і самонавчально-самовиховній роботі учнівської молоді і дорослих з розвитку особистості значно більшої цілеспрямованості, аніж загальна орієнтація на абстрактне поняття “особистість” та її окремі якості.

б) по-друге, необхідною складовою особистісного підходу є розробка та використання особистісно орієнтованого комплексу методів вивчення (психодіагностики), стимуляції, розвитку та реалізації творчого потенціалу людини. За допомогою такого комплексу педагог і психолог отримують можливість визначати індивідуальність та соціальність особистості, що розвивається, тобто своєрідне, неповторне сполучення властивих їй соціально та індивідуально визначених психологічних якостей, сприяти формуванню притаманного тільки їй особистісного стилю продуктивної, творчої діяльності та поведінки;

в)по-третє, особистісний підхід має спиратися на цілісне уявлення про життєвий шлях особистості, охоплювати, по можливості, найбільш важливі, довготривалі, ключові періоди її становлення, враховувати, що життя людини має цілісну будову, характеризується певним сполученням ліній розвитку, накопичення, збагачення і трансформації притаманних особистості якостей та їх втілення у процесі та продуктах діяльності й поведінки;

г)по-четверте, особистісний підхід повинен забезпечувати таке визначення індивідуально- та соціально-психологічних особливостей людини, яке б давало змогу прогнозувати, попереджати, виявляти і розв'язувати гострі особистісні проблеми людини і завдяки цьому запобігати втратам її творчого потенціалу, надавати їй адекватну допомогу у компенсації відхилень від норми, у становленні здорового способу життя, у здійсненні творчого розвитку та плідної діяльності й поведінки;

д)по-п'яте, особистісний підхід має бути представлений, реалізований у цілях, змісті й методах навчально-виховної роботи сучасної школи з учнями всіх вікових груп, громадянами та професійними працівниками на виробництві. Це особливо стосується програм навчання й виховання підлітків і старшокласників, коли інтенсивно здійснюється і в основному завершується становлення базових соціально- та індивідуально-психологічних характеристик особистості школяра, тобто створюється основа, на якій базується її подальший громадянський та професійний розвиток.

За такої характеристики особистісний підхід набуває не тільки характеристики принципу, методу [116], але і спеціальної цілісної технології професійної діяльності психолога при роботі з вивчення і розвитку особистості, в якій поєднуються і теоретичні, і прикладні, і практичні, тобто просвітньо-психологічні, психодіагностичні, психокорекційні, психоконсультативні, психорозвивальні компоненти синтетичної психологічної діяльності [126; 133].

За визначенням поняття технології (від грецького - *мистецтво, майстерність* - слово, учення) включає в себе сукупність знань про способи здійснення виробничих процесів та самі процеси, завдяки яким здійснюються високоякісні зміни в об'єкті виробництва [129]. В сучасних умовах поняття технології поширюється й на інші сфери діяльності, зокрема на педагогіку і психологію як на специфічні сфери "виробництва" людини, особистості. Приміром, у педагогіці поняття технології навчання розуміється як "системний метод створення, застосування й визначення всього процесу навчання і засвоєння знань, з урахуванням технічних і людських ресурсів та їх взаємодії, який ставить своїм завданням оптимізацію освіти" [41, с. 331]. У технології втілюється певна методологічна "схема" тієї чи іншої науки. На цьому наголошує С.У.Гончаренко, коли стверджує, що "технології навчання також часто трактують як галузь застосування системи наукових принципів до програмування процесу навчання й використання їх у навчальній практиці з орієнтацією на детальні цілі навчання, які допускають їх оцінювання. Ця галузь орієнтована більшою мірою на учня, а не на предмет вивчення, на перевірку виробленої практики (методів і техніки навчання) в ході емпіричного аналізу й широкого використання аудіовізуальних засобів у навчанні, визначає практику в тісному зв'язку з теорією навчання" [41, с. 331].

Прикладом втілення методологічних положень особистісно центрованих принципів і методів у “виробництво” особистості професіонала є “особистісно-орієнтована модель професійної підготовки вчителя”, що запропонована доктором філософських наук, професором, дійсним членом НАПН України, директором Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (з 1993 до 2007 року - Інституту педагогіки і психології професійної освіти) І.А.Зязюном (1938-2014) і реалізована, починаючи з 1976 року, спочатку у формі експериментальної цільової програми “Вчитель” (“Школа - педвуз - школа”), коли під його керівництвом, як ректором славнозвісного Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г.Короленка, працювала група педагогів і психологів - Моргун В.Ф., Лобурець В.Є., Крамущенко Л.В., Кривонос І.Ф., Самещенко О.Г., Семиченко В.А., Тарасевич Н.М. та ін., - а зараз - у формі державної програми “Вчитель”.

Одним із результатів виконання даної програми став підручник колективу авторів “Педагогічна майстерність” за редакцією І.А.Зязюна [109], в якому викладаються принципи і методи означеної вище, фактично особистісно центркованої технології розвитку особистості майбутнього педагога. Вчені-новатори і викладачі, педагоги і психологи науково-практичної педагогічної школи І.А.Зязюна виходять при цьому з двох концептуальних положень, які ми викладаємо майже повністю в авторському формулюванні [109, с. 5-7].

1. Педагогічна майстерність розуміється “як комплекс властивостей особистості вчителя, що забезпечують високий рівень самоорганізації його професійної діяльності. Таку педагогічну майстерність можна розглядати як вищу творчу активність учителя, що виявляється в доцільному використанні методів і засобів педагогічного взаємовпливу в кожній конкретній ситуації навчання й виховання.

...Ця доцільність використання є результатом принаймні двох змінних. Перша є системою знань і уявлень про закони навчання, розвиток особистості дитини і відповідно про технологію та прийоми, які забезпечують такий розвиток. І як результат - здатність учителя створювати педагогічні технології на підставі характеристик самої педагогічної ситуації та індивідуальних особливостей дитини. Друга змінна охоплює індивідуальні особливості педагога: його спрямованість, здатності та психофізичні дані. Для вчителя важливо не лише знайти педагогічний розв'язок, а й уміти реалізувати його в ситуації педагогічної взаємодії. Отже, педагогічна доцільність діяльності вчителя - це, по-перше, результат оволодіння психологічними та педагогічними знаннями, вміннями, навичками, а по-друге, наслідок раціонального використання особистісного потенціалу, індивідуальності вчителя в процесі педагогічної взаємодії. Іншими словами, педагогічну майстерність можна розглядати як вияв свого “Я” у професії, як самореалізацію особистості вчителя у педагогічній діяльності, що забезпечує реалізацію особистості самого учня.

...Джерелом, яке забезпечує творчу активність майбутніх педагогів, є мотиви самоактуалізації особистості у сфері професійної діяльності. Механізмом виникнення таких мотивів є схема професійно-ціннісних орієнтацій особистості вчителя, в якій домінантну роль відіграє гуманістична спрямованість діяльності педагога і його соціальна відповідальність.

2. Теоретичні засади курсу “Педагогічна майстерність” утворюють положення про педагогічну діяльність як мета-діяльність, тобто діяльність за рефлексивним керуванням роботою учня для розвитку його особистості; у запропонованому підручнику розглянуто шляхи розвитку якостей майбутнього вчителя, які є засадовими для його рефлексивного керування: спостережливість, емпатія, динамізм, емоційна стабільність.

Головною метою викладання педагогічної майстерності є формування у студентів потреб професійного розвитку. Ця мета може бути реалізована за умови вивчення технології самоорганізації педагогічної діяльності” особистістю [109, с. 5-7].

Отже, ми маємо приклад особистісно центрованої побудови технології професійної підготовки вчителя до здійснення діяльності на рівні творчості, майстерності саме у “виробленні” найвищої цінності людства - юної особистості.

Відмітимо, що в особистісно центрованій технології розвитку педагогічної майстерності не могли не зійтися передові філософські, педагогічні, психологічні ідеї таких найбільш особистісно насичених галузей людської діяльності, як мистецтво і наука. Першою яскравою спробою поєднати їх саме в педагогічній діяльності стала система К.С.Станіславського, що була створена в першій половині XX століття. В ній всесвітньо відомий актор і режисер вдало й ефективно синтезував тогочасні здобутки театральної педагогіки, філософії, психології і мистецтвознавства.

У другій половині минулого століття, на більш високому рівні спіралеподібного руху науки, ця тенденція була розвинута у філософсько-психолого-педагогічній школі І.А.Зязюна, коли в єдиній особистісно центрованій системі формування педагогічної майстерності вчителя були інтегровані сучасні здобутки філософії, психології, педагогіки, мистецтвознавства. У нашому столітті даний напрямок має своє продовження в ряді особистісно центрованих психолого-педагогічних розробок [15; 20; 48; 88; 92; 95; 113; 120; 122; 125; 133; 134; 139; 148; 152 та ін..].

11. Комплексна комп'ютеризована психодіагностика особистості на основі тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури її властивостей

Комплексна психодіагностика передбачає виявлення значно більшої кількості досліджуваних властивостей особистості, ніж це притаманне так званій монодіагностиці. При цьому бажано вивчати ці властивості особистості в рамках певної системи, спираючись, як це пропонують відомі

фахівці з психодіагностики, наприклад, Л.Ф.Бурлачук, на «карту» або «схему» особистості [21]. Як таку, доцільно використовувати психологічну структуру особистості, завдяки якій систематизуються досліджувані властивості. Ми орієнтуємося в цьому відношенні на тривимірну, поетапно конкретизовану психологічну структуру особистості, розглянуту вище.

Великий обсяг роботи, який постає перед психологами при реалізації комплексної психодіагностики, вимагає розробки певної стратегії психодіагностичної діяльності, послідовності кроків при комплексному психологічному обстеженні якостей особистості. Характер сучасних методів психодіагностики особистості не дозволяє проводити одночасну об'єктивну експрес-оцінку всієї множини її якостей. Тому, виходячи з необхідності послідовного вивчення цих якостей, доцільно починати його з психодіагностики індивідуально-психологічних, тобто найбільш стабільних, вроджених психофізіологічних якостей, наприклад, темпераменту, а потім переходити до виявлення психічних новоутворень індивіда - інтелектуальних здібностей, рис характеру, інтересів особистості тощо.

Саме така послідовність здійснення комплексної психодіагностики, яка зазвичай потребує тривалого часу, пропонується нами. Про доцільність такого варіанту свідчить експериментальний і практичний досвід автора. Щоб скоротити час і спростити процедуру обстеження властивостей особистості, доцільно використовувати можливості комп'ютерної техніки. У методологічному плані вивчення особистості вимагає застосування в ході складної психодіагностичної діяльності саме «суми технологій», до якої входять структурно-концептуальний, інформаційно-технічний (комп'ютер), комплексно-тестовий, обрахунковий та презентаційний компоненти.

Комплексна комп'ютеризована психодіагностика повинна зайняти важливе місце в реалізації концепції психолого-педагогічної допомоги особистості у підліткові, юнацькі та молоді роки. Запропонований комплекс використовувався також і для вивчення особистості дорослих зрілого віку. Як необхідний компонент вказаної концепції допомоги, вона передбачає вирішення таких основних завдань:

- 1.Забезпечити індивідуалізацію навчально-виховної роботи вчителів, психологів і самонавчально-самовиховної роботи учнів щодо цілеспрямованого розвитку в собі якостей особистості, в цілому - предметно-особистісну диференціацію, психологізацію й еврилогізацію навчальної діяльності школярів, в тому числі, шляхом відбору здібних та обдарованих підлітків до відповідних профільних класів, шкіл нового типу. Тобто мова йде не тільки про сумативну його складність, а й про методологічну послідовність, функціональну наступність психодіагностичної, психорозвивальної, психокорекційної діяльності психолога.

- 2.Сприяти, на основі виявлення інтересів, рис характеру, інтелектуально-творчих здібностей, психофізіологічних властивостей учнівської молоді, визначенню психологами і

вчителями творчої індивідуальності учнів і відповідних їй напрямків і методів подальшого формування у них якостей творчої особистості.

3.Допомогти їм, шляхом вивчення соціально- та індивідуально-психологічних властивостей особистості, у визначенні найбільш перспективних сфер творчої діяльності, профілю, спеціалізації професійної підготовки, в рамках яких найбільш доцільно здійснювати пошук перспективних творчих ідей, формувати задуми творчих проєктів, формулювати їх тематику, розробляти програми індивідуальної роботи над ними, підбирати кваліфікованих наукових керівників і наставників і т.д.

4.Здійснити більш глибоке самоусвідомлення учнями творчих якостей власної особистості - шляхом зіставлення з ідеальною моделлю особистості, рефлексії мети творчого розвитку, розгортання цілеспрямованого самопізнання, самовизначення себе як особистості в полі можливостей, пошуку напрямків творчого самовдосконалення, створення індивідуальних програм самовиховання і самореалізації власних творчих якостей, в тому числі - з використанням спеціальних методів самопізнання, стимуляції, організації та розвитку творчої поведінки і діяльності.

5.Забезпечити надання адекватної психолого-педагогічної допомоги учням у вирішенні особистісних проблем - на основі виявлення індивідуально-психологічних передумов їх виникнення у певних соціальних ситуаціях - які можуть як сприяти розвитку творчої особистості, так і гальмувати його, ускладнювати або припиняти здійснення плідної творчої діяльності.

6. Сприяти творчому професійному самовизначенню учнівської молоді, розробці індивідуальних програм професійної підготовки і творчої діяльності у певному напрямку, в цілому - творчого дорослого життя на далеку перспективу тощо.

Розглянемо можливості комплексної психодіагностики на прикладі одного з його варіантів - комп'ютеризованого психодіагностичного комплексу - КПДК.

Комплекс містить 12 методик, тому для оперативності і спрощення процедури його використання і підрахунку даних був обраний саме комп'ютерний варіант. Відповідне програмне забезпечення розроблялося протягом 1989-1996 р.р. в Київському міському природничо-науковому ліцеї №145 під загальним керівництвом його директора Миколи Миколайовича Левтіка, технічним керівництвом заступника директора ліцею Любомира Атанасійовича Федоріва і нашим науковим керівництвом із залученням групи обдарованих у програмуванні ліцеїстів.

Наведемо характеристику зазначених методів комп'ютеризованого психодіагностичного комплексу КПДК-1991 (це один з перших варіантів його розробки, після якого було запропоновано кілька більш досконалих варіантів, зокрема - КПДК-1996) в тому порядку, який відповідає їх розміщенню на карті тестування (див. рис. 4). Послідовність подання комп'ютером методик учням зафіксовано в нумерації тестів. Комплекс включає наступні методики:

1.Опитувальник спрямованості інтересів учнів до навчальних дисциплін ОДАНІ, повна назва якого «Орієнтовно-діагностична анкета навчальних інтересів», яка створена С.Я.Карпіловскою на основі модифікації анкети інтересів А.Голомштока і А.Мешковської [126]. У комплексі цей метод називається Тест-12. Опитувальник складається із 90 питань, що дозволяють виявити рівень інтересів учнів до 15 навчальних предметів і видів професійної діяльності, тобто на кожен з них припадає по 6 питань. Це інтереси до таких предметів, як математика, хімія, географія-геологія, історія, філологія-журналістика, фізика, педагогіка, які умовно об'єднані в групу інтересів до предметів «мислительного», переважно теоретичного, аналітичного типу. Протилежну до неї групу утворюють інтереси до предметів «художнього», переважно практичного, синтетичного типу - до мистецтва, електротехніки, техніки, біології, медицини, сфери обслуговування, військової справи, спорту. Ці дві групи інтересів відповідно позначаються літерами Еа і Ес.

2.Опитувальник спрямованості інтересів до професій, заснований на тестовій таблиці інтересів Є.О.Клімова - Тест-9 [139]. Опитувальник включає в себе 31 питання, що відповідає п'яти основним типам професій: 1)Людина-Знак, 2)Людина-Людина (обидва типи відносяться умовно до більш «теоретичних» інтересів) і 3)Людина-Художній образ, 4)Людина-Природа, 5)Людина-Техніка (останні три типи – більш "практичні" інтереси). За допомогою цього опитувальника можна виявити професійні орієнтації учнів, а в сукупності з даними за попереднім тестом - отримати інформацію про навчальну мотивацію і напрямок професійного самовизначення учня.

3.Особистісний опитувальник для учнівської молоді С.Є.Айзенк - Тест-3Д [139]. За допомогою цього поширеного серед психологів тесту знаходять дані про такі риси характеру особистості, як екстраверсія (інтраверсія) і нейротизм (емоційна стабільність) у віці від 7 до 15 і більше років. Він розроблений С.Є.Айзенк на основі модифікації особистісного опитувальника для дорослих, який був раніше запропонований її чоловіком Г.Айзенком. Тест включає в себе 56 питань: 22 питання спрямовані на з'ясування наявності у дітей якостей екстраверсії (інтроверсії), 22 питання - емоційної лабільності, нейротизму (емоційної стабільності), а за допомогою 12 питань вивчаються тенденції до помилкових відповідей або показу себе з кращого боку, ніж це є насправді. Робота з опитувальником не вимагає багато часу (8-10 хвилин), вона не викликає особливих труднощів у молоді.

4.Опитувальник структури темпераменту В.М.Русалова - Тест-5д [139]. Він призначений для виявлення таких психофізіологічних якостей особистості у дітей, як предметна і соціальна ергічність (працездатність сенсорних систем), предметна і соціальна пластичність (здатність до гнучкого зміни програм діяльності та поведінки), предметний і соціальний темп, предметна і

соціальна емоційність. Фактично обрані якості наближаються до відповідних рис характеру. Опитувальник містить 105 питань. Передбачена також шкала контролю брехні.

5.Тест на перевірку здібностей до розуміння мовних зв'язків, він узятий з батареї південнокаліфорнійських інтелектуальних тестів ДАТ (диференційована перевірка здібностей) - Тест-7 [139]. У комплекс була включена половина завдань цього тесту (так само, як і інших тестів батареї ДАТ) - для того, щоб порівняти його часові показники з такими, що властиві для субтестів батареї Р.Амтхауера (один з яких був включений в комплекс КПДК-1991), а також для того, щоб зменшити витрати часу на тестування по всьому психодіагностичному комплексу. Зазначений тест дозволяє виявити здібності до логічного мислення на мовному матеріалі. За даним тестом потрібно вибрати пару слів, за допомогою яких заповнюються порожнечі в реченні, що повинно мати певний сенс.

6.Тест на перевірку здібностей до просторової уяви з батареї ДАТ - Тест-10. Суть тесту полягає в тому, щоб по розкритій у площині фігурі знайти відповідну їй об'ємну фігуру серед кількох запропонованих.

7.Тест на перевірку здібностей до абстрактного мислення (пошук закономірностей в числовому ряду) - Тест-6. Цей тест узятий з батареї інтелектуальних тестів Р.Амтхауера. Він полягає в тому, що потрібно проаналізувати ряд чисел і знайти правило, що поєднує ці числа в закономірний ланцюг і визначити число в ході обчислення.

8.Тест на перевірку здібностей до абстрактного мислення (пошук закономірностей у геометричному ряду) з батареї ДАТ - Тест-8. За цим тестом потрібно проаналізувати кілька фігур і знайти продовження їх ряду, тобто вибрати відповідну фігуру з декількох запропонованих.

9.Тест на перевірку математичних здібностей (ДАТ) - Тест-4, що складається із завдань на виконання арифметичних дій, для чого потрібно проявити певну кмітливість.

10.Тест на розуміння механічних зв'язків (ДАТ), що містить в собі різні фізичні і технічні завдання - Тест-11.

Всі зазначені шість інтелектуальних тестів об'єднані в дві групи - за індивідуальним, когнітивним стилям. До групи «аналітичного» когнітивного стилю входять три тести: Тест-7 (розуміння словесних зв'язків), Тест-6 (абстрактне мислення в процесі пошуку закономірностей в числовому ряду), Тест-4 (математичні здібності), а в групу «синтетичного» когнітивного стилю включені Тест-10 (просторова уява), Тест-8 (абстрактне мислення при пошуку закономірностей в ряду фігур) і Тест-11 (розуміння механічних зв'язків). Для кожної групи підраховується свій показник (відповідно Еа і Ес), а також - загальний показник розвитку інтелекту (Е). Інакше кажучи, тестова перевірка дозволяє виявити певну інтегральну та диференціальну картину розвитку структури індивідуальних інтелектуальних здібностей у школярів.

11. Типологічний опитувальник вищої нервової діяльності (ВНД) - Тест-1. Він складається із семи груп питань (шкал), відповідно - інертність нервової системи (НС), рухливість НС, сила гальмування, сила збудження, слабкість НС, рівень прояву першої та другої сигнальної систем по І.П.Павлову, який є фізіологічною передумовою формування більш абстрактного «мислительного» і більш конкретного «художнього» стилю вищої нервової діяльності людини.

12. Експериментальна методика визначення типу темпераменту, розроблена професором Б.Й.Цукановим - Тест-2 [139]. Цей метод полягає в тому, що учневі послідовно пред'являється серія звукових і зорових сигналів. Після цього потрібно відтворити тривалість кожного сигналу, натискаючи й утримуючи клавішу комп'ютера «пробіл» стільки, щоб тривалість сигналу учня дорівнювала тривалості еталонного сигналу. На основі досить великої кількості експериментів автором методу було доведено, що для представників конкретного типу темпераменту притаманна своя, типологічно обумовлена «помилка». Якщо розділити тривалість сигналу випробуваного на тривалість еталонного сигналу з серії пред'явлених і обчислити середню величину, то можна визначити певний коефіцієнт - «тау-тип» кожної людини, його часову, динамічну константу, по якій його можна віднести до того чи іншого типу темпераменту.

Так, для чистих холериків притаманний «тау-тип», що дорівнює 0,7 сек., для сангвіників - 0,8 сек., для врівноважених - 0,9 сек., для меланхоліків - 1,0 сек., для флегматиків - 1,1 сек. Між ними знаходяться проміжні коефіцієнти, що належать, відповідно, холероїдній, сангвіноїдній, меланхоїдній і флегматоїдній групам людей [177].

У карті тестування рівні проявів майже всіх показників представлені у відсотках (крім останнього, Тесту-2), щоб можна було легше порівнювати між собою отримані тестові дані і формувати уявлення про індивідуальні прояви здібностей, якостей особистості кожної дитини.

Процедурою комп'ютерного тестування передбачено застосування психогігієнічних пауз, щоб запобігти передчасної втоми учнів і зниження їх працездатності. Такі перерви на відпочинок робляться після кожного третього тесту і складають від 5 до 8 хвилин. Паузи передбачають активний відпочинок і включають в себе деякі фізичні вправи для м'язів рук, ніг, очей і т.д.

Сам процес тестування організований певним чином. Забезпечується контроль з боку психолога, чергового вчителя, старшокласників з групи комп'ютерного тестування, точності розуміння піддослідними інструкцій тестів і внесення ними результатів перевірки у відповідні місця карти тестування. На рис. 3 далі, в карті тестування наведені результати тестової перевірки якостей особистості учня А. Розглянемо їх більш детально.

Рис. 1. КАРТА ТЕСТИРОВАНИЯ УЧЕНИКА.

Фамилия, имя А. СШ № 132 класс 9-Б
 Область - Район - Город Киев
 Дата рождения (число, месяц, год) 3.02.1977 г.
 Дата тестирования (число, месяц, год) 11.05.1992 г.

Тест 9. (Е.Климов)

Зн	Чел	
30	-37	
Худ	Пр	Тех
30	62	-3

Тест 12. (ОДАН1, С.Карпиловская)

Мт	Хм	ГГ	Ис	Фж	Фэ	Пд	Еа	
25	-25	100	0	-16	8	0	13	
Мс	Ер	Тх	Бл	Мд	Со	Вн	Сп	Ес
-8	-50	0	8	8	25	33	16	6

Тест 3д. (С.Айзенк)

Екс	Инт	Эмс	Эмл	К
18%	82%	36%	64	42%

Тест 5д. (В.М.Русалов)

СЕР	СПд	СТ	СЕМ	
17	17	50	75	
Ер	Пд	Т	Ем	К4
42	67	67	75	67

Инт. сп.

А	Т7	76
С	Т10	90
	Еа	62
	Ес	88

Т6	80
Т8	80
Ра	
Рс	

Т4	30
Т11	93
Е	74
Р	

Тест 1. (ВНД)

2сс	Инер	Сиг	
50	60	42	
Исс	Рух	Сиз	СлЕ
60	40	36	63

Тест 2. (В.Цуканов)

t	б	Kv
0,94	0,06	6,17%
меланхолид		

Предварительные выводы:

Рис. 3. Карта тестування учня за допомогою КПДК-1991

Аналіз індивідуальності (як найважливішої сторони особистості) учня А. доцільно почати з розгляду його темпераменту. Він має меланхолійний темперамент (див. дані в рис. 3 по Тесту-2), що чітко проявляється майже в усіх інших протестованих якостях. Так, якщо проаналізувати результати опитування по Тесту-1 (опитувальник ВНД), то побачимо, що слабкість нервової системи досягає рівня 63%, а сила збудження (36%) і сила гальмування (42%), навпаки, низькі, рухливість мала (40%), інертність - помітна (60%). Тобто, визначення меланхолійного типу темпераменту у дитини збігається, як з об'єктивною експериментальною оцінкою, так і з суб'єктивною самооцінкою (що не завжди трапляється при визначенні темпераменту за допомогою опитування).

Слабкість нервової системи учня виявляється в «економній», вузькій і трохи однобічній організації його навчальних і професійних інтересів. Для неї характерна помітна «контрастність», що слід вважати закономірним явищем і ні в якому разі не є негативним проявом індивідуальності учня. У нього виділяються інтереси до географії-геології (100%), військової справи (33%), сфери обслуговування (25%), математики (25%), спорту (16%), фізики, біології, медицини (по 8%). Можна припустити, що для учня з такою сукупністю інтересів притаманне переважно екологічне

спрямування творчих професійних пошуків, тобто є мотиваційні передумови для цілеспрямованого пошуку творчих ідей і виходу на творчий екологічний проект. Такий же висновок впливає з результатів Тесту-9, за яким у підлітка домінує інтерес до професій, пов'язаних із природою (62%).

Якщо оцінювати інтелектуальні здібності школяра, то за загальним індексом тестової перевірки його можна віднести до категорії обдарованих. Він вирішив в цілому 74% всіх тестових завдань, що становить орієнтовно $IQ=148\%$. За наявними критеріями такий показник свідчить про обдарованість школяра (згідно з ними, починаючи з $IQ=111\%$ і вище людина характеризується як така, що має підвищений рівень розумових здібностей, а при $IQ=140\%$ і вище - вважається інтелектуально обдарованою).

Якщо проаналізувати індивідуальний стиль інтелекту підлітка, то для нього притаманний більш синтетичний, конкретний, «художній» стиль ($E=88\%$, а відповідний йому $IQ=176\%$) при високому рівні прояву та аналітичному стилі ($Ea=60\%$, а $IQ=120\%$). Інакше кажучи, при виборі сфери пошуку творчих ідей і теми творчого проекту доречно було б звернути увагу учня на глобальні екологічні проблеми, пов'язуючи їх з географічними, геологічними, космологічними, біологічними закономірностями, орієнтуючись на роботи таких вчених, як В.І.Вернадський, Д.І.Чижевський та інші.

З огляду на високий рівень розвитку технічних здібностей учня, його просторової уяви, абстрактного мислення на образному матеріалі, було б доречно шукати задуми творчого проекту для нього на перетині екологічних проблем і проблем географії, геології, математики, біології, медицини, фізики. Доцільно було б познайомити обдарованого підлітка з кваліфікованими фахівцями з названих сфер науки, заздалегідь готуючи його до творчих контактів з ними.

Водночас, аналіз характерологічних якостей дитини свідчить, що такі контакти можуть бути нелегкими для нього, враховуючи притаманну йому помітну інтровертованість ($Int=82\%$) і тривожність ($ЕМЛ=64\%$) по тесту-3д. Тест-5д підтверджує ці дані, оскільки предметна і соціальна емоційність сягають рівня 75%. Тобто, такого учня треба заздалегідь готувати до творчого спілкування з фахівцями за певною програмою.

Доречно також тримати під контролем його емоційну сферу, наприклад, почати оволодіння ним технікою емоційної психорегуляції, методами виховання почуттів і т.д. Без такої підготовки провідні інтереси підлітка можуть залишитися нереалізованими, втраченими або деформованими. Як можливий варіант закріплення і розвитку цих інтересів учня можна запропонувати здійснити тривалий самостійний індивідуальний пошук творчих ідей в рамках роботи над проектом, з поступовим зверненням до фахівців з власними ідеями. Саме такі рекомендації і були надані учневі в ході психологічного консультування. На основі цих даних була також розроблена індивідуальна програма початкової професійної підготовки в умовах школи і програма підготовки

до вступу на географічний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Однак виявлені риси індивідуальності підлітка не обмежуються лише згаданими особливостями. Якщо звернути увагу саме на співвідношення деяких рис його особистості, то можна було зробити висновок, що вони утворюють небезпечний синдром так званої стресової нестійкості юної особистості, властивий приблизно 5-7% всіх учнів. Цей синдром створює індивідуально-психологічні передумови для виникнення серйозних особистісних проблем, які можуть заблокувати розвиток дитини як творчо обдарованої особистості. Йдеться про наявність в учня А. високої тривожності, яка внаслідок замкнутості, інтровертованості характеру, не знаходить виходу назовні, а, навпаки, локалізується у внутрішньому світі дитини. При значному рівні уяви все це може викликати тривалий стан напруги, глибокого хвилювання, дистресу (особливо в період іспитів, контрольних, хвороб, психотравм і т.п.), що може виснажувати слабку нервову систему і призводити до хворобливих станів. Тому такий учень потребує, як свідчить досвід, спеціальної психолого-корекційної допомоги. Вона повинна бути спрямована на корекцію способу життя, перетворення патогенних тенденцій у саногенні, тобто оздоровчі, що передбачає уточнення сенсу життя (наприклад, на основі визначення спрямованості творчості і професійної перспективи), деяке підвищення рівня соціальної активності, залучення до мистецтва (долаючи іноді існуючий, як у А., негативний інтерес до нього), оволодіння технікою релаксації (аутогенного тренування), встановлення адекватного режиму праці і відпочинку (учневі А. це вкрай необхідно, як меланхоліду, що має слабку від природи нервову систему), здійснення профілактичних заходів щодо запобігання перевтоми, конфліктів і т.д. Учням із близьким до нього проявом індивідуальності вкрай необхідне залучення до повноцінної творчої діяльності, як до засобу формування адекватного сенсу життя і до ефективного методу природної реабілітації негативних емоційних станів. Це можна зробити за допомогою спеціальних методів стимуляції, активізації творчої діяльності.

Наведені дані свідчать про те, що підліток, який стає на шлях розвитку творчої особистості, вимагає особистісного підходу з боку педагогів і психологів, який можливий на основі ретельного комплексного вивчення властивостей його особистості, що виявляються за допомогою методів комп'ютеризованої психодіагностики.

12.Здійснення теоретико-експериментального дослідження професійним психологом як пізнавальна психологічна діяльність

Під дослідженням розуміється процес спеціально організованої наукової діяльності, спрямованої на одержання нових знань про певне актуальне явище, об'єкт, предмет, на основі

певної мети, методів отримання результату, продукту та його впровадження у життя [39; 56].
Методологічний сенс психологічного дослідження полягає, як можна побачити далі, в тому, що в ньому містяться всі елементи запропонованої раніше методологічної формули: **мотив-предмет-мета-метод отримання результату-емотив вживання продукту**.

Психологічне дослідження передбачає отримання нових знань стосовно побудови, розвитку та функціонування психіки, особистості людини в умовах трудової діяльності, навчання та виховання. Таке дослідження має певну методологічно визначену організацію, склад, послідовність етапів, методику отримання вказаних знань, їх обґрунтування, представлення, впровадження. Воно має певний зміст і форму, види, що склалися історично в ході становлення психологічної науки. Виділяють, зокрема фундаментальні та прикладні психологічні дослідження, пілотажні та експериментальні, теоретичні та практичні, розумові та емпіричні, колективні та дисертаційні тощо. Розглянемо один з найбільш розвинутих видів – дисертаційне дослідження за спеціальністю «педагогічна та вікова психологія». Воно складається з наступних усталених пунктів:

Визначення проблеми і теми дослідження, обґрунтування їх актуальності та здійснюваності (МОТИВ). Проблема характеризує певні труднощі, суперечності, питання, що виникають у суспільстві, науці, освіті, власному житті людини, розв'язанню яких має передувати їх пізнання. Для визначення проблеми психолого-педагогічного дослідження треба прослідкувати за становленням подібних проблем, схожого проблемного поля у психології, педагогіці, педагогічній та віковій психології, освітянській практиці, власному досвіді, проводячи систематичний пошук у спеціальній науковій літературі, у збірниках матеріалів конференцій, в Інтернеті, словниках, у спілкуванні з психологами та педагогами.

При цьому слід враховувати, що психолого-педагогічна дійсність є дуже складною і такою, що неперервно вивчалась і вивчається у численних різноманітних своїх суперечностях, проблемах, невідомих своїх аспектах, тому її пізнання є нескінченним. Тому виявлення актуальних психолого-педагогічних проблем та аспектів та їх дослідження має відповідати нагальним потребам освітянської практики, запитам педагогів, учнів, шкільних психологів, батьків, запитанням самого дослідника. Виділені в проблемі досліджувані аспекти мають бути обґрунтовані і виражені у вигляді формулювання теми дослідження. Для уточнення досліджуваної проблеми і теми може бути додатково використане пілотажне дослідження з такими його методами, як аналіз існуючих наукових джерел, опитування експертів, розумовий експеримент, рефлексія власного досвіду, навіть особисті ідеї-фікс тощо. Критерієм обрання для дослідження проблеми і теми може виступати не тільки її актуальність, але й інструментальна можливість їх теоретичного і емпіричного вивчення, наявність відповідних психологічних і педагогічних теорій, законів, закономірностей навчання і виховання, принципів, методологічних підходів, методів пізнання,

технологічних засобів, алгоритмів, стратегій проектування тощо. Слід також не виключати, що формулювання проблеми і теми дослідження може здійснюватися не одноразово й одномоментно, а поступово і поетапно, через послідовне наближення, ітерації на всьому шляху від початку до завершення дослідження. Цьому сприятиме власне систематичне усвідомлення проблеми і теми, що відбувається у вигляді неперервних розмірковувань, в тому числі і публічних в ході виступів і обговорення різних аспектів проблеми дослідження на конференціях, а також – літературної рефлексії в процесі написання і рецензування тез, статей, посібників тощо.

Формулювання об'єкту і предмету дослідження (ПРЕДМЕТ) відбувається тоді, коли треба вибрати і обмежити сферу наукового пошуку і те конкретне в цій сфері, що виявляється і вивчається. У педагогічній психології об'єктом є певний процес, явище, що існує незалежно від суб'єкта пізнання. А предмет дослідження – це конкретна сторона, властивість об'єкту, що піддається вивченню. В об'єкті може бути декілька психолого-педагогічних предметів дослідження, що вивчаються кожний під своїм ракурсом.

Мета і завдання дослідження (МЕТА). Мета – це передбачуваний, кінцевий чи проміжний результат дослідження, що зазвичай співпадає з його темою, задум роботи. Завдання ж дослідження – це передбачувані проміжні результати, тобто проміжні цілі, дані в певних умовах досягнення головної мети. Тобто завдання – наслідок диференціації вихідної мети в конкретних методичних умовах їх реалізації в процесі дослідження.

Гіпотеза - це припущення, можлива відповідь на питання, що ставить перед собою дослідник, формулюючи мету і завдання. Гіпотеза може формулюватися як вірогідне твердження, теоретичне припущення чи як можливе наукове обґрунтування результатів дослідження. Гіпотеза може підтверджуватися чи відкидатися, але незважаючи на це – мати важливу інформаційну цінність.

Теоретичні і методологічні основи та методологічні підходи утворюють наукові передумови проведення психолого-педагогічного дослідження, яке завдяки цьому починається не з нуля, а спирається на здобуті на попередніх етапах історії наукової психології та педагогіки закони, закономірності, теорії, гіпотези, принципи, норми, правила, категорії, поняття, методологічні підходи, методи, методики, технології, техніки, стратегії, тактики тощо. В методологічному просторі наукової психології на запропонованих 7 його рівнях представлені вичерпні теоретичні та методологічні основи виконання психолого-педагогічного дослідження. Це такі рівні, як філософсько-психологічний, загальнонауково-психологічний, теоретико-психологічний, психолого-прикладний, практично-психологічний, онто-психологічний, академічно-психологічний. Існує прямий (від порівневого методологічного простору) та зворотній (від результатів проведеного дослідження) зв'язок між вказаним простором та проведеним

дослідженням, що забезпечує теоретико-методологічний розвиток наукової психології та педагогіки.

Етапи і процедури дослідження у педагогічній та віковій психології (МЕТОДИ ДОСЯГНЕННЯ РЕЗУЛЬТАТУ). Психолого-педагогічне дослідження зазвичай складається з декількох головних етапів: підготовчого, організаційного етапу, на якому відбувається планування дослідження; попереднього теоретичного етапу аналізу існуючих даних по проблемі та темі дослідження (цей етап може включати у свій склад вже згадуваний пілотажний експеримент); етапів констатувального та формувального експерименту з набором емпіричних даних; завершального теоретичного етапу обробки та узагальнення отриманих даних у висновках; оформлення дослідження у вигляді звіту та наукових статей (монографії), дисертації та автореферату. Порядок оформлення дисертації та автореферату визначений інструкцією ДАК України.

Методи психолого-педагогічного дослідження визначаються темою, предметом, метою, завданнями та гіпотезою дослідження, вони обираються або розробляються у вигляді комплексної методики в ході теоретичного аналізу існуючих даних і можуть бути класифіковані на: теоретичні та емпіричні; підготовчі, планувальні та організаційні (наприклад, вибір експериментальної бази та контингенту піддослідних); методику констатувального та формувального етапу дослідження. На цьому етапі розробляється концепція, програма дослідження.

Методика констатувального етапу дослідження включає комплекс методів, що відповідають його завданням на виявлення закономірностей досліджуваних психологічних процесів, явищ ще до експериментального впливу на них на наступному етапі формування з метою їх цілеспрямованого розвитку. Мова йде про відповідні методи спостереження, опитування, бесіди, інтерв'ю, тестування, лабораторного і природного експерименту, вивчення документів і продуктів діяльності, соціометрії та референтометрії, семантичного диференціалу тощо. В разі необхідності дослідник розробляє авторські методики, зокрема опитувальники, програми спостереження, особливо на етапі пілотажного експерименту тощо.

Методика формувального етапу дослідження включає методи активного цілеспрямованого впливу на досліджувані психологічні процеси, явища, на саму особистість піддослідних вчителів чи учнів, зокрема проблемний метод, метод активної професійної підготовки вчителів, експериментального навчання та виховання учнів, психологічні методи корекції відхилень, спеціальний експериментальний психолого-педагогічний тренінг різних властивостей особистості (мотивів, знань, умінь, навичок, емоційної сфери, здібностей тощо) і особистості в цілому, психологічне консультування і немедичну психотерапію, психологічну гігієну, психопрофілактику відхилень і захворювань. Використовуються також генетичний метод моделювання розвитку особистості та різних її властивостей, метод порівняння досліджуваних процесів та явищ у

контрольній та експериментальній групах, метод близнюків, методика повздовжнього та поперечного зрізу, проектування нових експериментальних видів педагогічної, навчальної та виховної діяльності з традиційними та перевірка їх ефективності тощо.

Особливе значення має обрання системи кількісного вимірювання досліджуваних процесів і явищ. Дані, отримувані на цих двох етапах, заносяться у спеціальні таблиці, представляються у вигляді графіків і піддаються первісній обробці.

На завершальному етапі обробки та узагальнення отриманих первісних даних відбувається кількісний статистичний аналіз (середніх, коефіцієнтів кореляції, факторів тощо) та якісний аналіз даних з використанням методів логічної інтерпретації, графічного аналізу, структурно-системного аналізу, макро- та мікро-структурного технологічного, операційного аналізу педагогічної, навчальної та виховної, самонавчальної та самовиховної діяльності тощо. Широко використовуються можливості комп'ютерної техніки та математичної статистики. На цьому етапі інтерпретація отриманих даних відбувається у світлі обраних на початку дослідження теоретичних і методологічних засад, зокрема існуючих теорій, законів, закономірностей, принципів, категорій, понять, підходів, технологій тощо. Мова йде, зокрема про соціально- та індивідуально-психологічний, системно-психологічний та особистісний, діяльнісний, віковий підходи, про аксіологічний, валеологічний, синергетичний, генеративний, трансцендентальний та інші підходи. Цей етап завершується формулюванням висновків, кількість яких має дорівнювати і відповідати завданням дослідження. У висновках має відбиватися новизна результатів дослідження, їх теоретичне та практичне значення.

Важливим є **етап впровадження, презентації та апробації отриманих у дослідженні результатів**, їх експертна оцінка спеціалістами в ході доповідей на конференціях, семінарах, круглих столах, а також – у вигляді проміжних та кінцевих публікацій – тез, статей, методичних матеріалів і рекомендацій. Звичайно, що дослідження має бути оформлено у вигляді звіту або дисертації, його автореферату та методичних рекомендацій - відповідно до існуючих формальних і змістовних вимог.

Отримані дані мають бути впроваджені на експериментальних майданчиках у вигляді лекцій та виступів перед вчителями і викладачами навчальних закладів, проведення експериментальних занять або тренінгів, розробки навчально-виховних програм спецкурсів тощо **(ЕМОТИВ ВЖИВАННЯ ОТРИМАНИХ ПРОДУКТІВ)**.

В кінці дослідження необхідно визначити його перспективи у вигляді нових аспектів досліджуваної проблеми, що завершує цикл дослідження і виводить його на новий виток пізнання проблеми. Психолого-педагогічне дослідження має також відповідати правилам Етичного кодексу вченого.

13.Творчість як креативна психологічна діяльність з особистісно визначеними мотивом, предметом, метою, методами досягнення результату та емотивом його вживання

У загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах учнівська молодь долучається до все більш професійної творчої дослідницької, мистецької, організаційної, винахідницької, конструктивно-технічної та інноваційної діяльності, яка пов'язана зі створенням духовних і матеріальних цінностей на рівні світової і місцевої новизни. Це має юридично оформлятися у вигляді патентів, товарних знаків, ліцензій тощо.

У цьому процесі можуть застосовуватися методи активізації творчої та інноваційної діяльності особистості, що широко розповсюджені при організації творчості науковців, винахідників, раціоналізаторів, інженерів, митців тощо. Після певної адаптації до вікових можливостей вони можуть бути успішно використовуватись у навчально-виховному процесі учнівської молоді та творчій праці професіоналів, наприклад під час вирішення творчих завдань на уроках фізики, математики, хімії, біології тощо, у процесі виконання учнями творчих проєктів, а професіоналами – виробничих завдань.

Використовуючи методи стимуляції, активізації творчої діяльності школярів, необхідно пам'ятати про багатоплановість, багатовимірність творчої особистості. Як зазначалося в перших розділах, її психологічна структура може бути представлена як така, що складається, з одного боку, з підструктур психосоціальності, творчого спілкування, спрямованості, характеру, Я-підструктури, творчого досвіду або компетентності, інтелектуально-творчих процесів, психофізіологічних і психосоматичних властивостей особистості. З іншого боку, в структурі особистості можна виділити такі діяльнісні компоненти, як потребнісно-мотиваційний, інформаційно-пізнавальний, цілеутворюючий, операційно-результативний, емоційно-почуттєвий. Доцільно також розрізняти генетичні особливості людини – задатки, здібності, обдарування, таланти, екстраздібності особистості, які виявляються на певному рівні їх розвитку і забезпечують успішність творчої діяльності. Вказані аспекти, виміри особистості системно пов'язані одне з одним й утворюють цілісність. Все це має бути враховане під час добору методів активізації творчої діяльності школярів, визначенні моментів ефективного застосування їх в структурі цієї діяльності. Вони наведені у працях таких авторів, як Г.С.Альтшуллер, А.В.Антонов, Г.Я.Буш, А.І.Гольдштейн, А.Ф.Есаулов, І.І.Ільєсов, Ю.М.Кулюткін, В.О.Моляко, Д.Пойа, А.І.Половинкін, І.Г.Тітов, А. С. Япінь та інші [див. у 140].

Перспективним слід вважати методологічний погляд на творчість як на поліметодичну психологічну діяльність, що відбувається за наведеною у попередніх розділах схемою: **мотив – предмет – мета – метод – емотив**. Перед тим, як розглянути процес творчості як психологічну

діяльність, звернемо увагу на те, що запропоновані раніше спеціалістами схеми творчості мають близький до методологічної формули вигляд. Так, творча діяльність особистості представлена у працях відомих дослідників у вигляді таких етапів творчого процесу, як стадії підготовки, дозрівання ідеї, осяяння та перевірки – у англійського вченого Уоллеса; стадії праці, неусвідомленої роботи, натхнення – у вітчизняного філософа Б.Лезіна; в «теорії трьохакту» П.Енгельмейєра – як стадії бажання (інтуїція, виникнення задуму), знання (розмірковування, розробка схеми або плану), вміння (конструктивне виконання винаходу); М.Блох визначав такі фази творчого процесу, як виникнення ідеї (гіпотези, задуму), доведення, реалізація; Ф.Левінсон-Лесінг виділяв етапи накопичення фактів шляхом спостереження та експерименту, тобто підготовки ґрунту для творчості, виникнення ідеї в процесі фантазування, перевірки і розвитку ідеї. Багато зробили для розуміння процесу творчості та творчої діяльності такі дослідники, як Д.Пойа, Я.Пономарьов, В.Пушкін, О.Тихомиров, П.Якобсон, М.Ярошевський, В.Моляко, А.Антонов, М.Семенов та ін. [140]. Узагальнення їх поглядів ще чекає своїх дослідників. В контексті загальнопсихологічної компонентної побудови діяльності власне творчу діяльність можна представити як таку, що складається з наступних етапів або компонентів: а)формування потреби і мотивів створення нового об'єкту, більш досконалого, ніж існуюча об'єктивна дійсність, або навіть неіснуючого; б)дослідження переваг і недоліків наявного предметного і духовного світу, прототипів нового, пошук нової інформації і знань з метою оновлення існуючого предметного середовища; в)формування задуму, мети, пошуку нових ідей для покращення застиглих істин або заміни стереотипів; г)використання, самоактуалізації глибинного інтелектуального потенціалу особистості (сприймання, аперцепції, в тому числі й асоціаціювання, уваги, пам'яті, мислення, уяви, емоційного інтелекту, інтуїції тощо) для продукування нових ідей, нових предметів; д)емоційно-інтелектуальної оцінки нового продукту й доведення його до досконалості, до вживання у дійсність.

Творча діяльність має бути обов'язково доповнена інноваційною діяльністю з експертної оцінки та впровадження отриманих новацій у практику й вироблення інноваційного продукту і далі – масової нової продукції.

Творча діяльність має певні вікові форми. Вона бере свій початок в імітуючій творчості ігровій діяльності дитини, набуває певних суб'єктивних проявів творчості у навчальній та трудовій діяльності школярів, включає елементи справжньої творчості у професійній підготовці учнів ПТНЗ і студентів вишів, набуває ознак об'єктивної (світової) творчості у професійній діяльності дорослих, тобто молодих, зрілих і досвідчених працівників похилого і старечого віку. Творча діяльність особистості має певні професійні види, такі як: наукова, технічна, етична, естетична, соціальна, політична, економічна, педагогічна, психологічна, спортивна, військова,

медична, екологічна тощо, але на наше переконання – спільний методологічний устрій, виражений у запропонованій вище формулі.

Творча діяльність має складну порівневу будову, найбільш масштабний рівень якої утворюють стратегії творчої діяльності (за В.О.Моляко – це стратегії аналогізування, комбінування, реконструювання, універсальна та спонтанна стратегії), який конкретизується на тактичними діями і далі – на операціями [70]. Ці рівні доповнюються глибинним інтуїтивним рівнем, на якому відбувається інсайт та осяяння. Творча діяльність особистості включена у духовно організовану соціальну поведінку людей, їх кооперативну професійну діяльність, у суспільну атмосферу країни і світу, вона визначається її готовністю до суспільно та особистісно значущих етичних, естетичних та наукових вчинків.

Творча діяльність особистості може бути синергетично самоорганізована й активізована до високого рівня прояву, поширена на широкі верстви населення на основі використання спеціальних методів за умов наявності сприятливої суспільної атмосфери, державної, фінансової підтримки, створення розвиненої інноваційної інфраструктури, і навпаки – загальмована і навіть призупинена у протилежному випадку.

У методологічному контексті творча діяльність очевидно виступає як сутнісна для особистості психологічна діяльність, що може бути, підкреслимо це, стисло представлена у вигляді запропонованої вище схеми: мотив – предмет – мета – метод – емотив. Більш докладно це означає наявність у творчої особистості:

- актуального **мотиву** творення потрібного зовнішнього та внутрішнього особистісного предметного світу;
- визначення відповідного до мотиву бажаного й необхідного **предмету** з новими якостями;
- формування **мети** як уявлення про необхідний результат творення предмету з новою якістю;
- визначення і застосування адекватного **методу** творення необхідного результату;
- **емотиву** вживання, тобто почуттєвої оцінки створеного результату як продукту, що використовується і споживається, покращуючи якість життя людини.

Цікаво, що існуючі методи активізації творчої діяльності можна розглядати саме як такі, що покращують результативну та продуктивну характеристики творчої діяльності як суто психологічної діяльності. Для здійснення цієї діяльності необхідні передусім здібності першого роду – мотиваційні, предметні, цілеутворювальні, продуктивно-методичні, емотивні. Останні можуть краще функціонувати, якщо будуть доповнені методами другого роду – психосоціальними, комунікативними, мотиваційними, характерологічними, рефлексивними, досвідними, інтелектуальними, психофізіологічними, психосоматичними.

Тому ми розташовуємо існуючі методи організації творчої діяльності у відповідних класифікаційних групах за ознакою найбільшого їх впливу на ті чи інші підструктури творчої особистості наступним чином:

А.Психосоціальність:

- *«Мозкова атака»* (Brainstorming) - метод, запропонований 1937 року А.Ф.Осборном. Сутність цього методу (синоніми – брейнстормінг, «мозковий штурм», «прочищення мозку», метод віднесеної оцінки, метод генерування несподіваних ідей, обміну думками тощо) полягає у груповому обговоренні творчих завдань у ситуації вільного обміну думками. Він базується на застосуванні евристичного діалогу Сократа з широким використанням механізму вільних асоціацій у творчому колективі, для якого притаманний сприятливий для творчості мікроклімат. Цей метод не є універсальним, він має свої обмеження, але ефективно використовується у процесі вирішенні питань, що не є складними, точними і спеціальними. На основі базового методу А. Ф. Осборна розроблено декілька варіантів «мозкової атаки».

- *Пряма колективна «мозкова атака»* А.Ф.Осборна. Під час прямої «мозкової атаки» необхідно дотримуватися таких правил: абсолютна заборона критики пропозицій учасників сесії, навіть у формі зауважень, реплік, жартів; надання переваги фантазійним ідеям, жартам, каламбурам, ухвала всіх ідей, навіть непрактичних та абсурдних; надання переваги кількості, а не якості ідей, що пропонуються; проведення оцінки та селекції ідей лише після закінчення сесії групою експертів, які не беруть участь у «мозковій атаці»; формування творчого завдання з використанням загальноприйнятих понять; забезпечення вільних дискусійних взаємин між учасниками сесії; заохочення ідей з комбінування та їх нового застосування, висунутих під час сесії.

- *Масова «мозкова атака»* Дж.Д.Філіпса. Для використання методу «мозкової атаки» у процесі генерування нових ідей у великій аудиторії використовується масовий її варіант, розроблений Дж.Д.Філіпсом. За його методом усі присутні у великій аудиторії розподіляються на певні оперативні групи чисельністю 5–6 чоловік. Керівника кожної групи призначає ведучий сесії. Керівників груп сповіщають про сесію, її мету та процедуру, інформують про їхню роль за декілька днів до її проведення. Після проведення групових сесій відбувається порівняльний аналіз отриманих результатів.

- *Зворотна колективна «мозкова атака»*. Це модифікований фахівцями фірми «Дженерал Електрик» варіант прямого «мозкового штурму». Згідно з ним, спеціальна група «експертів» спочатку аналізує всі аспекти проблемної ситуації, обговорює її та формулює саму проблему. Після цього сформульована проблема пред'являється групі «генераторів ідей», яка розробляє нові оригінальні ідеї в режимі вільного обговорення проблеми та повної відсутності критики. Далі ідеї, що стримуються, передаються другій групі «експертів», яка доводить їх до рівня технічного вирішення.

- *«Нарада піратів»*. Цим методом можна скористатися для пошуку ідей в малій групі, коли потрібно сформулювати проблему в умовах гострого дефіциту інформації та часу. Під час наради повинні виступити всі «пірати» у такій послідовності: «юнга», «матроси», «боцмани», «офіцери», «капітан». Ніхто не має права критикувати ідеї, пропозиції, жарти. Але в тих випадках, коли критика дозволяється, то на заключному етапі наради проводиться захист пропозицій. Остаточне рішення приймає «капітан» після закінчення обговорення.

- *«Колективна записна книжка»* Дж. В. Хейфіля. Це колективна сесія. Кожному учаснику за місяць до проведення сесії ставлять проблему, подають огляд необхідної інформації, відомості про ймовірні напрями пошуків, а також дають записну книжку, в якій вони мають фіксувати свої ідеї. Надається також список контрольних запитань. В кінці місяця всі члени сесії узагальнюють результати ведення колективної записної книжки та подать їх у формі творчого звіту. Останній надсилають у координаційний центр, в якому проводиться ретельний аналіз ідей.

- *Метод письмової «мозкової атаки»*. Для проведення сесії створюється комісія з фахівців, найбільш компетентних у проблемі, що вирішується. Комісія формулює творчі завдання у формі опитувальника, в якому у доступній формі відображені всі аспекти цього завдання. Необхідно звернути увагу на якість складання опитувальника, оскільки від цього залежить ефективність творчих ідей. За допомогою письмової мозкової атаки долаються психологічні бар'єри, що можуть виникати під час усної форми проведення мозкової атаки.

- *Метод синектики* В. Дж. Гордона. Цей метод реалізується під час сесії, що проводить група синекторів, до якої належать керівник, експерт і 5–7 учасників. Обговорення починається з переліку широкого діапазону загальних проблем і поступово звужується під впливом запитань керівника, який спрямовує обговорення у бажаному руслі, і доводиться до конкретного завдання. Потім проблему оперативно аналізує експерт, який виконує роль заступника керівника сесії. Він пояснює учасникам сесії проблемну ситуацію, технічну політику галузі, фірми, ставить навідні питання, виявляє корисні рішення. Він також має показати слабкі аспекти перших ідей та пояснити сутність реальної проблеми, допомагає формалізувати її так, як її розуміють синектори. Після цього кожний учасник сесії розкриває мету вирішення проблеми у власному формулюванні. Усі цілі фіксуються на дошці. Це сприяє формуванню у кожного синектора ставлення до загальної проблеми як до власної, бажанню її вирішувати. Далі під час розумового експерименту керівник ставить запитання, що спричиняють аналогії, появу прикладів (прецеденту) тощо.

Б. Спілкування:

- *Евристичний діалог Сократа*, який використовувався Платоном у побудові своїх діалогів. Таким же є *діалог Платона «Евтидем»*, в якому беруть участь два опоненти, два співрозмовники з ведучим, котрі обговорюють два приклади. Цей діалог складається з етапів: пролог; визначення теми; висвітлення традиційних поглядів; пошук аналогічної ситуації; виявлення проблемної ситуації й

заклик до усунення проблемності; виявлення визначень ключових понять; обговорення визначень ключових понять з різних точок зору; підведення підсумків обговорення визначень понять; уточнення і необхідна трансформація завдання; загальна методика обговорення, виявлення протиріч, заклики до їх усунення; доведення неправильних тверджень до абсурду з використанням негативної іронії; заключна бесіда; підведення підсумків діалогу; визначення достатності вирішення.

- *Гіпотетичний діалог Платона*, в основу якого покладено обговорення визначення певного поняття, що пропонується як гіпотеза, та виведення з нього наслідків. При виникненні протиріччя запропонована гіпотеза відкидається як абсурдна. Якщо ні, то відшуковуються інші аргументи для підтвердження вихідної тези.

Як методи стимуляції та організації спільної продуктивної творчості можна використовувати і такі, як дискусія, наукові семінари, конференції, круглі столи, дебати, діалог на основі універсалій, спеціально організоване обговорення ідей, «гуртки якості», деякі тренінги спілкування тощо, в які вносяться певні елементи перерахованих вище систем.

В.Спрямованість:

- *Метод семикратного пошуку* Г. Я. Буша. Цей метод полягає у послідовному системному, багатократному використанні різних матриць типу 7х7, таблиць та інших прийомів. Даний метод базується на «магічному» числі 7, що дорівнює обсягу оперативної пам'яті людини. Відповідно до цього, людина може одночасно ефективно розглядати, порівнювати, вивчати та перетворювати до семи предметів, понять, ідей, об'єктів. Орієнтація на число 7 дає помітні переваги над десятковою системою. Метод семикратного пошуку складається з семи стадій: 1) аналіз проблемної ситуації та суспільних потреб; 2) аналіз функцій аналогів і прототипів; 3) постановка завдання у загальному вигляді; 4) генерування винахідницьких ідей; 5) конкретизація ідей; 6) зіставлення варіантів і вибір найбільш оптимального серед них; 7) реалізація рішення.

Передбачається використання семи ключових запитань: хто? що? де? чим? навіщо? як? коли? Вони спрямовані на отримання інформації про суб'єкт, об'єкт, місце, засоби, цілі, методи, час, що стосуються явища або події, які розглядаються. Існує також матриця взаємодії, комбінування питань, за допомогою якої можна розширити інформацію про суб'єкт, об'єкт, місце, засоби, цілі, методи, час. У розширеній матриці кожне питання містить у собі сім підпитань. Наприклад, «хто?» – винахідник, конструктор, дизайнер, стандартизатор, виробничник, споживач, продавець; «що?» – відкриття, конструкція, промисловий зразок, стандарт, технологія, речовина, товар.

Аналіз семи функцій технічних об'єктів базується на виявленні семи видів суспільних потреб. Вибір серед семи функцій здійснюється на основі використання семи методів – аналогії, інверсії, об'єднання, розчленування, трансформації, транслокації, інтенсифікації. Усі вимоги до об'єкта об'єднані у сім груп: функціональність, надійність, довговічність; технологічні, ергономічні, економічні та патентно-правові вимоги.

Спеціально розглядаються ергономічні показники технічних об'єктів: антропометричні, гігієнічні, фізіологічні (психофізіологічні), психологічні, еврифонічні (захист людини від шкідливої дії техніки), техніка безпеки, зручність комунікації.

Використання вказаної системи семикратного пошуку, аналізу та синтезу ідей сприяє побудові нового оригінального об'єкта.

Г.Характер:

- *«Діалог Дон Кіхота і Санчо Панси»*. У цьому типі діалогу використовується творчий ефект, що виникає під час дискусії між учасниками з різним складом і типом мислення, характеру, обсягом досвіду, з різним підходом до вирішення проблеми, питання тощо. Одні учасники – інтелектуально мобільні, мають розвинену уяву, інші – розсудливі, критичні, з практичним досвідом, тобто одні більш схожі на Дон Кіхота з його грандіозними ідеями, дивними почуттями, що вищі за банальні думки оточуючих, а інші – на Санчо Пансу з його практичністю, критичністю, прагматизмом. Діалог Дон Кіхота і Санчо Панси проводиться таким чином, щоб один із учасників виконував роль «генератора» ідей, а інший – здійснював оцінку ідей. Діалог може здійснюватися як в усній, так і в письмовій формі.

Е.Досвід:

- *Метод каталогу* Ф. Кунца. Користуючись цим методом, можна відшуковувати нові комбінації якостей, параметрів об'єктів, беручи за основу випадковий набір «назв» об'єктів, які вибрані із каталогу, довідника, словника тощо. Завдяки такому організованому «випадковому» підходу («спроби і помилки») можна отримати нові, оригінальні та корисні технічні ідеї.

- *Інтегративний метод «Метра»* за І. Бувеном. Цей метод поєднує аналогову методику «Метра», метод «матриці відкриттів» А. Моля та деякі інші методи. Він містить у собі 12 етапів: 1) формування та аналіз проблеми; 2) висловлювання ідей та сумнівів; 3) «розщеплення» поняття про об'єкт за допомогою вільних асоціацій, виявлення можливостей «виконавця», побудови матриці А. Моля; 4) попередній аналіз результатів і передання їх контрольній групі; 5) уточнення формулювання завдання, «мозковий штурм», пошук його вирішення; 6) порівняння результатів пошуку різними методами з вихідними умовами завдання; 7) прийняття контрольною групою рішення щодо продовження або припинення пошуку; 8) вибір кінцевої мети пошуку; 9) операція «мандрівник у світ аналогів»; 10) повернення до проблеми, що сформульована у коректних термінах; 11) повторний аналіз рішень, зіставлення їх з вихідними цілями; 12) зворотний зв'язок з контрольною групою, що завершує етап вирішення.

Д.Самосвідомість:

- *Список контрольних запитань Е. Крика*. Цей метод передбачає використання засобів самоорганізації особистості у процесі творчої діяльності. Для цього людина у процесі вирішування проблеми повинна систематично ставити собі запитання-вимоги.

- *Самоопитувальник для організації розумового експерименту* за Г. Я. Бушем. Разом із спеціалізованими опитувальниками, що використовуються винахідниками у певних галузях науки і виробництва під час вирішення конкретних завдань, може бути запропонований універсальний самоопитувальник, який має більш широке застосування і містить у собі питання, що належать до завдань, які вирішуються.

- *«Монолог винахідника»*. Цей метод базується на індивідуальному розмірковуванні новатора «про себе», що перетворюється на діалог із самим собою, коли людина сама собі ставить запитання і сама відповідає на них. Тобто для реалізації цього методу необхідно мати добре розвинуті рефлексивні здібності. Правильне, цілеспрямоване обґрунтоване самоопитування – це мистецтво, що значною мірою визначає можливість обдумати відповідь, що містить у собі нову і корисну інформацію. У цьому сенсі «монолог винахідника» можна уявити як певну монодраму, як індивідуальну драматургічну дію, де винахідник виконує всі ролі: менеджера, дослідника, конструктора, виробника, експерта, бізнесмена, користувача тощо. Ефективність цього методу залежить від переліку тих питань, які ставить собі новатор. Розглянемо деякі з цих переліків, які згруповані в окремі методи.

Є.Інтелект:

- *Індивідуальна «мозкова атака»*. Цей метод базується на розумовому експерименті, під час якого застосовуються організаційні правила «мозкової атаки». Винахідник сам ставить завдання, генерує думки, виконує обов'язки секретаря, а потім оцінює власні ідеї, хоча останню функцію вона може передавати й експерту-фахівцю.

- *Список контрольних запитань Т. Ейлоарта*. Цей метод реалізується у вигляді монологу, діалогу, дискусій. Він передбачає висування та обговорення певного набору питань, які охоплюють такі аспекти вирішування проблемної ситуації: а) виявлення всіх якостей та імовірних змін об'єкта винаходу, що пропонується; б) формулювання завдання у зрозумілій формі; в) переформулювання завдання в новій формі; г) визначення аналогічних і другорядних завдань; д) визначення головного завдання; е) перерахування недоліків в існуючих рішеннях; є) підбір аналогій, навіть фантастичних; ж) з'ясування думки фахівців; з) визначення загальноприйнятих обмежень і причин їх введення.

18. *Алгоритм розв'язування винахідницьких задач (АРВЗ)* Г. С. Альтшуллера. Цей метод має декілька модифікацій відповідно до років розробки: АРВЗ-59, -61, -65, -68, -71, -77, -82, -85.

Згідно з цим методом, треба завчасно оволодіти певною послідовністю розумових дій, які сприяють знаходженню нового технічного рішення. Так, АРВЗ-85 передбачає такі дії: 1) аналіз задачі; 2) аналіз моделі задачі; 3) визначення ідеального кінцевого результату та фізичного протиріччя; 4) мобілізація та використання речовинних і польових ресурсів; 5) застосування

інформаційного фонду рішень; 6) зміна і заміна завдання; 7) аналіз засобу усунення фізичного протиріччя; 8) використання отриманого результату; 9) аналіз ходу розв'язання задачі.

Ці етапи розв'язування задачі поділяються на конкретні кроки, що ведуть до віднайдення нової ідеї.

На основі узагальнення досвіду застосування АРВЗ розроблена теорія розв'язування винахідницьких задач – ТВРЗ. Вона стала джерелом для створення потужних комп'ютеризованих систем винахідництва, проектування і конструювання, які працюють зараз в США і Білорусі забезпечують вирішення масштабних задач у різних сферах бізнесу, виробництва, оборони.

- *Метод морфологічного аналізу та синтезу* за Ф. Цвіком. Згідно з цим методом, в об'єкті винаходу виділяються декілька основних структурно-функціональних характеристик. За кожною з них складаються ряди можливих варіантів ознак, компонентів, підсистем. Ці ряди об'єднуються в таблицю, тобто утворюється наочна класифікація можливих варіантів. Спираючись на таблицю, можна формувати ті чи інші комбінації рішень, вибирати з них найбільш цікаві.

- *Метод «матриць варіантів»* А. Моля. Мета цього методу полягає в систематизації пошуку можливих варіантів щодо нового об'єкта на основі аналізу закономірностей його побудови (морфології). Для цього будується матриця (таблиця), у рядки і стовпці якої заносяться характеристики об'єкта та умови його виробництва, експлуатації тощо. Цей метод дозволяє відкинути комбінацію, що не приймається.

- *Метод організуючих понять* Ф. Ханзена. Організуючі поняття – це систематизовані керівні матеріали, які полегшують вибір оптимального варіанта вирішення переважно технічного, винахідницького, конструкторського завдання. Вирішення завдання здійснюється шляхом синтезу, тобто комбінування елементів вирішення на основі аналізу організуючих понять та їх характерних ознак. На початку комбінування беруться до уваги найбільш важливі організуючі поняття, а найменш важливі викреслюються. Комбінування полегшується за умови використання таблиць, матриць або арифметичної форми запису (наприклад, $1.1. + 1.3. + 3.1. + 4.6. + \dots$).

- *Метод ступеневого підходу до вирішення завдання* А. Фрейзера. Відповідно до вихідних положень методу, вирішення деяких складних проблем може здійснюватися на основі простого аналітичного підходу, за певною системою, що передбачає сім етапів: 1) кінцеві цілі; 2) причини; 3) ознаки технічного об'єкта, що свідчать про його недоліки, відхилення від нормального режиму функціонування (ці ознаки пов'язуються з можливими причинами); 4) перешкоди на шляху вирішення завдання; 5) засоби подолання перешкод; 6) модель завдання у формі графіка, креслення, схеми тощо; 7) перевірка правильності вирішення.

- *Система творчого пошуку КАРУС* В. О. Моляко. Система КАРУС у стислому вигляді передбачає використання та відпрацювання п'яти основних стратегій: комбінаторних дій

(комбінування), пошуку аналогів (аналогізування), реконструктивних дій (реконструювання), універсальної стратегії, стратегії спонтанних підстановок.

Стратегії здійснюються за допомогою конкретних дій, що утворюють певну тактику – інтерполяцію, екстраполяцію, редукцію, гіперболізацію, дублювання, розмноження тощо. Як додаткові засоби стимулювання можуть використовуватись прийоми створення утруднених умов – часових обмежень, раптових заборон, швидкісного ескізування, нових варіантів, абсурду, ситуаційної драматизації тощо.

- *Метод інверсології* А. Ф. Есаулова, який базується на використанні психологічних особливостей творчого мислення під час пошуку ефективних технічних рішень. Він дозволяє успішно долати стереотипи, «глухі кути», інерцію мислення. Метод охоплює чотири операційних рівні вирішення науково-технічних завдань: а) інверсійне поєднання та розчленування об'єктів як початкова стадія творчої діяльності, що характеризує певну впорядкованість щодо незалежних об'єктів; б) інверсійне суміщення, яке здійснюється вже не як поверхове об'єднання вихідних об'єктів, а як процес більш глибокого взаємного поєднання їх структурних елементів між собою; в) інверсійне заміщення, за допомогою якого об'єкти можуть бути заміщені один одним таким чином, що деякі елементи їх виносяться за межі системи; г) інверсійне обертання, завдяки чому об'єкт залучається до інших систем, зв'язків і виявляє нові корисні функції при мінімальних своїх перетвореннях.

Ж.Психофізіологія:

- *Метод психофізіологічного доповнення творчого потенціалу* представників різних типів темпераменту при вирішенні творчих задач, який полягає у такому комплектуванні групи, коли в неї входять: холероїди з малою контрольованою здатністю до імпульсивної генерації численних ідей; сангвіноїди з амбіційністю і високою продуктивністю при висуванні рішень; меланхоліди з чутливістю, емоційністю, тривожністю в обговоренні творчих думок; флегматоїди з критичним мисленням, запереченням, що необхідно для відбору нових ідей; врівноважені, які здатні до встановлення балансу в процесі продукування необхідних результатів.

З.Психосоматика:

- *Метод А.Ейнштейна*, коли творчі ідеї народжуються так би мовити на кінцівках пальців, як це було у великого мислителя при грі на скрипці; до цієї групи відносяться методи народження творчих думок в процесі прогулянок, на відпочинку, навіть уві сні.

Перелік подібних методів можна продовжити. Вчителю, керівникові гуртка, шкільному психологу, організатору виробництва необхідно враховувати, що методи активізації творчої діяльності потрібно використовувати цілеспрямовано, орієнтуючись на ті чи інші соціально- та індивідуально-психологічні якості особистості учня. Навчально-виховний та творчий ефект від

використання цих методів іноді виникає не відразу, а після тривалої та систематичної роботи з вирішення творчих завдань, виконання творчих проектів тощо.

Вказані методи розвитку учнівської молоді забезпечують, за умови кваліфікованого їх використання, її перехід у талановитість та геніальність дорослих, що визначає майстерність трудової діяльності професіоналів.

Упродовж останніх років використовують також інші методи організації творчої діяльності, що включені у програмоване навчання, кураторство, коучинг, комп'ютерні інформаційні технології, дистанційне навчання, застосовують різноманітні технічні засоби навчання – тренажери тощо.

14.Професійна діяльність практичних психологів і соціальних робітників як поліметодична психологічна діяльність

Професійна діяльність практичних психологів і соціальних робітників за визначенням є суто психологічною, психолого-педагогічною чи соціально-психологічною. Вона складається для практичного психолога із таких видів інструментально визначених видів цієї діяльності, як психопросвітницька, психодіагностична, психопрогностична, психорозвивальна, психоконсультативна, психотерапевтична, психореабілітаційна, психооздоровча та креативно- і продуктивно-психологічна тощо, тобто носить полі методичний характер. Для праці соціального робітника властива спрямованість на нормальний соціальний розвиток і самоактуалізацію особистості в конкретних суспільних умовах, на її плідну поведінку у громадянському суспільстві, на усунення соціальних конфліктів та встановлення партнерських міжособистісних стосунків між громадянами [106; 108].

Розглядаючи професійну психологічну діяльність практичного психолога та соціального педагога системи освіти, не можна не звернути увагу на її відверто методологічну природу, що виявляється в її майже повній відповідності висунутій раніше методологічній формулі «**Мотив–Предмет–Мета–Методи досягнення результату–Емотив споживання продукту**». Відмітимо, що всі види робіт спеціалістів психологічної служби, що передбачені існуючими офіційними документами, чітко класифікуються за цією формулою. Наведемо їх далі, зберігаючи їх оригінальне офіційне формулювання і майже не змінюючи послідовність їх наведення в офіційних документах [108, с. 337-339]:

А.Мотив. *Практичний психолог* навчального закладу бере участь у здійсненні освітньої, виховної роботи, спрямованої на забезпечення всебічного індивідуального розвитку вихованців, учнів, студентів, збереження їх повноцінного психічного здоров'я.

Соціальний педагог навчального закладу надає соціальні послуги, спрямовані на задоволення соціальних потреб вихованців, учнів і студентів; здійснює соціально-педагогічний супровід

навчально-виховного процесу, соціально-психологічний патронаж соціально незахищених категорій вихованців, учнів і студентів; сприяє соціальному і професійному визначенню особистості, дбає про професійне самовизначення та соціальну адаптацію молоді.

Соціальний педагог здійснює захист прав вихованців, учнів і студентів, представляє їх інтереси у службі у справах дітей, у правоохоронних судових органах.

Працівник психологічної служби повинен керуватися етичним кодексом психолога.

Б.Предмет. *Практичний психолог* проводить психолого-педагогічну діагностику готовності вихованця, учня, студента до навчання та сприяє їх адаптації до нових умов навчально-виховного процесу, допомагає у виборі навчального закладу згідно з рівнем психічного розвитку.

Соціальний педагог вивчає та оцінює особливості діяльності і розвитку вихованців, учнів і студентів, мікроклімату (класу чи групи), шкільного, студентського колективу в цілому, молодіжних та дитячих громадських організацій; досліджує спрямованість впливу мікросередовища, особливостей сім'ї та сімейного виховання, позитивного виховного потенціалу соціального середовища та джерела негативного впливу на вихованців, учнів і студентів.

Працівник психологічної служби повинен дотримуватися педагогічної етики, поважати гідність вихованців, учнів, студентів, захищати їх від будь-яких форм фізичного або психічного насильства.

Він має зберігати професійну таємницю, не поширювати відомостей, отриманих в процесі діагностики або колекційної роботи, якщо це не може завдати школи вихованцеві, учню, студенту чи їх оточенню.

В.Мета. *Практичний психолог* розробляє та впроваджує розвивальні, корекційні програми навчально-виховної діяльності з урахуванням індивідуальних, гендерних, вікових особливостей вихованців, учнів, студентів. Він сприяє вибору учнями і студентами професій з урахуванням їх ціннісних орієнтацій, здібностей, життєвих планів і можливостей, готує учнів до свідомого життя; здійснює превентивне виховання, профілактику злочинності, алкоголізму і наркоманії, інших залежностей і шкідливих звичок серед підлітків.

Соціальний педагог прогнозує на основі спостережень та досліджень посилення негативних чи позитивних сторін соціальної ситуації, що впливає на розвиток особистості вихованця, учня, студента чи групи; прогнозує результати навчально-виховного процесу з урахуванням найважливіших факторів становлення особистості.

Працівник психологічної служби повинен пропагувати здоровий спосіб життя, підвищувати рівень психологічних знань педагогічних працівників і батьків або осіб, які їх замінюють.

Він має постійно підвищувати свій професійний рівень.

Працівник психологічної служби повинен знати програмно-методичні матеріали і документи щодо обсягу, рівня знань, розвитку вихованця, учнів, студентів, вимоги державних стандартів до

забезпечення навчально-виховного процесу, основні напрями і перспективи розвитку освіти, психолого-педагогічної науки.

Г.Методи досягнення результату. *Практичний психолог* проводить психологічну діагностику і психолого-педагогічну корекцію девіантної поведінки вихованців, учнів, студентів.

Соціальний педагог дає рекомендації вихованцям, учням, студентам або особам, які їх замінюють, вчителям, викладачам та іншим особам з питань соціальної педагогіки, надає необхідну консультативну соціально-педагогічну допомогу дитячим і молодіжним громадським організаціям, вихованцям, учням, студентам, які потребують піклування чи перебувають у складних життєвих обставинах.

Соціальний педагог бере участь у формуванні навичок дотримання норм та правил поведінки, ведення здорового способу життя, у правоохоронних та судових органах.

Тривалість робочого тижня *практичного психолога та соціального педагога* визначається чинним законодавством з урахуванням типу навчального закладу.

Д.Емотив вживання. *Практичний психолог* формує психологічну культуру вихованців, учнів, студентів, педагогів, батьків або осіб, які їх замінюють, консультує з питань психології, її практичного використання в організації навчально-виховного процесу.

Працівник психологічної служби повинен будувати свою діяльність на основі доброзичливості, довіри, у тісному співробітництві з усіма учасниками педагогічного процесу.

Відмітимо ще раз ту особливість професійної психологічної (психолого-педагогічної та соціально-психологічної) діяльності практичного психолога і соціального педагога, що вона логічно «розкладається» по всіх п'яти компонентах методологічної формули діяльності і розкриває її функціональний сенс. Професійну психологічну діяльність практичного психолога і соціального педагога можна вважати «діяльністю психологічних діяльностей», оснащеною «методами психологічних методів». При цьому слід підкреслити, що ми майже не змінили текст і порядок наведення відповідних процитованих тут пунктів Положення про психологічну службу системи освіти України [108, с. 337-339]. Показовим у методологічному плані є те, що серед документів, які регламентують роботу психологічної служби системи освіти України є численні, фактично методологічно слушні, інструкції щодо складання, приміром, плану роботи практичного психолога і соціального педагога, щодо діяльності методистів практичної психології і соціальної роботи, спеціальне положення про експертизу психологічного і соціологічного інструментарію, застосовуваного у навчальних закладах Міністерства освіти і науки України, кваліфікаційні вимоги до практичного психолога і соціального педагога, Етичний кодекс психолога тощо [106, с. 316-486]. Разом з тим, проблема будови і функціонування професійної психологічної діяльності потребує свого подальшого вивчення.

15. Психологічна діяльність особистості як центральна для сукупності предметних діяльностей та життєдіяльності людини

Необхідно визнати слушною відому думку Г.С.Костюка про те, що усі різноманітні види діяльності людини – соціальної, економічної, політичної, наукової, педагогічної – реалізуються через психіку людини, через психологічну діяльність особистості. В цьому плані психологічна діяльність особистості є центральною, визначальною, детермінальною, креативною по відношенню до інших видів предметної діяльності, вона виступає як певний стрижень функціонування психіки людини [64].

Слід відмітити, що запропонована нами методологічна формула психологічної діяльності отримала, в цілому, ґрунтовне підтвердження, право на існування у попередніх розділах посібника. Тому психологам слід приділити цьому факту значно більше уваги. Повторимо це ще раз: психологічна діяльність особистості, якщо послідовно виходити із першого закону культурно-історичного розвитку вищих психічних функцій, тобто закону опосередкування, може бути стисло представлена як така, що включає наступні компоненти: мотив – предмет – мета – метод досягнення результату – емотив переживання, вживання та споживання продукту у безпосередній чи опосередкованій формі в умовах розподілу праці та громадянської поведінки. Результатом психологічної діяльності особистості є особливі духовні продукти, що покращують, з одного боку, в цілому, особистість та її предметну дійсність, а з іншого боку – формують різноманітні особистісні новоутворення, необхідні для ефективного здійснення подальшої психологічної діяльності. Остання виступає також універсальним психологічним інструментарієм удосконалення інших видів предметної діяльності, які у сукупності реалізують цілісну життєдіяльність людини, психологічно підтримують її життя.

Детермінація здійснення і розвитку психологічної діяльності як складової інших видів предметної діяльності формується і відбувається у просторі, що, за влучним виразом О.М.Леонтьєва, неперервно розширюється, і у часі, що поступово розсуває свої межі у минулому, теперішньому та майбутньому. Просторово-часова детермінація складається відповідно до досвіду минулого (потреби і **мотиви**), оцінки сучасного стану (наявний **предмет** потреби й мотиву) та прогнозування майбутнього результату і продукту (**мета**), що запускає процес пошуку чи формування відповідного операційного інструменту, **методики** досягнення передбаченого таким чином результату та визначеного його якостями **емотивом** переживання, вживання та споживання в умовах розподілу праці психологічного продукту. Особливо важлива життєва спрямованість психологічної діяльності. Саме цей аспект даної проблеми свідомо чи підсвідомо обговорювався у свій час у вітчизняній психології в дискусії про природу переживання, розпочату дослідженнями Ф.Є.Василюка [23].

Про це свідчить також процес психологізації існуючих видів професійної діяльності людини у XX столітті, що забезпечило науково-технічний прогрес цивілізації і відбилося на галузевій структурі наукової психології. До неї входять зараз такі галузі, як соціальна психологія, економічна психологія, психологія праці, юридична психологія, інженерна психологія, військова психологія, авіаційна психологія, космічна психологія, політична психологія, медична психологія, екологічна психологія тощо. Ступінь психологізації цих професійних діяльностей в кожному випадку різний, вона охоплює різні етапи становлення і складові вказаних професій. Психологізація різних сфер життя відбувається у різних формах, приміром, у формі психологічного супроводу або психологічного обслуговування їх здійснення шляхом психологічної просвіти, психодіагностики, психологічної прогностики, психологічного розвитку, психологічного консультування, психотерапії, психореабілітації тощо.

Разом з тим, існують і справжні симбіотичні, синтетичні форми психологізації, коли утворюються нові психологізовані види предметної діяльності, а через це – життєдіяльності та самого життя людини. Найбільш відомим прикладом цього є симбіоз психології з педагогікою, коли психологічна діяльність поєднується із педагогічною діяльністю й утворюється цілісна психолого-педагогічна діяльність на професійному рівні її виконання. Цей феномен існує зараз у формі психопедагогіки, початок і становлення якої можна вбачати ще у становленні педології, у культурно-історичній психології Л.С.Виготського та його послідовників, у психопедагогічній теорії та практиці Е.Стоунса, він інтенсивно реалізується у сучасній педагогічній та віковій психології та у сучасній практичній психології тощо.

Симбіоз психологічної діяльності з педагогічною діяльністю відбувається шляхом поєднання, а іноді і злиття, їх компонентів. Якщо використовувати компоненти методологічної формули діяльності особистості, то мова може йти про інтеграцію таких компонентів, як:

Мотив (особистість) + **Предмет** (різні аспекти особистості в їх наявному вигляді) + **Мета** (прогноз результативного розвитку властивостей особистості як здібностей та їх ефективного функціонування) + **Метод** досягнення гуманістичного результату (більш досконалої особистості) + **Емотив** використання здобутих якостей особистості для покращення життя.

При такому розумінні симбіозу психологічної діяльності з іншими видами предметної діяльності, вона постає як детермінована жорстокою життєвою необхідністю. Іншого і не може бути в ситуації глобальної кризи, неперервних війн, масового знищення людей... Мільйони жертв нескінченних військових конфліктів, антитерористичних операцій, технічних катастроф, транспортних аварій, суїцидів тощо - начебто ставлять мільйони запитань про пошук дійсних шляхів порятунку людства. І знаходять відповідь у зверненні до людської душі, до її духу, до «Я» особистості. Необхідність високоорганізованої психологічної діяльності полягає в її місії неперервного гуманістичного піднесення своїм духовним продуктом усієї сукупності предметних

діяльностей і суспільно-громадянської поведінки, в цілому, – життєдіяльності особистості, а через неї – і усього життя людини. Тому таким необхідним видається нескінченним поколінням митців, релігійним діячам і вченим одухотворення світу саме через гуманістичну спрямованість людської душі, особистості та її психологічної діяльності.

16. Духовність особистості як спосіб гуманізації та піднесення життя людини

Поняття духу, духовності вперше з'явилися у давнину в мистецтві та релігії і тільки після цього, усього декілька століть тому назад, стали предметом розгляду в науці, де й дотепер мають неоднозначне трактування.

Першими проявами духовності можна вважати наскальні малюнки, приміром, на стінах печер Кам'яної могили поблизу Мелітополя, пісні та міфи стародавніх людей, що з'явилися декілька десятків тисяч років тому назад і були виявлені археологами на залишках гончарних виробів, знайдених у місцях їх проживання – стоянках, печерах тощо. В них було відображене у художніх образах доступне ще для первісної особи розуміння світу і життя людини в ньому. З часом саме ці художні образи Світу, Життя та Людини постануть базовими духовними цінностями мистецтва [168]. Естетична духовність з самого початку існування людства виконувала очевидну функцію самозбереження, орієнтації у дійсності, передачі від покоління до покоління певних цінностей і покращення на їх основі буття людини в умовах жорстокого світу і боротьби за виживання в агресивному середовищі.

Релігійне тлумачення Духу Святого набуло свого викладу у релігійних трактатах та Біблії. Він займає своє місце у святій Трійці – Бог Отець, Бог Син, Бог Святий Дух – і має очевидне божественне походження, найвищий сенс. Пізніше у християнстві утвердилися такі релігійні духовні цінності, як Віра, Надія, Любов.

Наукові погляди на дух формувалися у працях філософів, таких як Гассенді, Декарт, Мальбранш, Спіноза та ін. [2]. Вже Спіноза обстоював думку про єдність духу і тіла, як і взагалі ідеальних і матеріальних об'єктів, про свободу і чесноти духу, про мету духу. Цією метою є *«пізнання єдності, котру він має з цілою природою..., його вищим благом і вищою доброчесністю є пізнання бога. Бо вище, що дух може піднести, є бог, тобто абсолютно безкінечна істота, без якої ніщо не може ані існувати, ані мислитися... Абсолютна чеснота, або сила духу, тому є пізнання, але вище, що може розуміти дух, є бог, тобто вища доброчесність духу полягає у пізнанні бога. Тому пізнання і любов бога як наше вище благо є остання мета духу...»*. Як стверджує Л.Фейєрбах, Спіноза вважав, що до *«самої сутності людського духу належить те, що він має адекватне пізнання про вічну і безкінечну сутність бога»*, характеризується своїм безсмертям,

буттям, об'єктивністю, має певні види (мислячий, релігійний, створений, людський), а також – зіставлений з душею [168].

Змістовну характеристику духу подав у «Філософській пропедевтиці» Г.В.Ф.Гегель [36]. Можна зафіксувати два важливі моменти феноменології духу Гегеля, які полягають у його суб'єктності та всеосяжності. Перший момент визначається суб'єктною природою людського мислення, якому відповідає суб'єктність його продукту, духу, що може бути цілісним, народним, всеосяжним, якщо кореспондується із суб'єктністю форм і засобів трансцендентності та суб'єктністю усіх представників народу... Духовність виступає при цьому конститууючим фактором єдності народу. Гегель уточнює своє визначення духу у наступних формулюваннях: «дух, що розглядається сам по собі, 1) може бути зрозумілим у своєму *«природному наявному бутті*, у своєму безпосередньому зв'язку з органічним тілом і у своїй похідній від цього залежності від афекцій й станів тіла; займається цим *антропологія*; 2) як такий, що являється, а саме тому, що він в якості суб'єкта відноситься до усього іншого як до об'єкту, дух є *свідомість* і уявляє собою предмет *феноменології духу*; 3) як дух, узятий відповідно **визначенням його діяльності в середині себе самого, він є предметом психології**» (підкреслено нами – Р.В.). В контексті висловлювань Гегеля, душа породжує, творить дух, а також і сприймає, зберігає, систематизує, примножує, передає і трансцендентує (тобто виходить за межі свідомості і пізнання – Р.В.) його [36]. Тобто дух вже у працях теологів і філософів виступає як методологічна категорія, як засіб пізнання, як спосіб існування людини, як незаперечна сила піднесення життя людини до рівня бога.

Ще один аспект стосується зближення понять духу, душі з поняттям особистості у різних творах філософа, що дає підстави говорити про певну тотожність особистості з душею і духом. Гегель розглядає такі види духу, як реальний дух (держава), вже згадуваний народний дух, практичний дух, дух цілого, всеосяжний світовий дух, релігійний дух, які мають своє специфічне організаційне життя, зовнішні зв'язки, принципи і закони, форми. На його погляд, дух у чистому своєму вираженні представлений у мистецтві в його індивідуальній своєрідності, із субстанціональним змістом і формою народної фантазії. Релігійний дух визнається філософом абсолютним духом, істиною «для всіх людей», наголошуючи при цьому, що «сутністю істинної людської волі є *любов*». Світовий дух може, на його думку, «керувати часом», він є «*рух у самому собі*», як певною мірою «незалежний від пізнання» [36].

Гегель наводить унікальні характеристики духу, пов'язуючи його з «*кругообігом самого абсолюту, який став духом, як такий, як народжена цілісність, як дух, як свідомість, ... як створення, що народжує своє становлення для себе самого як вже створеного...*». При цьому «*наука домінує над вірою та її підходом, покладається на себе як дух і приходить до себе як дух*. Утворення і науковий розвиток цього світогляду такі, що вона (*наука* – Р.В.) завжди залишається

духом, не втрачає дух і в якості такого духу, що не втратив себе, робиться *для себе* іншим і знову себе набуває». Природа духу потаємна, «все темно для людського духу, і він є загадка для самого себе», але є чистим і високим, що притягує до себе, оскільки «дух панує над світом за допомогою свідомості. Це його інструмент...». Саме дух забезпечує прогрес людства, включаючись у тотальний процес творення і продукування культурних, наукових, технологічних цінностей [36].

У філософському словнику за редакцією І.Т.Фролова поняття духу (лат. *Spiritus* – дуновіння, тонке повітря, дихання, запах) розуміється у широкому сенсі, як «поняття, тотожне ідеальному, свідомому, на відміну від матеріального начала; у вузькому сенсі однозначне з поняттям мислення. Виділяють суб'єктивний і об'єктивний дух... Духовне є особливий, вищий результат матеріальної суспільно-історичної практики людей; за словами Енгельса, мислячий дух – «вищий світ» матерії. Духовне життя суспільства – виступає як відображення суспільного буття. Водночас воно активно діє на суспільне життя, на практичну діяльність людини». Головним в цьому визначенні вважається визнання духу результатом матеріальної суспільно-історичної практики людей, який зворотним шляхом діє на цю практику. Дух має об'єктивний і суб'єктивний вимір, пронизує обидві ці реальності. «Духовне виробництво – поняття, уведене Марксом для характеристики виробництва ідей, знань, уявлень, художніх цінностей. Є складовою суспільного виробництва, що уявляє єдність матеріального і духовного виробництва; залежить у кінцевому рахунку від матеріального виробництва, визначається його базисними стосунками... Духовне виробництво має історичний характер, представляючи собою духовну діяльність, що має певні суспільні форми. Творча діяльність у сфері духовного виробництва органічно пов'язана зі спадковістю, оскільки лише сприймаючи спадок і заново оцінюючи його, люди набувають здатність творити самі. Витвори культури, представлені в матеріалі, мові, мають бути відтворені новими поколіннями, включені в їх діяльність... Виділяють дві форми духовного виробництва: функціонально задану й універсально-спадкову... Душа – термін, що використовується як синонім терміну психіка... внутрішній світ людини...» [168]. Можна сказати, що душа і дух пов'язані між собою як механізм і функція, як процес виробництва та його ідеальний результат.

Відомий український педагог С.У.Гончаренко розуміє дух як: «1) філософське поняття, яке означає ідеальне, безтілесне начало, на відміну від матеріального, тілесного начала. Питання про співвідношення духу і матерії – основне питання філософії. Визначення первинності матерії, вторинності духу – визначальна риса матеріалізму, визначення першоосновою світу духу – визначальна риса ідеалізму, спіритуалізму. 2) У релігії «дух святий» – третя особа святої трійці. 3) Переносно – внутрішній стан, моральна сила людини, колективу». Відповідно до цього, духовні цінності С.У.Гончаренко розуміє як «витвори людського духу, зафіксовані у здобутках науки, технології, мистецтва, моралі, культури. Людина духовна тією мірою, в якій вона задумується над цими питаннями і прагне дістати на них відповідь. Втрата духовності рівнозначна втраті

людяності. Формування духовних потреб, духовної культури особистості є найважливішим завданням виховання [41].

Духовна культура особистості характеризується розвинутими вищими духовними цінностями, серед яких філософи роблять акцент на ідеали Добра, Краси та Істини. Згідно з поглядами спеціалістів, існує тісний зв'язок між ними, а також певне їх поєднання з наведеними мистецькими цінностями Світу, Життя та Людини, та релігійними, християнськими духовними цінностями Віри, Надії, Любові, які відповідають вищим канонам Церкви.

Проблемі духовних звершень у праці присвятив свою книгу німецький пастор Ганц Шюрман, яка виходить за межі означеної в її назві «Духовна праця» проблеми і торкається важливих духовних аспектів організації трудової діяльності як головної, провідної для людини [193]. Г.Шюрман погоджується з думкою, що «кожний повинен зважити, що в духовних справах він зуміє зростати настільки, наскільки звільниться від самолюбства, власної (*егоїстичної* – *Р.В.*) волі та вигоди». Мотивація праці збагачується новими вищими духовними сенсами, що породжує цілковиту відданість їй, зосередження на ній... Наша праця, як стверджує Г.Шюрман, повинна в кожній хвилині «знову і знову бути одухотворена та керована любов'ю, яка обрала Бога та його волю. Тоді наша діяльність перетворюється у справжню працю, наше розсіяне діяння – у зібране творіння, наше майбутнє метушіння – у впорядковану поступовість». При цьому любов Христова виступає як внутрішній фактор духовної дії. Цьому сприяє духовне зростання, яке є процесом реалізації любові. «Любов Христова є дійсністю понад дійсностями. Любов Христова має власну «структуру», але і свої специфічні способи дії». Трояке служіння любов'ю Христа передбачає: а)будування любов'ю громади; б)зібрання людей праці словом любові; в)пасторально-братерське зібрання. Христос, знаходячись у центрі, перетворює своєю любов'ю громаду у літургійну спільноту, спільноту віри та духовну спільноту. Церков – це «союз любові», братство, яке утверджується через «прислугуючу» братню любов. Отже, як засвідчує Г. Шюрман, «уся наша діяльність повинна солідаризувати та стати служінням братньої любові» [193].

Важливим моментом розвитку духовності є визнання людиною своїх меж, більш того – цінності нашого людського обмеження, адже «наше життя, як таке, є обмеженим, але, незважаючи ні на що, воно є надзвичайно *повноцінним*». «Все, чого досягаємо нашою працею, завжди залишається обмеженим та стосується лише декого. Коли ж через Розп'ятого ми вступили у простір віддання себе, ми переступили границю та досягли Необмеженого. Хрест Ісуса поширює свою дію універсально на цілий світ. Наше діяння теж пошириться на цілий світ...». Завдяки духовності людина говорить «так» власному обмеженню – як зовнішньому (соціальне походження, оточення, професійна праця, провідники, домашні співжителі та співпрацівники, зневага та злий наговор), так і внутрішньому (наше духовно-релігійне життя з його обмеженнями, внутрішня безпорадність, обмеження душевно-духовного життя, дефекти психіки, інстинкти,

активна та пасивна потреба любові, межі темпераменту, межі фізичної присутності, вікові недуги та нарікання, пов'язані із віком тощо). Зазначені положення Г.Шюрмана про духовну працю як на долавання обмежень можна перенести на будь-яку професійну працю [193]. При цьому постає проблема перекладу запропонованих ним духовних рекомендацій з релігійної на наукову мову, врахування при цьому специфіки релігійного і світського життя, зокрема й освіти, релігійно орієнтованої і науково спрямованої психологічної та педагогічної праці. Ці думки корисні для глибшого розуміння духовної сутності праці молоді і дорослих працівників.

У статті Р.М. Охрімчук в *«Енциклопедії освіти»* визначається поняття духовності як «категорія людського буття, якою виражається його здатність до самотворення та творення культури [50]. Духовність є вищим рівнем розвитку особистості, на якому основними мотиваційно-смісловими регуляторами її життєдіяльності є вищі людські цінності. Це рівень найбільш зрілої і відповідальної (перед собою та іншими) особистості, здатної не тільки пізнавати та відображати навколишній світ, а й творити його». Іншими словами, духовність має акмеологічний, аксіологічний, онтологічний та креативний виміри. Автор статті відмічає, що з самого початку наукового аналізу духовності наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття духовність «пов'язувалася із системою цінностей особистості та її здатністю до цілепокладання. Відзначалося, що духовність внутрішнього світу особистості не є вивідною із даної суми елементів, а має як засаду сукупність смислових зв'язків між ними. Спільними у різних підходах до аналізу категорії духовності є визнання її зв'язку із надіндивідуальними смислами й цінностями, божественними чи космічними силами». Автор зазначає, що нині є необхідність у новому прочитанні ідей духовності релігійних мислителів. Адже, «засадничі положення філософії духовності актуалізують духовність як основу людського буття. Людина вращена у світ, а світ – у неї. Цей олюднений світ досягається через духовність людини, буття якої є своєрідною реальністю, що глибинно пов'язана з буттям космічним». Р.М.Охрімчук вказує також, що духовність була предметом розмірковувань великого народного мислителя, просвітителя і письменника Г.Сковороди, який уособлював своїм життям прагнення до «духовної свободи особистості мандрівного філософа». Він протиставляв світ духовності (її роль у пізнанні зовнішнього світу через пізнання себе, вимірюваного себе), багатство і силу духу, світу бездуховності, який утворюють людські пристрасті, розбещеність, нестриманість. На думку Г. Сковороди, духовність і бездуховність певною мірою протиставлені у поняттях культури і натури. Духовність об'єднує загальнолюдські, трансцендентні цінності, забезпечує «злиття людини із космічною світобудовою, розширює «кут зору» зрілої, вільної і відповідальної особистості, яка, займаючи позицію «над», «не боїться виконувати, як Г.Сковорода, «просту роль» [50].

Р.М.Охрімчук наводить думки М.Бердяєва про те, що «головним атрибутом духовності є свобода, яка виявляється у творенні себе та культури», О.Лосєва – про «її творчий і

трансцендентуючий характер», що «вона пов'язана з міфотворенням, з гармонійним поєднанням ідеального і матеріального начал античного Космосу...», і В.Ортеги-і-Гассета про те, що «духовність є засадою життя як космічного альтруїзму, що існує як постійне переміщення від життєвого «Я» до «Інших». Як вказує автор даної статті «Енциклопедії освіти», у пострадянській українській філософії осмислення феномену духовності здійснюється через її розгляд «як онтологічного осереддя людини та її осмислення через віру, надію, любов, святість (Шинкарук, Кримський), а також через поновлення в аналізі духовності тенденцій вітчизняної філософської думки (Г. Сковорода, П. Юркевич)». Важливою видається думка Р.М. Охрімчук, що «в історичному плані осмислення духовності відбувається переважно у контексті асиметричних дихотомій: дух – матерія, духовне – матеріальне, душа – тіло, духовність – бездуховність тощо. Наслідки дихотомічного розчленування відображались і в інших наукових сферах і суперечках «своїх» і «чужих» між представниками різних конфесій, «високого» і «низького» в культурі, мистецтві, «натури» та «культури» в педагогіці, «еліти» та «простої людини» у соціології тощо. Контекст «асиметричних дихотомій» продовжує залишатися значущим і в сучасних дослідженнях духовності та пошуках методологічного підґрунтя для її розвитку в особистості» [50].

Перспективним для розуміння природи духовності є розгляд принципових відмінностей і спільних характеристик між членами відомої тріади «дух – душа – тіло». В цьому плані дуже інформативною є інтерпретація даної проблеми відомим вченим-лікарем, професором В.Ф. Войно-Ясенецьким, який водночас був священником і мав церковне ім'я Святителя Луки. Розглянемо його погляди на цю проблему. У своїй книзі «Дух, душа і тіло», написаній після другої світової війни, релігійний мислитель і вчений, медик, психолог, педагог, філософ, обговорює проблему духу, душі та тіла в широкому контексті природознавства, зіставляючи дух з рослинним, тваринним світом, пов'язуючи дух з мозком, з душею тварин і людей, вказуючи, що дух не безумовно зіставляється з душею і тілом, що існують трансцендентні духовні здібності, що дух міститься як у природі, так і у внутрішній людині, що дух характеризується безсмертям тощо [150]. Святитель Лука виходить у своїх міркуваннях з віри в існування чисто духовної енергії, котру він вважає «первісною і першоосновою» всіх фізичних форм енергії, а через них і самої матерії. Як підкреслює богослов і вчений, серед різних органів людського тіла саме «серцем здійснюються вищі функції духу людського – віра в Бога і любов до Нього». Войно-Ясенецький не відмовляється від мозку як органу душевної діяльності, підкреслюючи, що «серце тому – другий орган спрямування, пізнання й думки... Якщо серце позбавлене Божої благодаті і не сприймає зі світу трансцендентного навіювання Духу істини і добра, а відкрите до сприймання духу зла, неправди, гордості, то безумство народжується і живе в ньому». Войно-Ясенецький зазначає, «що тіло і дух взаємно підпорядковуються одне одному. Це тому, що звикли змішувати поняття «розум» і «дух». Розум, зрозуміло, не дух, а лише вираження, прояв духу. Ум відноситься до духу, як частка до

цілого. Дух значно ширший за ум, але внаслідок нашої незмінної інтелектуалістичної концепції ми бачимо в розумі весь дух» (Франк Герман)».

Святитель Лука стверджує, що вищими формами духовності є «релігійність, моральне почуття, філософське і наукове мислення (*мислі, ідеї* – Р.В.), тонка художня й музична спрямованість». Пізніше він говорить, що «характер – один з найважливіших духовних проявів душі і тіла». Важливим є його твердження про те, що психотерапія, яка полягає у словесному, вірніше, духовному впливі лікаря на хворого – загальноприйнятий, такий, що часто дає прекрасні результати, метод лікування багатьох хвороб». До числа духовних Святитель відносить чудеса, чудесні зцілення. «Духовне діє на матерію тіла через нервову систему – орган психіки... Дух не тільки творить форми матеріальних тіл, спрямовуючи і визначаючи процес розвитку, але може сам приймати ці форми – матеріалізуватися». В.Ф.Войно-Ясенецький використовує поняття екстеріоризації духу, завдяки чому дух може мати існування окремо від тіла і душі. Це доводиться, на його думку, фактом передачі спадково духовних властивостей батьків дітям. Тобто можна казати «про спадковість саме духовних властивостей, а не душевних». Це свідчить про відділення духу від душі й тіла. З цього випливає визнання трансцендентальних духовних здібностей і взагалі понадприродних здібностей духу, приміром, віщих снів. Людина володіє здатністю духовного погляду у минуле і майбутнє, у зовнішній та внутрішній світ. Для прояву духу немає ніяких норм часу, не потрібна ніяка послідовність і детерміністській зв'язок відтворення у пам'яті пережитого, необхідного для функціонування мозку. «Дух одразу обіймає усе і миттєво відтворює все в його цілісності». Святитель Лука наводить слова Ріше: «Дух може працювати без відома свідомості про його роботу; дуже складні інтелектуальні операції проходять повз нашої свідомості. Цілий світ невідомих для нас ідей тремтить у нас» [150].

В розділі «Про внутрішню людину» В.Ф.Войно-Ясенецький стверджує, що «майже у всіх людей, навіть найменш чутливих, є здатність пізнання інша, ніж пізнання п'ятьма органами чуття. Чим вище духовність людини, тим яскравіше ця здатність вищого пізнання. За деяких особливих умов у людей, вищою мірою чутливих, вона проявляється із надзвичайною силою в яснобаченні, передчутті і пророчому передбаченні у невідомому й таємничому шостому чутті, яким вони дізнаються багато чого про людей через речі, які належать їм. ...У більшості цих фактів є те спільне, що вони були виявлені у неформальних станах організму і, передусім, мозку. Цей стан гіпнозу, сомнамбулізму, лихоманкового обряду, медіумізму. Але не завжди». Що це означає, запитує вчений і святитель? І відповідає: «що для прояву трансцендентальних здібностей нашого духу, для виявлення понадсвідомості необхідно, щоб згасла або, крайньою мірою, значно послабшала нормальна, феноменальна свідомість». В.Ф.Войно-Ясенецький наводить відповідні думки І. Канта: «можна вважати майже доведеним чи легко можна було б доказати, ...що людська душа в цьому-то її житті знаходиться у нерозривному зв'язку з усіма нематеріальними істотами

духовного світу, що вона поперемінно діє то в одному, то в іншому світі і сприймає від цих істот враження, котрі вона як земна людина, не усвідомлює до тих пір, доки все перебуває благополучно (тобто, доки вона насолоджується світом матеріальним» [150].

З цих міркувань І. Канта і В.Ф.Войно-Ясенецького ще слід зробити висновки науковій психології – вони ставлять нові запитання і виокремлюють у традиційних проблемах незвичайні аспекти, зокрема методологічні. Приміром, чи виникає у психіці з розвитком духовності новий функціональний орган, який відповідає за сприйняття, збереження і творення духовного світу? Чи є творчість своєрідною духовною функцією такого органу? В цьому плані можна по-новому зрозуміти природу творчості, розробити принципово нову духовну теорію творчості і тим самим пояснити, приміром, такі загадкові явища творчості, як інсайт, осяяння тощо. Так, цікавим є думки Святителя Луки про безсмертя духу людського – він вважається ним таким, що безсмертний «як всі безсмертні, ангельські духи». Сутність поглядів В.Ф.Войно-Ясенецького на безсмертя духу полягає у його переконанні в тім, що «дух людський має спілкування зі світом трансцендентним, вічним, живе в ньому і сам належить вічності» [150]. Ці ідеї ще потребують свого глибшого наукового розуміння, проте вже зараз очевидно, що вони можуть мати пряме відношення до вивчення проблеми життя особистості.

Отже, існуючі дані свідчать про стійкі тенденції до синтезу наукового і релігійного поглядів на дух, духовність, духовний потенціал, духовну культуру, які демонструють богослови, філософи, психологи і педагоги минулого і сьогодення. Так, український психолог М.В.Савчин здійснив оригінальну спробу християнської інтерпретації досягнень психологічної науки, зокрема гуманістично спрямованої, при аналізі проблеми духовного, ґрунтуючись на відповідних богословських і філософських даних, опертих на спадщину святих Отців Церкви, як Східної, так і Західної [149]. Він стверджує, що духовне виражається через психічне, але сама психіка (душа) не включає духовність як складову». М.В.Савчин диференціює поняття «дух» і «душа», «духовне» і «душевне» («психічне»), «особа» (як вічне начало) і «особистість» (як душевне утворення), «духовне» і «моральне», «самосвідомість» і «Я-центр», визначає поняття «духовний потенціал людини». Душа розглядається вченим як орган духовного. Центральним же «органом духовного життя визнається Я особистості. М.В.Савчин пропонує шляхи діагностики, виховання і самовиховання духовного потенціалу людини. Заслужовують на увагу перераховані вченим завдання психології, серед яких чи не найважливішим є «пропонувати спосіб життя та засоби, що пробуджують Віру, Надію і Любов», щоб «...завдяки розуму розвивати і підтримувати в собі та інших людях найбільший Божий дар на землі – Життя» [149]. В цій пропозиції методологія наукової психології підноситься до свого божественного визнання.

Відомий український психолог М.Й.Боришевський розглядає духовність як одну із характеристик людини як особистості, як активного суб'єкта міжлюдських взаємин, в якій

опосередковано чи безпосередньо виявляються особливості ставлення людини до інших людей, явищ навколишньої дійсності, себе [20]. Він вважає, що «думка про можливість і доцільність психологічного вивчення духовності переконливо підтверджується за умови переведення наукового розгляду цього феномену в контекст психології особистості». Дослідження духовності в цьому контексті передбачає вибір одиниці аналізу цього феномену, в якості якої слугують «ціннісні орієнтації, які безпосередньо чи опосередковано пов'язані з моральністю. Внутрішні моральні інстанції особистості є тим еталоном, за допомогою якого можна визначити наявність і ступінь розвинутості духовності в людині. Чим тісніше пов'язаний зміст ціннісних орієнтацій з моральністю, чим вагоміший у них зв'язок із категорією добра, справедливості, тим вищим може бути рівень духовності». Як підкреслює М.Й.Боришевський, «духовно довершена особистість – це наслідок тривалої, наполегливої праці людини над собою, спрямованої на поступове самовдосконалення, свідоме вибудовування себе з метою наближення до обраного ідеалу, в якому гармонійно поєднуються високі людські чесноти, що дає змогу реалізувати себе і відчувати повноту людського щастя» [20].

Львівський філософ і педагог В.Д.Онищенко вважає актуальною розробку спеціальної дисципліни – ноології – як сучасної філософії духу і духовного пізнання [105]. Остання має доповнювати традиційну гносеологію та епістемологію. З іншого боку, він відмічає, що поряд із психологією як вченням про душу, про «людську душевність», має розвиватися ноологія як вчення про дух, про «ноос» як духовну сутність людини як образа і подоби Божої. Вчений провів ноологічний аналіз тріади «дух-душа-тіло», розглядаючи дух як фундаментальний принцип самосвідомості та творчо-вольової активності людини. Він запропонував категоріальний лад ноології та визначив основоположні духовно-пізнавальні здатності людини. Цікавими є його уявлення про тріадний категоріально-структурний синтез ноології, який представлений автором у вигляді трьох тріад (парадигм): а)тріада раціональності – інтуїція, уява, розум; б)тріада естетичності – любов, радість, надія; в)етична тріада (парадигма) – як етичність природо-, людино- і бого-пізнання (ноологічні принципи волюнтаризму, фідейзму і моралізму).

У фундаментальних психологічних дослідженнях Е.О.Помиткіна щодо проблеми духовного розвитку особистості духовність трактується як «специфічно людська якість, що характеризується усвідомленням загальної єдності й зумовлює прагнення людини до гармонії внутрішнього і зовнішнього світу, спрямовує особистість до реалізації у власному житті ідеалів Добра, Краси та Істини». Духовний розвиток, на відміну від психологічного, зосереджений на найбільш сакральних глибинних утвореннях людського «Я», на ідеалах, ціннісних орієнтаціях, життєвих смислах і позиціях людини. «Царство Боже – проголошує Христос – всередині вас є». Його досягнення тотожне досягненню вищої самосвідомості, ідентифікації себе з духом, який набуває своєї об'єктивності в особистості. Узагальнюючи концептуальні положення досліджень різних

авторів та власного вивчення проблеми, вчений стверджує, «що і в індивідуально-психологічному, і в еволюційно-історичному вимірі духовний розвиток інтегрує попередні психічні функції людини. При цьому фізична енергія сублімується в емоційну; емоційний потенціал регулюється обмірковуваннями, інтелектуалізацією емоцій; інтелект скеровується свідомістю, цілісною спрямованістю і волею особистості, яка є атрибутом духовного «Я» людини. Отже духовність являє собою вершинне новоутворення особистості, оскільки містить у собі складні емоційні, вольові, інтелектуальні та моральні компоненти» [122].

Таким чином, синтез мистецького, релігійного та наукового тлумачення духу, духовності вже стає фактом, що сприяє більш глибокому змістовному розумінню складної психологічної реальності. Відданість вищим духовним цінностям утворює основу духовної культури особистості. Водночас, при тлумаченні духовної культури слід враховувати діалектику духу, для якої притаманні антиномії Світу та темряви, Життя та смерті, Людини й тварини, Віри та зневір'я, Надії та відчаю, Любові й ненависті, Добра і зла, Краси і потворності, Істини і брехні. Тому можна представити духовні цінності у вигляді наступної понятійної, антиномічної духовної генетичної «спіралі», в якій позитивні цінності мають домінувати над негативними і утворювати її гуманістичний варіант, як це показано нижче:

СВІТ-ЖИТТЯ-ЛЮДИНА-ВІРА-НАДІЯ-ЛЮБОВ-ДОБРО-КРАСА- ІСТИНА

темрява-смерть-тварина-зневір'я-відчай-ненависть-зло-потворність-брехня

Разом з тим, існують різні індивідуальні та соціальні комбінації вказаних цінностей, наприклад, коли позитивні цінності виступають у паритетних взаємозв'язках з негативними – це так званий «цинічний» варіант духовної генетичної спіралі:

світ-життя-людина-віра-надія-любов-добро-краса- істина

темрява-смерть-тварина-зневір'я-відчай-ненависть-зло-потворність-брехня

Існує також і третій загальний, варварський, варіант зіставлення між позитивними і негативними духовними цінностями:

світ-життя-людина-віра-надія-любов-добро-краса-істина

ТЕМРЯВА-СМЕРТЬ-ТВАРИНА-ЗНЕВІР'Я-ВІДЧАЙ-НЕНАВИСТЬ-ЗЛО-ПОТВОРНІСТЬ-БРЕХНЯ

Вище представлені лише три основні варіанти можливих комбінацій одухотворення особистості. Насправді ж їх значно більше, що ускладнює розуміння духовного світу особистості. Ситуація ускладнюється й тим, що в межах тріади «дух-душа-тіло» функціонують ще не зовсім вивчені сомато-психо-логічні закономірності, які мають відображати єдине людське одухотворене, одушевлене, органічне ціле. Це стосуються також її, тобто тріади, взаємодії із зовнішнім соціальним і природним макросвітом, медіамінісвітом самої особистості та її внутрішнім генетичним наносвітом. Наука тільки підходить до розкриття цієї різномасштабної цілісності з аналітико-синтетичних, конкретизуючо-узагальнюючих, індуктивно-дедуктивних, агломеративно-систематизуючих, хаотично-синергетичних, логічних і аналого-реконструктивно-комбінаційно-

спонтанних творчих дослідницьких позицій. Ці метазони взаємодії мають бути досліджені саме у духовно-душевно-тілесному плані.

В цьому вбачаються загальні психологічні й онтологічні основи розвитку духовної культури, духовності людини як представника будь-якої професії і, передусім, – психологічної та педагогічної. Педагогічні працівники і психологи у буквальному сенсі мають справу з духовними цінностями як складовими духу людської цивілізації, за допомогою яких програмують (з використанням різноманітних навчально-виховних програм, без чого немислима освіта) розвиток душі і тіла представників підростаючого покоління. В контексті такої історико-психологічної концептуалізації проблеми розвиток духовної культури педагогічного персоналу постає ключовим фактором функціонування системи освіти, її розуміння і розвитку у методологічному сенсі.

Духовна культура професійних психологів і педагогів реалізується завдяки особливій духовній методологічній діяльності, представленій такими компонентами-етапами, як: потребово-мотиваційний (мотив), інформаційно-пізнавальний (предмет), цілеформувальний (мета), операційно-результативний (метод) та емоційно-почуттєвий (емотив) - в цілісному контексті психолого-педагогічної праці освітнього персоналу як джерела духовності з її функціями – мотивом, предметом, метою, методами досягнення результату та емотивом споживання продуктів.

Таким чином, під поняттям духовності розуміється специфічна особистісна властивість, здатність людини, котра забезпечує результативний, продуктивний бік її психологічної діяльності – в процесі сприймання, засвоєння, збереження, актуалізації, породження, передачі і трансценденції вищих позитивних духовних цінностей, згрупованих у базові групи – Світу, Життя, Людини, Віри, Надії, Любові, Добра, Краси та Істини.

Мистецькі, релігійні та наукові духовні цінності тісно пов'язані між собою та протистоять негативним духовним цінностям. Вони здійснюються в історичному часі і просторі між особистістю та суспільством при переході від покоління до покоління – в межах цілісного, безкінечного та вічного, духовного світу людства.

Отже дух – це всеохоплююча сукупність норм, законів соціальної поведінки, потягів до спільності, ідеалів, смислів, ставлень, знань, ідей, значень, образів, уявлень, емоційних та інтелектуальних оцінок, критеріїв, почуттів тощо, які засвоюються і продукуються на рівні особистості її душею і керують через душу тілом, організовують саму душу, поведінку, працю людей, функціонування суспільства. Ця сукупність розвивається і створює єдине структуроване ціле, що виявляється у духовній атмосфері суспільства, накладає свій відбиток на весь предметний, соціальний та природний світ людини і людства. Формується духовність особистість як її властивість, здатність до утвердження високої якості життя, утвердження самого життя людини.

Відповідно до цього, духовна культура людства, що існує в момент народження дитини і утворюється вказаними духовними цінностями, формується спочатку через дорослих, котрі визначають напрям її розвитку як особистості, а пізніше стають предметом все більш самостійного засвоєння, асиміляції, збереження, використання, генерування, оновлення, трансценденції, поширення тощо. В науковій психології і педагогіці духовна культура займає особливе місце серед інших видів культури як вищий її вид. Духовна культура має бути зіставлена з такими явищами, що вивчаються у психології, як внутрішній світ, рефлексивний світ, картина світу, система знань, культурний простір, наративний світ,- та проаналізована у наступних вимірах: ідеальне-реальне, абстрактне-конкретне, індуктивне-дедуктивне, хаотичне-синергетичне, віртуальне та дійсне, поетичне й прозаїчне, словесне та ділове, опосередковане-безпосереднє тощо. Відповідно до цього, проблема розвитку духовної культури власне педагогічних працівників має складний і неоднозначний характер, що потребує виділення пріоритетів у вивченні найбільш важливих її аспектів. Але в усякому разі духовна культура є доцільним і необхідним породженням душі, її сукупним універсальним продуктом, яким удосконалюється функціонування душі і тіла людини і на цій основі її буття стає ефективнішим, прогресивнішим, гуманістичнішим.

Проблематика розвитку духовної культури, духовності особистості вносить у розв'язання актуальних проблем методології наукової психології та педагогіки принципово нові цивілізаційні аспекти. Духовні цінності виступають як ідеї всеєдності людства та внутрішньої інтеграції кожної особистості. Тому ці ідеї мають вищий аксіологічний статус, а відповідні до них духовні цінності – вищий пріоритет, у порівнянні з іншими цінностями, адже вони дозволяють розглядати людину з позицій вічності і безмежності духу, а її індивідуальне буття – як складову безсмертного і нескінченного життя людства. Поняття духовної культури може принципово збагатити психологічну науку, її розуміння не тільки як науки про душу, а як науки про душу і дух: при цьому душа асимілює, зберігає, використовує, породжує, транслює і трансцендентує духовні цінності у міжособистісному, суспільному, світовому просторі. Особливе місце при цьому займає питання про єдність мистецького, релігійного та наукового розуміння духовності особистості, її тілесно-душевно-духовної цілісності. При цьому особистість виступає як суспільний суб'єкт творчості, гуманізму, рефлексії, духовності як тілесно-душевно-духовне утворення, що творить духовні цінності, вносить їх у своє буття, удосконалюючи свою життєдіяльність і діяльність суспільства. У методологічному плані одухотворена таким чином особистість набуває величезної гуманістичної сили, виступає психологічним гарантом збереження і розквіту життя людства і кожної людини.

17.Перспективи розвитку методології наукової психології в ході виконання міждисциплінарної наукової програми «Особистість, суспільство, життя - XXI століття»

Мета програми: комплексне наукове вивчення та вироблення системних знань про гармонійний розвиток і функціонування особистості у суспільстві як духовно розвинуте, культурне, гуманістичне соціально-психолого-індивідуальне, діяльнісне творіння, в якому концентруються, зберігаються, примножуються, морально використовуються і через яке передаються і трансформуються з покоління до покоління неперервно зростаючі цивілізаційні можливості. Ця мета диференціюється у методологічному просторі на таких ієрархічних рівнях, як:

- філософсько-психологічний - вивчення суттєвих закономірних аксіологічних, духовних ознак особистості на вищому рівні узагальнення;
- загальнонауково-психологічний - дослідження природничо-наукових закономірностей становлення, будови й функціонування особистості як найскладнішої у природі соціально-психолого-індивідуальної за походженням "системи систем";
- теоретико-психологічний - найбільш узагальнене психологічне вивчення психічних якостей особистості в єдності й суперечності її соціальності й індивідуальності, дієвості й неперервного розвитку у суспільних і природних умовах;
- психолого-прикладний - пошук закономірностей побудови та функціонування спеціальних, професійних діяльностей особистості з метою розробки, проектування, удосконалення, оновлення особистості та її нових психологічних діяльностей;
- практико-психологічний - використання науково обґрунтованих психологічних знань, умінь, навичок, здібностей з метою розв'язання конкретних особистісних проблем людини;
- онтологічно-психологічний - сприяння вільному вибору конкретною особистістю свого життєвого шляху, форм творчої самодіяльності, громадянської поведінки, предметної діяльності у самоорганізованій сукупності суспільних та індивідуальних умов власного життя й культурно-історичного життя суспільства;
- академічно-психологічний – забезпечення навчання, виховання, професійної підготовки на усіх етапах життєвого шляху, від дитинства до похилого віку.

Вказані складові комплексної мети мають бути уточнені у ході обговорення спеціалістами.

Форми організації програми - міжнародна, державна, галузева, приватна, колективна, індивідуальна.

Засоби організації діяльності учасників програми:

а) чітко структурований і технологізований методологічний простір (з уточненими вихідними законами, принципами, підходами, методами й технологіями на кожному рівні простору);

б) тривимірна, поетапно конкретизована психологічна структура особистості - як загальний план дослідження, схема сіруктурування часткових проблем, категорій, робочих понять, цілей, гіпотез, підпрограм, завдань, методів, технологій;

в) вихідні концептуальні моделі особистості різних профілів (груп професій), типів, етапів, вікового розвитку, форм життєвого піляху особистості, видів її взаємозв'язку із суспільством і природою тощо.

г) теорії і концепції особистості у плюралістичному контексті;

д) колективні та індивідуальні проекти, інтегровані в межах єдиної програми.

Етапи реалізації програми - в масштабі усьої'о ХХІ століття виділяються наступні етапи:

а)декларативно-мотиваційно-нравовий; б)етико-психолого-аксіологічний; в)концептуально-організаційний; г)експериментально-психологічний; д)проектувально-психологічний; е)суспільно-реалізуючий; е) проблемно-прогностичний тощо.

В ході розробки програми слід враховувати саме методологічні аспекти розвитку особистості, суспільства, життя, що пов'язані із формами, засобами, інструментами опосередкування психологічної діяльності особистості та угрупувань особистостей і визначають гармонійний, несуперечливий розподіл у суспільстві психологічних ресурсів, сил, можливостей, що виключає виникнення конфліктних ситуацій, взаємних претензій, агресивних проявів. Це може бути забезпечення на основі рівності основних громадянських прав та обов'язків, гідності усіх особистостей у суспільстві та у різноманітних політичних, економічних, державних та міждержавних тощо об'єднаннях. Слід краще усвідомлювати крайні прояви методологічної спроможності та недостатності окремих особистостей та їх угрупувань, профілактично усувати можливі методологічні дисгармонії в цьому плані засобами державної та приватної психологічної служби, що працюють на засадах гуманізму, духовності, забезпечення психологічного здоров'я людини..

Зрозуміло, що конкретна розробка змісту, методів і ефективного здійснення програми "Особистість. Суспільство. Життя. - ХХІ століття" потребує значних зусиль як окремих дослідників, так і великих колективів спеціалістів різних галузей наукових знань, організації певного координаційного центру, експериментальної, видавничої бази, фінансування тощо. Проте, за відсутності вказаних умов, кожний психолог має можливість, відштовхуючись від запропонованої схеми, розробляти і втілювати власну індивідуалізованупрограму вивчення, розвитку й актуалізації своєї особистості як найвищої культурно-історичної цінності, як суб'єкту цивілізаційного процесу у ХХІ столітті.

Висновок

Розглянуті у посібнику питання звичайно не охоплюють усієї методологічної проблематики наукової психології, більше того, самі вони висвітлені не завжди достатньо повною мірою, в чому виявляється певна обмеженість можливостей автора. Проте, ми намагалися втілити у поданому матеріалі головну ідею, яку вважаємо важливою для становлення методології сучасної психологічної науки. Це ідея про перспективність побудови методологічної системи психології шляхом концентрації її категоріально-поняттєвого апарату і методико-технологічного інструментарію навколо категорій особистості та її діяльності. Останні є ключовими для сучасної психологічної науки, оскільки феномен живої особистості - особистості вченого, психолога, педагога, філософа, представників інших наук - виступає в процесі своєї творчої, продуктивної діяльності та громадянської поведінки невичерпним джерелом особистісної перетворюючої ірадіації на зовнішній та внутрішній світ.

Це здійснюється і через рефлексію власного психологічного досвіду з пошуку методів розв'язання численних зовнішніх і внутрішніх проблем, який в абиякому випадку містить у собі потужну методологічну силу. Особистість та її діяльність дійсно виступають як багатовимірні, системні «сума технологій» за слушним виразом Станіслава Лема, як психологічна супер-методична система систем. Власне на цю суб'єктну спроможність спираються професійні психологи при побудові системи методів наукової психології. Цій величезній внутрішній методологічній психологічній спроможності особистості має відповідати система методів наукової психології.

У центрі оновленої методології наукової психології звичайно має стояти поняття методу, системи методів, тобто «шляху, засобу, способу буття особистості». Разом з тим, методологія визначає псих-логіку використання методу суб'єктом, особистістю, людиною. Ця псих-логіка тісно пов'язана із головним законом, сформульованим Л.С.Виготським в його культурно-історичній теорії розвитку вищих психічних функцій – законом опосередкування. За цим законом все в «обумовленій», «означеній», «опоняттєвій» психіці людини виступає як своєрідне психологічне знаряддя, як засіб, спосіб, функція, інструмент. За цим законом методологія психології дійсно має право стояти на першому місці – зокрема перед теоретичною психологією.

Проте сам метод не слід абсолютизувати, щоб він не перетворився на автономну абстракцію. Перший адекватний аспект його правильного розуміння виявляється у філософській постановці проблеми мети і засобу, мети і методу, коли метод залежить від мети, а мета – від методу. У психології ця діада має бути послідовно розширена і розглядатися, як це почав робити сам

Л.С.Виготський та його послідовники і, передусім, О.М.Леонтьєв, у більш широкому психологічному контексті проблеми діяльності. Якщо йти від мети і методу як від психологічного ядра діяльності, у «попередньому» напрямку, то перед ними має постати «предмет» - як те, що насправді стоїть «перед метою». А перед предметом, якщо розмірковувати відповідно до слушної логіки О.М.Леонтьєва, має стояти «мотив» (чи не звучав раніше цей термін як «метив» і був поступово замінений на більш благозвучний «мотив»?). Тобто може бути відтворена, реконструйована цікава у методологічному плані психологічна конструкція «мотив-предмет-мета-метод...».

Однаке і ця частина даної методологічної формули повинна бути доповнена. Ми розмірковуємо наступним чином. Передусім, зрозуміло, що самим методом не закінчується діяльність. Цей метод має фундаментальне значення для особистості тільки тоді, коли забезпечує досягнення певного результату. Згадаємо добре відоме положення П.К.Анохіна про акцептор дії, тобто результат як системотвірний фактор функціональної системи! Фактор результату все настійливіше займає своє місце у теоретичних уявленнях про діяльність, особливо у прагматично орієнтованих теоріях. Приміром, згадаємо теорію і практику роботи з обдарованими і талановитими дітьми, розроблену американським психологом і педагогом Д.Рензуллі та ін. Тому доцільно говорити про «метод досягнення результату»!

Проте кінцевою психологічною ланкою діяльності слід визнати не самий результат (який часто може не мати прямого відношення до задоволення життєвих потреб людини, як, приміром, все та ж виточена на токарному станку металева болванка), а той продукт, який отримується і споживається в системі розподілу опосередкованої трудової діяльності та громадянської, економічної поведінки людини. Тому, продовжуючи методологічну реконструкцію формули діяльності особистості, ми пропонуємо говорити про емотив переживання, вживання, споживання продукту життєдіяльності, як розопосередкованого до рівня потреб людини її результату. Це розопосередкування має пройти через етапи соціальної оцінки результату діяльності особистості в системі розподілу праці та соціальної поведінки, отримання відповідного до неї фінансового еквіваленту та його ринкового обміну на продукти, що забезпечують життєдіяльність особистості, кінець-кінцем - нормальне життя людини. Психологам більше не можна не помічати ці два найважливіші етапи діяльності особистості – «методу досягнення результату» та «емотиву вживання продукту». Підкреслимо, що ми вражені «психологічною мудрістю» української мови, що дала можливість дійти до цієї методологічної формули – «мотив-предмет-мета-метод-емотив»! При цьому ми розуміємо можливі сумніви, що пов'язані із слушністю використання саме цих термінів, проте на данному етапі методологізування проблеми ми змушені використовувати майже однокорінну термінологію при цілісному розгляді методологічної формули діяльності особистості: мотив-предмет-мета-метод-емотив. Відмітимо майже кібернетичну завершеність такого

методологічного розуміння діяльності – через зворотній зв'язок між емотивом та мотивом, коли емотивні позитивні чи негативні переживання факту задовільного чи незадовільного вживання, споживання отриманого внаслідок здійснення діяльності продукту розвиває чи гальмує подальше її існування. Ми обмежуємося у даному посібнику саме цією формулою, розуміючи, що вона має бути значно більше конкретизована, систематизована, концептуально зіставлена з іншими спробами формулювання сутності особистості та її діяльності. Тут ми обмежимося її зіставленням з нашим попереднім досвідом психологічної (без акценту на методологічну її сутність) характеристики діяльності - через відомі її компоненти-етапи: потребнісно-мотиваційний – інформаційно-пізнавальний – цілеформувальний – операційно-результативний – емоційно-почуттєвий [138; 139; 140; 141; 142; 143]. Порівняння цих формул свідчить про продуктивність методологічного погляду на діяльність як на інструмент особистості як суб'єкту діяльності, про наступність суто психологічного погляду на неї – в контексті просунутого в ході історії психології дослідження діяльності в «нових», відірваних від опосередкованої, власне методологічної її суті термінах.

Необхідним для опосередкованого розуміння методології наукової психології видається розуміння значення психології та визначення особистості як її предмету. Адже саме значення категорії психології у світлі проведеного нами етимологічного психолінгвістичного дослідження, свідчить про входження в її склад таких понять, як «тіло, душа, дух та Я», що має знайти свій адекватний відгук у методології наукової психології. Контент-частотний же аналіз майже п'яти десятків визначень особистості призвів до відповідної рейтингової атрибутивної формули особистості, в якій її атрибути розташовуються у закономірному порядку зменшення частоти вживання атрибутів у низці визначень, такому, як: *«соціальність-самосвідомість-творчість-духовність-гуманізм-життєвість-цінність та самоцінність, честь та гідність-культурність-розвинутість-діяльність-...»* тощо. При цьому був додатково виявлений фактор антиномізації вказаних атрибутів, коли особистість розглядається як ланцюг антиномічних атрибутивних пар, таких як» «соціальність-індивідуальність» + «самосвідомість-свідомість» + «творчість-нормативність» + «духовність-матеріальність» + «гуманізм-варварство» тощо.

Нами запропонована також концепція тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості, в якій відображені деякі із вказаних вище аспектів, що постають перед методологією наукової психології. Так, зокрема, усі властивості особистості розглядаються як здібності, в чому ми підтримуємо відповідні дані П.Я.Гальперіна, В.С.Мерліна та ін. Більше того, ми виділяємо методи першого роду, як власне здібності до здійснення діяльності (в межах діяльнісного виміру структури особистості). Далі виділяються так звані базові модальні здібності особистості як методи другого роду – в межах соціально-психолого-індивідуального виміру – мовиться про психосоціальні, комунікаційні, мотиваційні, характерологічні, рефлексивні,

інтелектуальні, психофізіологічні та психосоматичні здібності – які покращують здійснення здібностей як методів першого роду. І, нарешті, до методів третього роду нами відносяться так звані генетичні здібності, які забезпечують розвиток усіх попередніх видів здібностей як складових методів першого і другого родів, спираючись на внутрішні та зовнішні розвивальні можливості особистості. Далі у посібнику розглядаються деякі проблеми методології наукової психології саме в контексті даної структури особистості.

Підкреслимо ще раз, що метод, як первинне опосередковуюче поняття методології наукової психології, поступово поступається в ході історії психології іншим вторинним поняттям психологічної наук і витискається ними на периферію категоріально-поняттєвого апарату простору наукової психології. Тому постає проблема повернення психологічній науці методологічної першорядності поняттю психологічного знаряддя, способу, функції, засобу, інструменту, технології тощо, розгляду їх в контексті першого закону Л.С.Виготського як мультіопосередкованої сутності, в якій кожний новий поверх психологічної регуляції – психосоматики, душі, духу, Я – характеризується все зростаючою у своїй ефективності і тонкості функціональній спроможності.

Надзвичайна кладність значення категорії психології та її особистісного предмету визначає необхідність введення поняття методологічного простору психології, в якому не протиставляються, а об'єднуються, системно інтегруються на різних рівнях - від академічного й онтопсихологічного до загальнонауково-психологічного й філософсько-психологічного — живі, вітальні сили особистості як аксіологічного та акмеологічного утворіння цивілізації. Упорядкування та концентрація в межах даного простору накопичених в науці законів і принципів, методів і технологій, свідчить про необхідність використання усього методологічного потенціалу всієї науки та величезні можливості духовного потенціалу самої особистості для ефективної психологічної роботи з нею. Те ж саме можна сказати і про наявні, особистісно центровані підходи та методичний інструментарій наукової психології.

У методологічному плані значно більшої уваги психологів потребує феномен психологічної діяльності особистості, її всезростаючий вплив на інші її предметні діяльності, в цілому – на життєдіяльність та життя людини. В цьому плані ключовою є думка Г.С.Костюка про те, що усі види предметної діяльності здійснюються через психіку, а фактично – через психологічну діяльність! Відмітимо, що під впливом відповідних ідей С.Л.Рубінштейна, Л.С.Виготського, О.М.Леонтьєва, Г.С.Костюка, К.К.Платонова, Н.Ф.Тализіної, ми пройшли впродовж п'ятидесяти років перебування у професії психолога власні етапи розуміння природи діяльності. На першому етапі ми поступово дійшли до загальнопсихологічного її розуміння і виявили такі її послідовно функціонуючі компоненти, як: потребово-мотиваційний – інформаційно-пізнавальний – цілеформувальний – операційно-результативний – емоційно-почуттєвий. На наступному етапі її

розуміння, впродовж останніх років поступово з'являється зазначена вище методологічна формула діяльності: мотив-предмет-мета-метод-емотив. І нарешті в останній час нами усвідомлюється необхідність виводу на авансцену розуміння проблеми саме психологічної діяльності. В умовах сучасного розвитку теоретичної, прикладної та практичної психології, з їх десятками якщо не сотнями галузей, напрямків, дисциплін, міждисциплінарних зв'язків, психологічна діяльність постає як провідна і вирішальна у житті людини. Більше того, з точки зору «опосередкованої» методології наукової психології психологічна діяльність виступає центральною, «стрижневою» діяльністю особистості, яка не тільки пронизує усі інші види предметної діяльності, але і суб'єктно, через особистість, інтегрує їх сукупність у життєдіяльність заради надійного, ефективного здійснення життя людини. В цьому сенсі особистість і функціонує як суперполіметодична сутність, в яку потенційно згортаються і з якої актуально розгортаються, концентруючись навколо психологічної діяльності, необхідні в тій чи іншій соціальній та індивідуальній ситуації сукупності предметних діяльностей як складових життєдіяльності особистості, життя людини. Про це свідчить передусім характеристика професійної науково-дослідної діяльності психологів, що здійснюється, зокрема у науково-дослідних установах та в аспірантурі й докторантурі НДІ та ВНЗ. Професійна психологічна діяльність набуває своїх змістовних та формальних ознак у працівників психологічної служби системи освіти та різних галузей народного господарства. Вона має справу з універсальними, властивими і професії психолога, і побутовій активності людини психологічними категоріями мотиву, предмету, мети, методу, емотиву. Але, природно властива людині як дихання, як сприймання світла, вона не усвідомлюється достатньою мірою людиною і тому не займає в її свідомості центрального місця. І тільки за аналогією, після усвідомлення існування таких похідних від неї видів предметної діяльності, як педагогічна, економічна, наукова, технічна, соціальна тощо, психологічна діяльність має зайняти своє належне місце у сукупності діяльностей, у життєдіяльності особистості, у житті людини. Ми підкреслюємо цей акцент у розділі, присвяченому розгляду творчості як суто психологічної діяльності - евристичність постановки цього аспекту проблеми має бути ще краще усвідомленою...

Складається враження, що наукова психологія вже майже підійшла до тієї межі, як це відбувалося скажімо всередині минулого століття в атомній фізиці, коли ось-ось буде обрахована критична маса того особистісного методологічного "концентрату", що вже неодноразово спонтанно вибухав у цивілізаційному поступі - як у вигляді геніальних наукових відкриттів і технічних винаходів, так і у формі згубних світових катастроф. Через це так важлива наукова і громадська увага до зростання цього значною мірою непередбачуваного суб'єктно-діяльнісного, соціально-психолого-індивідуального та розвивального методологічного потенціалу, до життєвої та соціальної долі особистості як соціокультурно детермінованого і водночас спонтанного

феномену цивілізації, який може спричинити і його безмежне благополуччя, і ще небачене за своїми масштабами зло.

Тому таким важливим видається методологічний розгляд особистості та її діяльності в контексті проблеми духовності, в якому вона усвідомлюється як ключова цінність і самоцінність людства і в цьому плані потребує дбайливого ставлення до своєї честі та гідності з боку суспільства та інших особистостей. Особистість постає перед вибором між позитивними та негативними духовними цінностями. З точки зору переважання у науковій психології гуманістичних тенденцій, необхідності психологічного захисту особистості, професійний психолог зазвичай робить вибір на користь таких духовних цінностей, як Світ, Життя, Людина, Добро, Краса, Істина, Віра, Надія, Любов, і протидіє наявним в неї засобами темряві, смерті, тварності, злу, потворності, брехні, зневір'ю, розпачу, ненависті. На вирішення цієї проблеми має бути духовно спрямована методологія наукової психології. Для організації та інтеграції власних духовних зусиль професійних психологів доречно було б об'єднати їх у спеціальній міждисциплінарній програмі «Особистість. Суспільство. Життя. – XXI століття».

Отже, порушені у посібнику методологічні проблеми, котрі аж ніяк не позбавлені дискусійності, виявляються такими, що можуть бути цікавими і корисними для професійних психологів, педагогів, філософів і тих, хто хоче ними стати.

Запитання для розмірковування:

1. Дайте своє оригінальне визначення методології наукової психології.
2. Наскільки глибокою є методологічна рефлексія категоріально-поняттєвого апарату наукової психології?
3. Як залежить специфіка методології від специфіки предмету та законів наукової психології?
4. Чи може методологія випереджати або відставати від поступу науки?
5. Чи може методологія безпосередньо продукувати психологічні знання, методи, технології?
6. Для чого потрібний методологічний простір наукової психології?
7. Чи може методологічний простір бути доповнений методологічним часом?
8. Чи можуть бути запропоновані спеціальні засоби руху психологів у методологічному просторі та часі?
9. Чи можна одночасно використовувати усі принципи і методи методологічного простору і часу наукової психології?
10. Чи можна на основі звернення до якогось принципу чи методу методологічного простору вирішити яку-небудь психологічну проблему у певній галузі психології?

11. Як здійснюється зв'язок між принципами, підходами та методами психологічної діяльності?
12. В чому полягає всевітність і вічність категорії особистості та її діяльності?
13. Чи можливе визначення особистості поза зв'язком із діяльністю та життєвим шляхом?
14. В чому різниця і тотожність між поняттями психічна та психологічна діяльність?
15. Чи можна описувати активність тварин поняттям предметної психологічної діяльності?
16. Чому психічний розвиток особистості має не рівномірно-континуальний, а кризово-періодичний характер?
17. Що в життєвому шляху особистості є фатально-детермінованим, а що спонтанно-випадковим?
18. Чи можна вважати історію суспільства та біографію особистості взаємозалежними процесами і наскільки?
19. В чому полягає космізм життєвого шляху особистості та історичного поступу суспільства?
20. Чи дозволяє концепція тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості охопити усі категорії та поняття психологічної науки?
21. Чи можна побудувати систему психології на основі запропонованої у посібнику концепції психологічної структури особистості?
22. Які методологічні проблеми будуть найважливішими для психології майбутнього?
23. Які сценарії поступу методології наукової психології можуть бути передбачені вже зараз?
24. Чи займатиме особистість центральне місце у психології майбутнього?
25. Яка категорія психологічної науки може конкурувати з категорією особистості у праві розглядатись центральною для наукової психології?
26. Чи є корисною організація діяльності професійних психологів на основі наукових програм?
27. Яких принципових доповнень потребує наукова програма "Особистість. Суспільство. Життя. - XXI століття"?

Список використаних джерел

- 1.Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. - М.: Мысль, 1991. -299 с.
- 2.Аверинцев С.С. София-Логос. Словарь. 3-е издание. - К .: ДУХ и ЛИТЕРА, 2007.- 650 с.
- 3.Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. В двух томах. Т. 1. - М.: Педагогика, 1980. - 231с.
4. Аристотель. О душе / Работы в 4-х томах. Том 1. Ред. В.Ф.Асмус. - М .: Мысль, 1976. - С. 369-450.
- 5.Асмолов А.Г. XXI век: психология в век психологии // Вопросы психологии, № 1, 1999, с. 3-12.
- 6.Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров. - Москва, Воронеж: Институт практической психологии, 1996.
- 7.Асмолов А.Г. Психология личности: Учебник. - М.: Изд-во МГУ, 1990.- 367 с.
- 8.Анохин П.К.Философские аспекты теории функциональных систем / Избранные труды. - М., 1978.
- 9.Баландин Р.К. Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие. 2-е изд. (К 125-летию со дня рождения).- М.: Знание, 1988. - 208 с.
- 10.Балл Г.О. Гуманізація загальної та професійної освіти: суспільна актуальність і психолого-педагогічні орієнтири // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи / За ред. І.А.Зязюна. - К.; Віпол, 2000. - С. 134-157.
- 11.Баскаков А.Я., Туленков Н.В.Методология научного исследования: Учеб. пособие.- К.: МАУП. 2002.- 216 с.
- 12.Березин Ф.Б., Мирошников М.П., Соколова Е.Д. Методика многостороннего исследования личности (структура, основы интерпретации, некоторые области применения). - М.: Фолиум, 1994. -175 с.
- 13.Бернштейн Н.А. О построении движений. - М. 1947.
- 14.Бернштейн Н.А. Очерки физиологии движений и физиологии активности. - М.: Медицина, 1966. - 346 с.
- 15.Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання. - К.: ІЗМН МО України, 1998. -204 с.
- 16.Библер В.С. Цивилизация и культура. Философские размышления в конце XX века. — М.: Российский гос. гуманит. ун-т, 1993.- 48 с.
- 17.Библия. Книги священного писання Ветхого и Нового Завета, канонические. - М., 1991.- 925+296 с
- 18.Блауберг В.А., Садовский В.Н, Юдин З.Г. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности. - М.: Знание, 1969. - 47 с.

- 19.Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості (Учб. посібник для студентів ст. курсів психол. фак. та відділень ун-тів). — Харків: Фоліо, 1996. -237с.
- 20.Боришевський М.Й.Особистість у вимірах самосвідомості: [монографія] / М.Й.Боришевський.- Суми: Видавничий будинок «Еллада», 2012.- 608 с.
- 21.Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика личности. - К.: Здоров'я, 1989. - 168 с.
- 22.Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психодиагностике. - СПб.: Питер Ком, 1999. - 529 с.
- 23.Василюк Ф.Е.Психология переживания (Анализ преодоления критических ситуаций). - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. - 200 с.
- 24.Васянович Г.П. Філософія: Навчальний посібник. - Львів.: «Норма», 2005. - 216 с.
- 25.Ващенко Г. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1997. – 441 с.
- 26.Введение в психологию / Под. общ. ред. проф. А.В.Петровского. - М .: Изд. центр «Академия», 1996.- 496 с.
- 27.Веденов А.В. Личность как предмет психологической науки // Вопросы психологии, 1956, № 1.
- 28.Велитченко Л.К., Подшивалкіна В.І.Методологічні та теоретичні проблеми психології: програмний конспективний довідник.- Одеса: СВД Черкасов, 2009.- 279 с.
- 29.Вернадский В.И. Начало и вечность жизни. - М.: Сов. Россия, 1989. — 704 с.
- 30.Вихрущ А.В., Карагодін В.М., Тхоржевська Т.Д. Основи християнської педагогіки. - Тернопіль: Освіта, 1999. - 166 с.
- 31.Вікова та педагогічна психологія; Навчальний посібник /О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук та ін. - К.: Просвіта, 2001. - 416 с.
- 32.Восприятие и действие. - М.: Просвещение, 1967.
- 33.Выготский Л.С. Собрание сочинений. В 6 томах. Т. 1. - М.: Педагогика, 1982. - 488с.
- 34.Выготский Л.С. Собрание сочинений. В 6 томах. Т. 4. - М.: Педагогика, 1984. - 433с.
- 35.Гальперин П.Я. Психология как объективная наука: Избранные психологические труды / П.Я.Гальперин; Под ред. А.И.Подольского; Вступ. ст. А.И.Подольского.- 3-е изд., стер. - М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2008.- 480 с.- (Серия «Психологи России»). (Раздел «Психологическое различие орудий человека и вспомогательных средств у животных и его значение», с.36-92)ю
- 36.Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет. В двух томах. Т.2. Составитель, общ. ред. А.В.Гулыги. - М .: Мысль, 1973.- 630 с.
- 37.Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию. Курс лекций. - М.: Че Ро, 1996. - 336 с.
- 38.Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. - К.: Наукова думка, 1984 .

39. Гончаренко С.У. Педагогічне дослідження: Методологічні поради молодим науковцям. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2010. – 308 с.
40. Гончаренко С.У. Педагогічні закони, закономірності, принципи. Сучасне тлумачення / С.У. Гончаренко.- Рівне: Волинські обереги, 2012.-192 с.
41. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. - К.: Либідь. - 1997. -376 с.
42. Гончарук П.А. Психологія навчання: Монографія. - К.; Вища школа, 1985. - 144 с.
43. Гриндер Дж., Бэндлер Р. Структура магии: Нейролингвистическое программирование; СПб.: Белый кролик, 1996. - 496 с.
44. Гудінг Д., Леннокс Дж. Людина та її світогляд: у пошуках істини і реальності.- К.: УБТ, 2007, Т.3, 480 с.
45. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. - М.: Интоор, 1996. - 544 с.
46. Диалектическое противоречие.- М.: Политиздат, 1979. – 343 с.
47. Дубинин Н.П. Что такое человек. - М.: Мысль, 1983. - 334с.
48. Дусавицкий А.К. Развитие личности в учебной деятельности. - М.: Дом педагогики, 1996. - 208 с.
49. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психологический словарь-справочник.- Мн.: Харвест, 2004. – 576 с.
50. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук. України; головний ред. В.Г.Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
51. Ждан А.Н. История психологии: от античности к современности: Учебник для студентов психологических факультетов университетов. Изд. третье исправленное.- М.: Педагогическое общество России, 1999.- 512 с.
52. Зинченко В.П., Смирнов С.Д. Методологические вопросы психологии. -М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. - 165 с.
53. Зязюн І.А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: Науково- методичний посібник. - К.: МАУП, 2000. -312 с.
54. Зязюн І.А. Філософія педагогічної дії: Монографія. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – 608 с.
55. Ильенков З.В. Философия и культура. - М.: Политиздат, 1991. - 464 с.
56. Калюжна Є.М. Методика та організація наукових досліджень: навчальний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти магістра спеціальності «Психологія» / Є.М. Калюжна.- 2-ге вид., доп.- Запоріжжя: Акцент, 2015.- 152 с.
57. Калюжна Є.М. Теоретичні та методологічні проблеми психології: навчальний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти магістра спеціальності «Психологія» денної та заочної форм навчання / Є.М. Калюжна.- Запоріжжя: Акцент, 2015.- 152 с.

- 58.Клайн Пол. Справочное руководство по конструированию тестов.: Введение в психометрическое проектирование. Перев. с англ. Е.П.Савченко / Паучный ред. Л.Ф.Бурлачук. - К.: ПАН ЛТД, 1994. - 286 с.
- 59.Козелецкий Ю. Человек многомерный (психологическое зссе). - К.: Лыбидь, 1991.- 288 с.
- 60.Коломинский Я.Л. Психологическая культура - условие и цель деятельности психолога // Психалогия. - № 2 (19), Минск. - 2000 - С.4-19.
- 61.Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року зі змінами та доповненнями згідно із Законом України «Про внесення змін до Конституції України» № 2222-IV. – Харків: ФОП Співак Т.К., 2010. – 48 с.
- 62.Корекційна робота психолога /Упорядник О.Главник. - К.: Шкільний світ, 2002. - 112 с.
- 63.Корнєв М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія: Підручник. - К., 1995. - 304 с.
- 64.Костюк Г.С. Избранные психологические труды. - М.: Педагогика, 1988. - 304 с.
- 65.Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л.М.Проколієнко. - К.: Рад. школа. 1989.-608 с.
- 66.Кошманова Т.С. Развитие педагогической освіти у США (1960-1998 р.р.) - Львів; Світ, 1999. - 488 с.
- 67.Кремень В.Г. Пріоритети розвитку освіти України на початку ХХІ століття /Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: Методологія, теорія, досвід, проблеми / Збірник наукових праць. У 2-х част. - Ч. 1. // Редколегія: І.А.Зязюн (голова), Н.Г.Ничкало, С.У.Гончаренко та ін.
- Київ-Вінниця; ДОВ Вінниця, 2002. - С. 3-10.
- 68.Крутецкий В.А. Основы педагогической психологии. - М.: Просвещение, 1972.-255 с.
- 69.Кудин В.А. Средства массовой информации и профессиональное образование: философско-педагогический аспект исследования. - Харьков: НТУ «ХП», 2002. - 207 с.
- 70.Кульчицкая Е.И., Моляко В.А.Сирень одаренности в саду творчества.- Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2008.- 316 с.
- 71.Лазурский А.Ф. Классификация личностей.- Петроград: Гос.издат., 1921.- 401с.
- 72.Лазурский А.Ф. Программа исследования личности. - СПб, 1991.- 31 с.
- 73.Ланге Н.Н. Психология. Основные проблемы и принципы.
- М.: Мир, 1922. . -312с.
- 74.Лейчик В.М.Люди и слова.- М.: Наука, 1982.- 176 с.
- 75.Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - Изд. 2-е. - М.: Политиздат, 1977. - 304 с.

- 76.Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. Третье издание. - М.: Изд-во Московского университета, 1972.- 576 с.
- 77.Леонтьев А.Н. Философия психологии. - М.: Изд-во МГУ, 1994.
- 78.Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. - М.: Наука, 1984.- 448 с.
- 79.Макаренко А.С. Педагогічна поема // Твори: В 7 т. - Т. 1 - К., 1953.
- 80.Макаренко А.С. Сочинения в семи томах. Том шестой. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 448 с.
- 81.Максименко С.Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии). - М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000. - 320 с.
- 82.Мамардашвили М. Как я понимаю философию... /Сост. и предисл. Ю.П.Сенокосова. - М.: Прогресс, 1990. - 368 с.
- 83.Маноха І.П. Провідні методологічні конструкти сучасної психології та перспективи їх подальшого розвитку: структуралізм / Актуальні проблеми психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України /За ред. академіка С.Д.Максименка. - К.: Нора-Друк, 2001. - Вин. 21. - С. 177-189.
- 84.Мацумото Д. Психология и культура. - СПб.: Прайм - ЕВРЗНАК, 2002. - 416 с.
- 85.Меерович М., Шрагина Л. Технология творческого мышления / Марк Меерович, Лариса Шрагина.- 2-е изд., испр. и доп. – М.: Альпина Паблишер, 2016. – 506 с.
- 86.Мельников В.Н., Ямпольский Л.Т. Введение в экспериментальную психологию личности. -М.: Просвещение, 1985. -319 с.
- 87.Мерлин В.С.Свойства личности как способности. Глава VIII / Главы из книги: Проблемы экспериментальной психологии личности. Ученые записки Пермского педагогического института. Том 77. Выпуск 6 / Под ред. проф. В.С.Мерлина.- Пермь: ПГПИ, 1970. - 296 с.- С. 8-50.
- 88.Мерлин В.С. Структура личности: характер, способности, самосознание: Учебное пособие по спецкурсу «Основы психологии личности». - Пермь: ПГПИ, 1990. - 110 с.
- 89.Методологические и теоретические проблемы психологии / Отв. ред. Е.В.Шорохова. - М.: Наука, 1969. - 376 с.
- 90.Методологические проблемы социальной психологии / Отв. ред. Е.В.Шорохова. - М.: Наука, 1975. - 296 с.
- 91.Методология инженерной психологии, психологии труда и управления / Отв. ред. Б.Ф.Ломов, В.Ф.Вснда. - М.: Наука, 1981. - 288 с.
- 92.Моляко В.О. Актуальні соціально-психологічні аспекти проблеми обдарованості // Обдарована дитина: Науково-популярний журнал для освітян, батьків, дітей, № 1, 1988. - С. 3-5.
- 93.Моль А. Социодинамика культуры. Пер. с франц. - М.: Прогресс, 1973.-406 с.

- 94.Моргун В.Ф. Інтедифія освіти: Психолого-педагогічні основи інтеграції та диференціації (інтедифії") навчання на прикладі шкільного циклу природничих дисциплін. Курс лекцій. - Полтава: Наукова зміна, 1996. - 78 с.
- 95.Моргун В.Ф. Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування // Філософська і соціальна думка: Респ. Науково-теоретичний часопис, № 2, 1992. - С. 27- 40.
- 96.Моргун В.Ф. Кризові та еволюційні періоди розвитку особистості від народження до смерті: психологія людської долі // Єдність педагогіки і психології у цілісному навчально-виховному процесі: Мат-ли Всеукр. наук.-практ. конференції (4-5 квітня 1995 р.) /За ред. А.М.Бойко.-Полтава, 1995.-С. 135-139.
- 97.Моргун В.Ф. Монистическая концепция многомерного развития личности: Аннотированный библиографический указатель с 1984 по 1988 год. - Полтава: ПГПИ, 1989. - 56 с.
- 98.Моргун В.Ф. «Психозойська ера» В.І.Вернадського: кінець світу чи гармонія людини і довкілля? // Пост Методика, Полтава, №5-6, 2001.-С. 16-19.
- 99.Моргун В.Ф., Ткачева Н.Ю. Проблема периодизации развития личности в психологии: Учебное пособие. - М.: Изд-во Москв. ун-та. 1981. - 84 с.
- 100.Моргун В.Ф., Тітов І.Г. Основи психологічної діагностики. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2009. – 464 с.
- 101.Ничкало Н.Г. Теоретико-методологічні проблеми і перспективи розвитку досліджень з неперервної професійної освіти / Неперервна професійна освіта: теорія і практика. Збірник наукових праць /За ред.І.А.Зязюна та І.Г.Ничкало. - У двох частинах. - Ч. 1. - К.: 2001.- 392 с.
- 102.Общая психодиагностика / Под ред. А.А.Бодалева, В.В.Столина; кол. авторов. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. - 304 с.
- 103.Общая психология: Учебник для студентов педагогических институтов / А.В.Петровский, А.В.Брушлинский, В.П.Зинченко и др.; Под ред. А.В.Петровского. - 3-е изд. - М.: Просвещение, 1986. - 464 с.
- 104.Освітні технології: Навчально-методичний посібник / О.М.Пехота, А.З.Кіктенко, О.М.Любарська та ін. За заг. ред. О.М.Пехоти. - К.: А.С.К., 2001. - 256 с.
105. Онищенко В.Д. Філософія духа і духовного пізнання: Християнсько-філософська ноологія.- Львів: Логос, 1998.- 338 с.
- 106.Основи практичної психології: Підручник / В.Панок, Т.Титаренко, Н.Чепелева та ін. - К.: Либідь, 1999. - 536 с.
- 107.Основи психології; Підручник /За ред. О.В.Киричука, В.А. Роменця. - 2-ге вид. - К.: Либідь, 1996. - 632 с.
- 108.Панок В.Г. Психологічна служба: Навчально-методичний посібник для студентів і викладачів.- Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня Рута, 2012.- 488 с.

109. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. - К.: Вища школа, 1997. - 349 с.
110. Педагогічні технології у неперервній професійній освіті; Монографія /За ред. С.О.Сисоевої, автори: А.М.Алексюк, П.М.Воловик, О.І.Кульчицька, Л.С.Сігаєва, С.О.Сисоева, Я.В.Цехмістер та ін. — К.: ВІПОЛ, 2001. — 502 с.
- 111.Пейсахов Н.М. Закономерности динамики психических явлений. - Казань; Изд-во Казанского университета, 1984. - 236 с.
- 112.Пелех П.М. Спроба побудувати систему психології особистості. - Питання психології. Наукові записки. Том Х. НДІ психології МО УРСР. - К.: Рад. школа, 1959, с. 233-237.
- 113.Петровский А.В. Пути и возможности построения общепсихологической теории личности // Вопросы психологии, 1987, № 4, с. 30-44.
- 114.Печчеи А. Человеческие качества. - М.; Прогресс, 1980. - 302 с.
- 115.Підготовка учнів до професійного навчання і праці (психолого-педагогічні основи): Навчально-методичний посібник /За ред. Г.О.Балла, П.С.Перепелиці, В.В.Рибалки; кол. авторів. - К.: Наукова думка, 2000.—188 с.
- 116.Платонов К.К. Вопросы психологии труда. 2-е изд. - М.: Медицина, 1970. - 264 с.
- 117.Платонов К.К. Методологические проблемы медицинской психологии. -М.; Медицина, 1977. - 95 с.
118. Платонов К.К. О системе психологии. - М.: Мысль, 1972. -216 с.
- 119.Платонов К.К. Система психологии и теория отражения. - М.: Наука. - 1982. -310с.
- 120.Платонов К.К. Структура и развитие личности. - М.; Наука, 1985. - 256 с.
- 121.Полани М.Личностное знание. – М.,1985.
- 122.Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. - К.: Наш час, 2007. 280 с.
- 123.Пономарев Л.А. Методологическое введение в психологию: Монография. - М.: Наука, 1983.- 206 с.
- 124.Практична психологія в контексті культур: 36. наук, праць / Відп. ред. З.Г.Кісарчук. - К.: Ніка-центр, 1998. - 272 с.
- 125.Профессор В.В.Зеньковский. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии.- М.: Изд-во Свято-Владимирского Братства, 1993.- 224 с.
- 126.Профконсультативная работа со старшеклассниками / Под ред. Б.А.Федоришина; кол. авторов. - К.: Рад. Школа, 1980. - 160 с.
- 127.Пряжников Н.С. Этические проблемы психологии: Учебно-методическое пособие. - Москва-Воронеж: Изд-во НПО «МОДИЗК», 2002. - 488 с.

- 128.Психодіагностика / Упорядники: Л.Терлецька, О.Главник. - К.: Шкільний світ, 2002. -112 с.
- 129.Психологический словарь /Под ред. В.В.Давыдова, А.В.Запорожца, Б.Ф.Ломова и др. — М.: Недагогика, 1983. — 448 с.
- 130.Психологічні тренінги / Упоряд. О.Главник. - К.: Шкільний світ, 2002. - 112 с.
- 131.Психологічний словник / За ред. В.І.Войтка. - К.: Вища школа, 1982.- 216с.
- 132.Психология XXI века: пророчества и прогнозы («Круглый стол») // Вопросы психологии, № 2, 2000. - С. 3-41.
- 133.Психологія особистісно орієнтованої професійної підготовки учнівської молоді : Науково-методичний посібник. / За ред В.В.Рибалки; кол. авторів: Г.О.Балл, М.В.Бастун, А.В.Вихрущ, В. І.Гордієнко, Д.Ф.Крюкова, Л.В.Никоненко, В.І.Панченко, П.С.Перепелиця, Н.А.Побірченко, Е.О.Панченко, В.В.Рибалка. - Київ, Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. - 388 с.
- 134.Психологія: Підручник / Ю.Л.Трофімов, В.В.Рибалка, П.А.Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л.Трофімова. 6-те вид. стереотип.- К.: Либідь, 2008. - 560 с.
- 135.Психологія праці та професійної підготовки особистості: Навчальний посібник /За ред. П.С.Перепелиці, В.В.Рибалки.; авторський колектив; Г.О.Балл, М.В.Бастун, В.І.Гордієнко, Г.В.Красильникова, С.Р.Красильников, Д.Ф.Крюкова, В.О.Кузнецов, В.І.Панченко, П.С.Перепелиця, Е.О.Помиткін, Н.А.Побірченко, В.В.Рибалка, М.Є.Скиба, М.Л.Смутьсон, О.П.Федик. - Хмельницький: ТУП, 2001. - 330 с.
136. Психология. Словарь / Под. общ. ред. А.В.Петровського, М.Г.Ярошевского. - 2-е изд. - М.: Политиздат, 1990. - 494 с.
- 137.Рибалка В.В. До питання про уточнення значення категорії «Психологія» // Вісник з педагогіки і психології Південного Сибіру: Науковий журнал, №4, 2013, Москва-Черногорск, С. 96-99. Розділ 2. Матеріали до наукової конференції 12 січня 2014 г. «500 років використання поняття» Психологія »в літературі, мистецтві, науці і практиці за фактом першої згадки цього поняття в бібліографії робіт Marko Marulic", с. 95-152. Оргкомітет: Г.Вержібок (Білорусь), Є. Головаха (Україна), А.Кронік (США), Н.Родіна (Україна, Одеса), Л.Чупров (Росія, Черногорск).
- 138.Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): Навчально-методичний посібник. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 204 с.
- 139.Рибалка В.В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників; Монографія. -К.: Деміур, 1998. - 160 с.

140. Рибалка В.В. Психологія розвитку творчо обдарованої особистості: наук.-метод. посіб./ В.В.Рибалка; НАПН України, Ін-т педагогічної освіти і освіти дорослих; Ін-т обдарованої дитини.- К.: НАПН України: Ін-т обдарованої дитини, 2010.- 442 с.
141. Рибалка В.В. Психологія та педагогіка праці особистості: від обдарованості дитини до майстерності дорослого: посібник / В.В.Рибалка. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2014. – 220 с.
142. Рибалка В.В. Психологія честі та гідності: культурологічні та аксіологічні аспекти: навч.-метод. посібник / В.В.Рибалка. – Львів: ЛьвДУВС, 2010.- 512 с.
143. Рыбалка В.В. Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике: Пособие. – Житомир: Изд-во ЖГУ им. И.Франко, 2015. – 872 с.
144. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. - М.: Прогресс, Универс, 1994. - 480 с.
145. Розвиток творчої особистості в умовах екологічної кризи: Пауково-програмно-методичний посібник. В двох частинах / За наук. ред. О.В.Киричука та В.В.Рибалки; кол. авторів. Ч. 1. - К.: Інститут психології АПН України, МСЗННЧАЕС, МО України, 1993.- 316 с.
146. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
147. Рубинштейн С.Л. Принцип творческой самодеятельности (К философским основам современной педагогики) // Вопросы психологии, №4, 1986.- С. 101-109.
148. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. - М.: Педагогика, 1973. - 424с.
149. Савчин М.В. Методологеми психології: монографія / Мирослав Савчин.- К.: Академвидав, 2013.- 224 с.
150. Святитель Лука (Войно-Ясенецкий). Дух, душа и тело. - Клин: Христианская жизнь, 2007. - 128 с.
151. Селье Г. Стресс без дистресса. - М.: Прогресс, 1982. - 128 с.
152. Сисоєва С.О. Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня: Монографія. - К.: Поліграфкнига, 1996. - 403 с.
153. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности: Учебное пособие. - М.: Академия, 2001. - 304 с.
154. Смутьсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту: Монографія. - К., 2001. - 276 с.
155. Созонюк О.С. Детермінанти розвитку психологічної культури вчителя початкової школи: Автореферат дисертації. - Рівне, 2002. - 20 с.
156. Сологуб А.И. Креативное образование: талант и здоровье: Монографія. - Кривой Рог: ИВИ, 2000. - 264 с.
157. Станиславский К.С. Работа актера над собой // Собр. соч. в 8 т.- М., 1954.-Т.2.

- 158.Стоунс З. Психопедагогика: Психологическая теория и практика обучения. Пер. с англ. / Под ред. Н.Ф.Талызиной.- М.: Педагогика, 1984. - 472 с.
- 159.Стрельчук С.І., Демідов С.В., Бердишев Г'Д., Голда Д.М. Генетика з основами селекції: Підручник. - К.: Фітосоціоцентр, 2000 - 292 с.
- 160.Сухомлинський В.О. Людина – найвища цінність / Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 5. Педагогічні статті. – К.: Рад. школа, 1977. – 639 с.
- 161.Татенко В.О. Соціальна психологія впливу: Монографія. - К.: Міленіум, 2008.– 216с.
- 162.Татенко В.О.Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми: навчальний посібник / Віталій Татенко.- К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009.- 288 с.
- 163.Ткаченко О.М. Принципи і категорії психології. - К.; Вища школа, 1979. - 200с.
164. Трофімов Ю.Л. Інженерна психологія: підручник.- К.: Либідь, 2002. - 264 с.
- 165.Уилсон Р.А. Квантовая психология. Пер. с англ. - К.: ЯНУС, 2001.-224 с.
166. Учитель: экспериментальная целевая программа «Школа- Педвуз-Школа»: Методическое письмо / Общее руководство Зязюн И.А.; психолого-педагогическое обеспечение Моргун В.Ф. ; отв. за выпуск Лобурец В.Е. - Полтава; МНО УССР, ПГПИ им. В.Г.Короленко, 1990. - 82 с.
- 167.Фейербах Л.История философии. Собр. соч. в трех т. / Л.Фейербах / Пер. с нем., ред. и вступ. ст. М.С.Григоркина. – Т.1. – М.: Мысль, 1967. – 544 с.
168. Философский словарь / Под ред. И.Т.Фролова. - 5-е изд. - М.: Политиздат, 1987.- 590 с.
169. Франкл В. Человек в поисках смысла: Пер. с англ. - М.: Прогресе, 1990. - 367 с.
170. Фурман А.В. Ідея професійного методологування: Монографія.- Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008.- 2005 с.
- 171.Фурман А.В.Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології: монографія / Фурман Анатолій Васильович.- К.: Ін-т соц. і політ. психології НАПН України; Тернопіль: Економічна думка, 2013.- 100 с.
- 172.Хохліна О.П.Методологічні й теоретичні основи психології: Текст: навч. посіб. / О.П.Хохліна. – К.: Нац. акад. внутр. Справ, 2014.- 232 с.
- 173.Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение). - СПб.: Питер Пресс, 1997. - 608 с.
- 174.Цуканов Б.И. Время в психике человека: Монография. - Одесса; Астро Гринт, 2000. -218 с.
175. Цуканов Б.Й. Диференціальна психологія (конспект лекцій). - Одеса: Астропринт, 1999. - 68 с.
- 176.Цуканов Б.Й. Еволюційне відлуння індивідуальних відмінностей // Психологія і суспільство; Український науково-економічний та соціально-психологічний часопис.- Тернопіль, 2002, №2, с. 126-148.

177. Цуканов Б.И. Собственная единица времени в психике индивида. Автореферат дисс. на соиск. ученой степени доктора психолог, наук. - К.; 1992. - 42 с.
178. Человек в системе наук / Отв. ред. И.Т.Фролов. - М.: Наука, 1989. - 504 с.
179. Шарден Пьер Тейяр де. Феномен человека. - М.: Наука, 1987.-240 с.
180. Шилов Ю.О. Джерела витоків української етнокультури XIX тис. до н.е. - II тис.н.е. - Київ: Арапа, 2002. - 272 с.
- 181.Щедровицкий Г.П. Философия. Наука. Методология. - М.: Школа культурной политики. - 1997. - 656 с.
- 182.Щотка О.П.Вікова психологія дорослої людини. Навчальне видання (2-е вид. доповнене та перероблене).- Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ, 2001.- 194 с.
- 183.Шюрман Г. Духовна праця / Пер. з нім. Н.Лозинська. – Львів: Свічадо, 1999. – 72 с.
- 184.Ярошевский М.Г. История психологии.- М.: Мысль, 1985. - 576 с.
- 185.Яценко Т.С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися: Книга для учителя. - К.: Освита, 1993. - 208 с.
- 186.Яценко Т.С., Кміт Я.М., Олексієнко Б.М. Активне соціально-психологічне навчання; теорія, процес, практика: Навчальний посібник. - Хмельницький: Вид-во НАПВУ, 2002. - 792 с.